

84(П-кар)7-4

кар: 3631-4

У-34

Байрамкълланы Ахмат
Езденланы Аbugалий
Байрамукълланы Халимат
Пензиков Юрий

Джашауну пюзулары

Байрамкъулланы Ахмат
Езденланы Аbugалий
Байрамукъланы Халимат
Пензиков Юрий

Джашауну
оюулары

История хапарла,
джырла, халкъда джюрюген айтыула

Ставрополь китаб басма
Къарачай-Черкес бѐлюм
Черкесск 1988

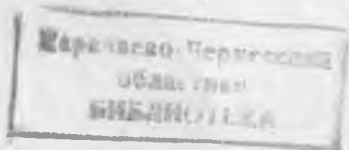

94.3
У-34

84(2-кә) 7-4

Джарашдыргъан художник *М. Р. Хахандуков*

кәп' 3631

У $\frac{4702260000-77}{М 159(03)-87}$ 66-88

ISBN 5-7644-0161-5

© Ставрополь китаб басма
Къарачай-Черкес бѐлом, 1988.

Байрамкѳулланы
Ахмат

Историялы хапарла

АЛ СЁЗ

Историялы документледе, къарачай-малкъар халкъны эсинде, хоншу халкъланы фольклорунда кёб къарачай-малкъар халкъ айтыу сакъланганды.

Белгилисича, халкъ айтыула асламысына сейир хапарладыла. Алада кёбюсюне табигъатда бола тургъан затладан, халкъланы джаула бла кюрешлерини, аманлыкъны, игиликни юсюнден барды сёз.

Къарачай-малкъар халкъ айтыулары бир къауумунда эртде озуб кетген ёмюрледе болгъан уллу историялы затланы тауушу ачыкъ эшитилинеди. Алай айтыулада къарачай-малкъар халкъны бурунгу историясыны, тилини юсюнден сейир, уллу магъанасы болгъан хапарла айтыладыла. Алагъа автор историялы халкъ айтыула дейди. Бу китабда аладан бир къаууму басланады.

Аланы кёбюсюню заманы белгиледи. Сёз ючюн, «Тюзледен — таулагъа» деген айтыуну заманы — VIII—IX ёмюрле, «Таулу бла Малкъар» деген айтыуну заманы — IX—X ёмюрле болурла. Франкла бла кюрешни юсюнден айтыуну заманы — XI—XV ёмюрле, «Акъбилек» деген айтыуну заманы — XIV ёмюр. Анда Асхакъ Темирни аскери бла кюрешни юсюнден барады сёз. Ол зат 1396 джыл болгъанды.

Апсаты бла Элия фыйгъамбарны юсюнден айтыуну заманы XIII—XIV ёмюрле болурла. Ол да историяда бир болгъан зат бла байланыбды.

Бу китабда келтирилген айтыулары бир къауумуну баш геройлары хан, бий тиширыладыла. Тимур бла урушлагъа къошулгъандыла ала. Историялы документледен ачыкъ белгиледи бурунгу тюрк халкъланы тиширыулары, муслиман динни алгынчы, бир къауум джерледе уа муслиман динни алгъандан сора да, талай заманны ичинде кърал, юйюр тамадала болуб тургъанлары, эркишиле бла тенг къазауат этгенлери, тойлада, оюнлада эркишиле бла тенг орун алгъанлары. Аны академик А. Н. Кононов да чертгенди (А. Н. Кононов. Родословная туркмен, М.-Л., 1958, 104 б.).

Бу айтыулада дагъыда бир сейирлик барды: аланы бир къауумунда болгъан затла алан шахарла бла байланыбдыла. Алайлыгы айтыулары заманы алан заман болгъанын, болгъан затла да алан юйюрле бла байланыб болгъанларын кёргюзтеди.

Айтыулары кёбюсюнде болгъан затла Минги Тауну тегерегинде, Къобан башында, Нарсана-Ючкекен джанында болгъандыла.

Ол оюм айтыула к̄арачай-малк̄ар халк̄ны историясы бла байламлы болг̄анларына шаг̄атлык̄ этеди.

Айтыулары бир к̄ауумун автор кетген ёмюрде тыш к̄ралладан келген джолоучулары китабларындан алг̄анды. К̄балг̄анла тюрлю-тюрлю источникледендиле.

Арлакъда чертилгенича, айтыулары бир к̄аууму хоншу халк̄лары фольклорунда сак̄ланганды: Хан кызыны юсюнден айтыу XIX ёмюрде Турцияг̄а кетген адыгладан джазылг̄анды, Нокарны джашы Асха-Будай тегей фольклорда сак̄ланганды. Аны маг̄анасы ачыкъды: к̄арачай-малк̄ар халк̄ны ата-бабалары Ара Кавказда, К̄обан башында бурун заманлада джашаг̄анына, аны адыгла, тегейле бла хоншу, байламлы болг̄анына шаг̄атдыла ала.

«Ала к̄арачай-малк̄ар халк̄ны кесипде нек сак̄ланмаг̄андыла?» — деб сорлук̄ла болурла. Аны талай чуруму барды:

Биринчиси, к̄арачай-малк̄ар халк̄ны ата-бабалары XIII ёмюрде монголла бла к̄азауатда, XIV ёмюрде Асхак̄ Темирни аскери бла урушлада ачы кырылг̄анды, чачылг̄анды. Аллаи кыйынлык̄лада халк̄ культурасы к̄айг̄ылы болалмайды.

Экинчиси, к̄арачай-малк̄ар халк̄ны фольклору ол халк̄лары фольклорундан эсе кеч джыйылыб тебренгенди. Джолоучулары к̄бюсю адыглаг̄а, тегейлилеге барг̄анды. К̄ёб заманны ала к̄орк̄уулу джолла бла к̄арачайлылаг̄а, малк̄арлылаг̄а чыгыб кюрешигендиле.

Къарачайны (Къарчаны) джиитлик ишлери

ТЮЗЛЕДЕН — ТАУЛАГЪА

Дангыл тюзледе, тауладача, кюн ашыгъыусуз, акъырын чыкъмай, ким эсе да бир деу тебергенча, эрлай чыгъыб, джерни джарытыб къояды.

Кюн, алай чыгъыб, джерни джарытса, Ставрополь шахардан узакъ болмай бурунгу шахарны тубюн ариу кёргюзеди. Ол шахарны аты Маджар эди, дейдиле энди. Аны бурунгу аты уа Къыркъ Маджар болгъанды.

Ол шахарны тегерегинде джашагъандыла эртдеги бурун заманлада Къарачай деген башчыны ююрлери. Къыркъ Маджар аланы ара шахары болгъанды.

Аламат атчыла болгъандыла ол ююрлени адамлары. Атда чабхан заманда ат бла бир болуб къалгъандыла. Аны ючюн алагъа хоншулары «джарым адамджарым ат» деб атагъандыла. Аны ючюн саналгъандыла ала кюн чыкъгъанда эм уста атчылагъа.

Тууар мал да тутхандыла ала. Таш мекамла ишлерге юренгендиле. Атларын ёсдюрюб, аланы юретиб, кийиклеге уугъа айланыб, тууар кютюб, кёб заманланы тынчлыкълы джашагъандыла.

Алай а джылланы биринде сууукъ келиучю джанындан бир уллу халкъ келгенди. Тышындан келгенле кеслерине бойсундургъандыла аланы, джасакъ салгъандыла. Бир керени къой, эки кере джасакъ джыйгъанлары болгъанды бир джылгъа.

Бир джыл, къачхы кюнлени биринде, патчахны къулдукъчусу келиб:

— Кёб турмай сизге Обадий-хан кеси келликди. Джасакъны хазыр этиб тур, — деб кетгенди.

Кючлю ачыулангандыла маджарчыла. Игитда дейсе: экинчи кере джасакъ излейди Обадий быйыл.

— Бизни тонаб кьояргъа тебрегендиле была, джаман затла, — дегендиле бир кьауумла.

— Кетейик былайдан. Ала бизге джашау берлик тюлдюле, — дегенди экинчи кьауум.

— Уруш ачайыкъ. Урушсуз боллукъ тюлдю, — дегендиле ючюнчюле.

— Ала бизден юч-тёрт кере кёбдюле, — джасакъ берейик. Алай тынчлыкълы боллукъду, — деб кюрешгенди бир кьауум да.

— Тауладагъылагъа кетейик. Анда алкъын джер кёбдю. Ала огъай дерик тюлдюле. Мен джолну билеме, — дегенди Къарачай.

— Артыкълыкъгъа тёмейик, уруш этмей кетмейик, — деб къадалгъандыла дженгиллиги озгъан джигитле.

Кёб даулашыб, ингирде, кеч болгъанлай, ол кюн огъуна джашыртын таулагъа кетерге бегим этгендиле маджарчыла. Алай а толмагъанды ол бегим — ала кетгинчи, кюндюз Обадий-хан аскери бла келгенди, джасакъны тонагъанча джыйгъанды. Аскерчилери кёб юню тонагъандыла. Бир кьауум юйде джукъ да кьоймагъандыла.

Къаршчыланы ёлтюрюб тебрегендиле,
Алгъы бурун кеслери къан тёкгендиле.
Маджарчыла да сора кёл кенгдиргендиле.
Урушха, къушча, Къарачай джетгенди;
«Обадийни кьойчугъуз меннге!» — дегенди.
Биринчи уллу джигитлигин
Былайда этгенди — шыблача, уруб,
Обадийни узунуна эки этгенди.

— Бирин ычхындырмагъыз. Бизни излей, аскерин келтирликди, — дегенди Къарачай. Аны буйругъун толтургъандыла маджарчыла. Бир зорчу да кеталмагъанды ол кюн алайдан.

Ингир болгъанды ол заманга. Сора маджарчыла, терк заманда хазырланыб, джолгъа чыкъгъандыла. Джау билиб, ызларындан джетгинчи, тар ёзенлеге келгендиле.

Ол замандан келеди: «Обадий-ханча союлгъун», — деген къаргъыш.

АЙТЫУНУ МАГЪАНАСЫ

Белгилисича, сау 100 джылны къарачай-малкъар халкъны къайдан чыкъгъаныны, къалай къуралгъаныны юсюнден джазгъанла 1896 джыл Джанкёзланы М. айтхан айтыуну келтиредиле. Ол айтыугъа кёре, къарачайлыла Къобан башына 600 джылны мындан алгъа келгендиле. Андан алгъа сау 90 джылны джазылгъан айтыуда уа къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары Минги Тауну тегерегине, Къобан башына VIII ёмюрге келгендиле, деб айтылады (тёбенирекде къарагъыз).

Нек болады ол алай? Алай джазгъанланы бир къаууму иш этиб келтиреди ол айтыуну. Ала Минги Тауну тегерегинде, Къобан башында XIII—XIV ёмюрге дери тегейлилени ата-бабалары болгъан аланла джашагъандыла, къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары уа алайгъа XIII—XIV ёмюрге келгендиле, деген гипотезаны бегитирге кюрешедиле аны бла.

Ол айтыуну бегитирге кюрешгенлени экинчи къаууму терен, кенг, кёб тюрлю билимге таянмайдыла, оюмлары учхарады, ийнамлы тюлдю. Ол къауум биринчилеге къаршчы барыргъа да суймейди. Аны амалтын кесин къыйнаб, излеб, къазыб да кюрешмейди.

Бу айтыуну Орус Илму Акамемяда ишлеген, 1807—1808 джыллада Кавказда (Нарсанада, Къабартыда, Терк башында) айланыб, магъаналы материал джыйыб, уллу китаб чыгъаргъан Ю. Клапрот малкъарлыланы ауузларындан джазгъанды. (Немец тилден кёчюрюлгенди айтыу).

Къарачай-малкъар тилге кёчюрсек, ол былай болады: «Аланы къартлары айтханнга кёре, Гум тюзледе Доинга дери ала кёб заманланы джашагъандыла. Аланы ара шахарыны аты Къыркъ Маджар болгъанды. Ол бек алаамат болургъа керекди. Къыркъ Маджарны аты аланы тилинде къыркъ таш мекам неда къыркъ тёрт-чархлы арбады. Былайда аланы тюрлю-тюрлю бийлери бийлик этгендиле.

Ала хиджраны экинчи ёмюрюню аллында («хиджра» арабча джыл тергеудю. Ала, бир къауум автор айтханнга кёре, 622 джылдан тергеб тебregenдиле, башха къауум арабла 630 джылдан тергеб тебregenдиле, дейдиле) хоншулары бла таймаздан тик болгъандыла, эмда ахырында хоншулары аланы кыстаб джибергендиле. Ала алайдан Уллу Къабартыгъа келгендиле. Артдаракъ ала-

ны черкесле алайладан ыхтыргъандыла. Аны ючюн, бир къауум тукъум эм мийик таулагъа, Къобанны, Басхашны, Чегемни чыкыгъан джерлерине барыб, джашаргъа орналгъанды.

Аланы бир кесеги уа Малкъарда къалгъанды. Алай а ол да кечирек Черекни чыкыгъан джерине баргъанды. Ол Малкъарда къалгъаны ючюн, анга малкъар неда балкъар дегендиле. Джангы орналгъан джерлеринде ала къб заманы тынчыкылы джашагъандыла. Грузияда Тамара патчах болгъандан сора, ол басыанланы (бир къауум автор айтханча, Клапрот да малкъарлылагъа басыан дейди. — Б. А.), аланы хоншулары тегейлиени эмда къалгъан кавказ халкъланы бойсундуруб, христиан динни джайыб кюрешгенди. Ол динден татарлада (былайда Клапрот, ол кёзюдеги бир къауум авторча, къарачай-малкъар халкъгъа татар дейди — Б. А.) бюгюннге дери ыз эмда клисала сакъланигандыла. Грузияны монголла алгъандан сора, басыанла джангыдан башларына бош болгъан эдиле. Арт заманлада уа ала къабартылагъа бойсунгандыла».

Тюзледен таулагъа къарачай-малкъар халкъны тюрк тилли ата-бабалары талай кере киргендиле. Биринчи кере бизни эрагъа дери болур. Экинчи кере бизни эраны биринчи ёмюрлеринде, ючюнчю кере IV ёмюрде. Бу айтыуда айтылгъан кесеги кертиси бла да IV ёмюрде кирген болур. Анга шагъатлыкъ этген талай зат барды.

1. Археологла айтханнга кёре, VIII—IX ёмюрледе алан къабырла Къарачай-Черкесияны территориясында мардадан артыкъ къб къошулгъандыла, артыкъ да бек къаялада къабырла (Е. П. Алексеева. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии, М., 1971 86 б.). Биз ол затны аланланы джангы къаууму келгени ючюн болгъаннга санайбыз.

2. Запад Аланияны ара шахарыны аты Маджар болгъанды (бурунгу аты). Анга XIX ёмюрде да Маджар дегенлей тургъандыла. Аны юсюнден П. Д. Шестаков (П. Д. Шестаков. Напоминание о древнем городе Маджар. «Труды IX археологического съезда в России», т. 1, Казань, 1884, 3 б.), В. А. Кузнецов да джазадыла. Черкесле анга Маджар юйле (Маджар оупе) дегендиле (В. А. Кузнецов. Алания в X—XIII вв., Орджоникидзе, 1971, 194 б.). Айтыуда уа къарачай-малкъар халкъны тюзледеги ара шахарыны аты Къыркъ

Маджар болгъанды. Эшта, аланла джангы ара шахарларына эски ара шахарларыны атын атагъан болурла. Ол зат кёб халкълада, аланы ичинде тюрк халкълада да болуб тургъан адетди.

Ставропольдан узакъ болмай Маджар деб бурунгу уллу, алапат таш мекамлары болгъан шахарны ким да биледи. Бусагъатда ол археология эсгертмеди. Маджар деген атны джюрютген шахарла уа Шимал Кавказда VI ёмюрде огъуна болгъандыла. Аланы бирини аты Кичиг-Маджар — болгъанды (Э. В. Ртвеладзе. К истории города Маджар. Журнал «Советская археология». № 3, 1972, 149). Ол шахарла 720 джылда да сагъынылгъандыла. (Анда).

Айтыуда эсгертилген башха хапарла тюз, кертиси бла да болгъан затладыла. Анга сёз джокъду. Ала эртделеден бери да илмугъа белгили затладыла. Грузияны XI ёмюрню аягъында XII ёмюрню аллында джашагъан патчахы Тамара (алан патчахны Дургулелни эгечини — Боренаны кызы болгъанды ол) тахтада заманлада Грузия христиан динни джайыб кюрешгени; Грузияны монголла алгъандан сора, Шимал Кавказ аны бийлигинден къутулгъанды; адыгла (къабартыла), не эртде болса да, XV ёмюрню биринчи джарымындан алгъа алайлада джашамагъанлары ажымсыз белгиледи. Адыгла монголлагъа дери келгендиле (кёчгендиле) бери дегени — ол сынгар анахронизмди. Адыгла (къабартыла) XV ёмюрню арасында да Къара тенгиз бла Азов тенгизни джагъаларында джашагъанлары XV ёмюрде салынган италян картадан белгиледи (АБК, 407).

Бу джерледе гюрджюле христиан динни джайыб кюрешгенлерине Малкъарда, Тегейде, Къабартыда гяур къачны аты гюрджю сёз болгъаны шагъатлыкъ этеди (дзуар, джор, джора).

Ол заманлада бу джерледе джашагъан юйюрле къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары болгъанына кёб тюрлю, белгили материал джыйгъанды автор. Ол материалны бир кесеги «Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногойского языков» деген, 1981 джыл Ставропольда чыкъгъан бла 1982 джыл Черкесскеде чыкъгъан «Шоркъа» деген китабда басмалангъандыла. Къалгъаны да басмаланыр деген умут барды.

Бу айтыу малкъар къартланы ауузларындан джазылгъанды. Аны амалтын мында Къарачай деген кишини аты сагъынылмайды, Малкъарда унутулгъанды

аны аты. Аны чуруму — Къарачай Къобан башында джашагъанды. Анга шагъатлыкъ этген талай зат барды.

1. Хурзук элни эски (бурунгу) аты «Къарачай» болгъанды. XIX ёмюрню ал джылларында да анга «Къарачай» дегендиле (АБК, 246, 254).

2. Халкъ айтыулары биринде (4) «Къарачай бла франкла» деген айтыуда Къарачай Къобан башында бийлик этгенди, деб айтылады (арлакъда къаракъыз).

Бу айтыуну къарачайлылары ауузларындан джазылган вариантында заман кёргюзюлмейди (айтылмайды, ол орус тилге тюз кёчюрюлген эсе). Халкъ а Къарачайны башчылыгы бла кёчгенди таулагъа.

Обадий. Бу ат XIII ёмюрге джашагъан хазар патчахны атыды (М. И. Артамонов. История хазар, Л., 1962, 278, 285). «Обадей союлганча, союлгъун» деген къаргъыш къарачайлылада XX ёмюрню арасында да джюрюгенди. Аны авторгъа Черкескеде джашагъан Хасанланы Назир айтхан эди.

Басиан, басиани. Уллу сейирлиги эмда магъанасы барды малкъарлылары Черек ёзенде джашагъан къауумуну «басиан», «басиани» деген атыны. Биринчиси, Кавказда джашагъан аланланы бир уллу юйюрюню аты «басиани» болгъанды (А. В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV—X в.в., Л., 1979, 67). Экинчиси, Къабартыда, Тегейде, Грузияда айланыб, материалла джыйыб кетген Орус Илму Академияны члени И. А. Гальденштед, гюрджюле Малкъарны эм уллу юйюрюне — Черек ёзенде джашагъан къауумуна эмда аны джерине Базани, Базана, Базания дегенлерин чертгенди (АБК, 206—208). Белгиледи дагыда, Басиан малкъар бийлени бир къауумуну тукъуму болгъаны (АБК, 207). Ючюнчюсю, малкъарлылагъа гюрджюле XIV ёмюрге да басиани дегенлерин Л. И. Лавров кёргюзгенди (Л. И. Лавров. Къарачай и Балкария до 30-х годов XIX в. «Кавказский этнографический сборник», IV, М., 78—79). Тёртюнчюсю, бурунгу булгъарланы (тюрк болгарланы) Батбай деген патчахыны тукъуму да Басиан болгъанды. Анга Батбай Басиан (грекча Батбай Басианус) дегендиле (Венелин Ю. Древние и нынешние болгары в отношении к Россиянам, т. 1., М., 1829, 29—32).

Алай бла, айтылган затла малкъарлылары басиан деген юйюрю алан юйюр болгъанына, булгъарланы да

Батбай деген патчахыны тукъуму алан юйюрден чыкъгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Басиан кеси да тюрк аланны сёзю болургъа боллукъду. Тенглешдиригиз, аланланы джашагъан джерлерини эки башха джерде эки аты да башха заманладан тауушлагъа бошаладыла: Аланлиан — Къзахстанда III—IV ёмюрледе алапла джашагъан джерни аты, Аланиан — VII ёмюрде Къобан башында джашагъан аланланы джерини аты болгъандыла (аланы юсюнден басмагъа энчи иш хазырланыбды). Будиан деб, дагъыда анга ушаш къарачай-малкъар атла бардыла.

Ол айтыуну къарачай къартланы ауузундан джазылгъан варианты

Аны 1829 джыл Минги Тауну тюбюнде венгер профессор Ж. де Бесс джазгъанды. Ол орус тилге былай кёчюрюлгенди: «Мен ала бла экспедицияны тылмачы тургъанлай ушакъ этгенме (ол, черкес болса да, орусча да, тюркча да — къарачайча-малкъарча — сёлеше биле эди). Мени нги сейирсиндирген эди аланы, мен мадьяр болгъанымы билгенлеринде, къууаниганлары... Къачан эсе да бир заманлада ала, бу къралны айтыууна кёре, битимли джерледе, Дондан Дербентге дери джашагъандыла. Ала дагъыда къошхан эдиле: ол миллет Къобанны ары джанында, бусагъатда къазакъла-къаратенгизчиле джашагъан джерде джашагъанды. Ол заманлада ала уллу, кючлю халкъ бла хоншу болгъандыла. Ол залимлик этиб тургъанды. Хар юйдегиден джыл сайын къара башы болгъан бир акъ ийнек даулагъанды. Аллай ийнеги болмаса уа, аны орсуна юч ийнек берирге керек болгъанды. Аны амалтын ала Къобанны сол джанына барыргъа бегим этгендиле. Анда мийик таулада кишиге да бойсунмай джашар ючюн, ала Къарачайны (Къарачай деген башчыны) башчылыкъ этиую бла бусагъатда джашагъан джерлерине келгендиле. Аны атын алгъанды халкъ кесине атха, аны тукъуму къуруб къалгъан эсе да, ол атны сакълайды (тутады). Бизни лагерден ючкюнлюк джолну барсанг, беш эл неда беш халкъ барды. Ала барысы бир маджар тамырдан чыкъгъандыла. Ала Орусие, Бизинги, Хулиам, Балкъар эмда Дугурдула. Бу халкъла Кавказда джашагъан халкъладан чыртда башха тилде сёлешедиле.

Ала эм мийик таулада джашайдыла, хоншу тегейлиле, имеретинле бла байлам тутадыла.

Биз къарачайлыла бла ушакъ этген заманда, аланы джюреклерине джараргъа сюйюб, Венгрияда да аллай атны джюрютген юйдеги барды, Къарачай деб бир генерал а бизни бусагъатдагъы джюйюсханыбызды, австриялы императорну аскеринде къуллукъ этгенди. Эшта, ол венгер юйдеги аланы бурунгу башчысы Къарачай деген киши бла эт джууукъла болурла, деген эдим.

Ол сёзлени айтхан заманда аланы бири-бирине къайгыылы болуб къарагъанларын эследим. Сора ала, билмей тургъанлай, алайдагъылагъа да «сау къалыгъыз» демегенлей, бизни къоюб, кетиб къалдыла. Бир талай сагъатдан билдим мен аланы къайгыыларыны чурумун». (АБК, 330—331).

Ала уа, Ж. де Бесс Венгриядагъы къарачайлылагъа билдиррге бурунгу Къарачайны тюбюн излеб келгенди, деб къоркъгъандыла. Эшта, ала Къарачайны эки къаууму да эт джууукъла болгъанларын алкъын билиб тургъан болурла. Аланы къайгыылары Ж. де Бесс, мен аны ючюн келмегенме, дегенден сора тохтагъанды. (Анда).

Къарачай бла франкла

Къуугъунлу заманлада джашагъанды Къарачай. Бир татар-монгол зорчула чабхандыла къарангы кечеле бла адам урларгъа, мал сюрюрге. Бир христиан динни къулларыны ызындан, кийимлерини кёкюрегинде гяур къачы болгъан аскерле (крестоносцы) келгендиле. Алагъа франкла (ференкле) дегендиле.

Сюймегендиле таулула ала келтирген динни. Келгенле уа къоймагъандыла. Ала таулуланы эл-элде бир юйге джыйыб, гяур къачха табыныргъа юретиб кюрешгендиле.

Аланы ызларындан алача сёлешген, саудиюгерчиле, кюпселе келгендиле. Ала товарны оздуруб багъа сатхандыла. Таулуланы товарларын а учуз алыргъа излегендиле. Сатыу эте туруб, ала дагъыда кёб тюрлю хыйлалыкъ бла алдагъандыла таулуланы.

Кёлтюралмагъандыла аллай артыкълыкъны таулула. Андан къаршчы къозгъалыб тебрегендиле. Алай а къарыу тенг болмагъанды. Кюпселеге къаршчы баргъанны франк аскерчиле кючлю ачитхандыла.

Сора басханчыла, гумчула да Къобан башында джашагъан Къарачай деген бийни джанына кѣчюб тебрендиле.

Эшитиб тургъанды Къарачай франкла этген аманлыкъны, алай а кымылдамагъанды.

— Эшитмеймисе, Басханда, Гум ёзенде да франкла эте тургъан зорлукъланы? Кѣрмеймисе, халкъ, элин, юйюн къюоб, къачхынчы болуб айланганын? Нек бармайбыз биз алагъа болушургъа? — деб ачыулана тургъандыла джашла.

— Сиз керти да джигитле болсагъыз, биз ары кѣб турмай барырбыз. Къоллада къарыу, кѣзледе джитилик болсун. Хазыр болугъуз, — дей тургъанды Къарачай, аллай сѣзлени эшитсе.

Къарачай а франклада болуучу уллу байрамны сакълагъанды. Аз джан бериб франклагъа, аладан кѣб джан алыргъа излегенди ол. Франкла байрамлагъан заманда алай этерге тынчыракъ боллугъун ангылай эди Къарачай.

Франкланы уллу байрамларындан бири джетгенлей, аны ал кюнюню ингиринде Мара ёзенден Гум ёзеннге атланганды. Танг атаргъа Къарачайны аскери Гум ёзеннге джетгенди.

Билмегендиле, сезмегендиле франкла Къарачайны аскерини келлигин. Кеслерине уллу базыб тургъандыла. Уллу ачыу киргенди франклагъа, байрам этерге къоймагъан аскерни кѣргенлеринде. Ач бѣрюлеча, чабхандыла ала Къарачайны аллына. Уллу сюнгюню тутуб чабханды франк командир анга.

Къарачай да аллай сюнгю бла джетгенди джаугъа. Франк командир биринчи болуб ургъанды. Аны сюнгюсю, къалкъандан ётюб, къубесине джетиб, Къарачайны этине тийгенди. Къарачай экинчи болуб ургъанды да, аны къалкъанын да чачыб, кесин атдан тенгеретгенди. Джерге джыгъылгъан джауну атдан урмай, кеси да джерге тюшюб, аны къобмагъа къойгъанды, кылычын къолундан тюшюрюб, кесин кѣлтюрюб къаядан атханды.

Кѣб джигитлик этгендиле ол кюн Къарачайны нѣгерлери. Къабарты бий да келгенди ол кюн Къарачайгъа болушургъа. Эки аскер эки джанларындан алгъанларын кѣрюб, франкла къачхандыла.

Узакъ джерледен келген франкла, энди ёмюрледе къайтмазча, узакъ джерлерине кетгендиле. Таулу халкъ-

ла да алай бла башларына бош болгъандыла. Кёб заманланы тышындан келген зорлукъдан кьоркьуусуз джашагъандыла.

АЙТЫУНУ МАГЪАНАСЫ

Историялы документледен ачыкъ белгилиди XIII ёмюрню арасына дери бусагъатдагъы Къарачай-Черкес областны, Къабарты-Малкъарны, Кавказдагъы гара суулу джерлени чегинде кармелит деген христиан орден христиан динни джайыб кюрешгени. Рим бабасны архивиндеги документледе былайдагъы халкъгъа аланла — аланорум деб айтылады. (Ф. Брун. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке. Записки Императорского Новороссийского университета, т.1, вып. 1 и 2, Одесса, 1867, 137 б.)

Аны бла биргелей иги белгилиди ол заманлада италян кюпселе Запад Кавказда (Къобан башында да), факторияла кьураб, сатыу-алыу бардыргъанлары. (В. А. Кузнецов. Путешествие в Древний Иристон, М., 1974, 58—59 б.).

Былайда кармелитлени епископлугъу (дин область, муфти дегенча) болгъанды. (Ф. Браун. Путешествие Ивана Шильтбергера. 34 б.) XV ёмюрню аллында (1414—1416 джыллада) былайлада немча бий Иван Шильтбергер айланыб кетгенди. Ол айтылгъан джерледе джашагъанлагъа йасс (ас, яс) деб джазылгъанды. (Ф. Брун. Путешествие Ивана Шильтбергера. 102, 109). Аланланы бир къауумуну аты аз, ас, йас болгъанды. Орус летописле бютеу аланлагъа яс дегендиле. Ол зат историялы документледен ачыкъ белгилиди.

Аныча белгилиди тегейлиле малкъарлылагъа бююн да «ассиаг», «ассон», «ас» — «ас улу» — дегенлери. (Арлакъда къарагъыз). XIX ёмюрде Кавказда айланыб кетген алим эмда джолоучу Е. Зичи айтханга кёре уа, тегейлиле ол заманда къарачайлылагъа, малкъарлылагъа да «ас» дегендиле: «В противоположность этому осетины называют асами (чему соответствуют иас, ас) турков в Балкарии и карачаевцев на Малке и Кубани». (Осетины глазами русских и иностранных путешественников, Орджоникидзе, 1967, 283 б.).

Аны бла биргелей Иван Шильтбергер ачыкъ айтады: «Аланы афендилери (бабаслары — Б. А.) латынча бил-

мейдиле, ала татарча намаз этедиле, алача джырлайдыла. Ала (христиан динни алгъанла — Б. А.) ол динни ключю тутар ючюн этедиле алай. Меджисуу динни тутханладан кёбле христиан динни аладыла, нек десенг, бабасла айтханны, ала джырлагъанны ангылайдыла». Ма аны орус тилге кёчюрюлгени: «Священники их принадлежат к ордену кармелитов, которые не знают полатыни, но молятся и поют по-татарски, чтобы их прихожане были более тверды в своей вере. Притом многие язычники принимают святое крещение, так как они понимают то, что священники читают и поют». (Ф. Брун. Путешествие Ивана Шильтбергера, 31—33). Ишни башха джеринде Иван Шильтбергер кармелитле христиан динни йас тилде джайыб кюрешедиле, дейди. (Ф. Браун. Путешествие Ивана Шильтбергера. 102 б.). Ала Грузияда, Мингрелияда, Абхазияда, адыглары арасында да аланы кеслерини тиллеринде джайыб кюрешгендиле христиан динни. (Анда, 102 б.).

Алай бла, айтылгъан затладан аппа-ачыкъ болады XV ёмюрню аллында да Къабарты-Малкъарны, Кавказдагъы гара суулу джерлени, Къарачайны джеринде джашагъанла, — аланла, — къарачай-малкъар халкъны атабабалары болгъанлары. Кармелитлени епископствосу муфтилиги) айтылгъан джерледе болгъанын Ф. Браун да кёрдюгенди. (Ф. Браун. Путешествие Ивана Шильтбергера. 31—34.).

Бир къауум автор, Иван Шильтбергер айтхан татарла татар-монгол къауумдан болгъандыла, дерге кюрешедиле (ала аланлары иран тиллиге санайдыла). Алай а ол оюмну терсге санаргъа керекди. Нек десенг, татар-монгол юйюрле Узбек ханны заманында 1321—1343 джыллада огъуна толусу бла муслиман динни алыб башагъандыла (Ф. Лашков. Сельская община в Крымском ханстве, Симферополь, 1887, 63 б.). Ол биринчиси. Кармелитле христиан динни тау джерледе джайыб кюрешгендиле. Аны Ф. Браун да чертгенди (Ф. Браун. Путешествие Ивана Шильтбергера. 31—34). Татар-монгол къауумла, белгилисича, Къарачай-Черкесияны, Къабарты-Малкъарны тау джерлеринде джашамагъандыла.

Татар деб алаулагъа (къарачай-малкъар юйюрлеге) нек айтхандыла? — деб сорлукъла боллукъдула. Татарны тили тюрк тил болгъаны ючюн, башха тюрк тилли халкълагъа 500—600 джылны татар деб тургъанлары белгиледи. Къарачайлылагъа, малкъарлылагъа да XIX

ёмюрню аягында бир кѡауум алим «татар» дегенди. Ол белгили затды.

Бу айтыну биринчи кере П. И. Ковалевский басмалагъанды. (П. И. Ковалевский. Кавказ, т. 1, СПб, 1914, 71.). Кѡагъыйланы Назифа айтханыга кѡре, аны, бу айтыну, «Каспий» деген газетде Кърымшаухалланы Ляля да басмалагъанды.

Къарча — эркинлени башчысы

1. АТАЛАНЫ ДЖЕРИНИ ЮСЮНДЕН ХАПАР

Джел тереклени юсю бла барады, терекле да чап-ракълары бла шыбырдайдыла. Да джел джукъласын, джукъласынла терекле да.

Тюзде байталла кишнеб чакъырадыла тайларын, семиз атла да пырхылдайдыла. Аланы тауушларын къалын ханс джашырсын.

Шатырны артында кѡк тенгиз чайкъалады, тенгизни башында чаукала кычырадыла, чабакъчыланы джырлары эшитиледи. Тенгиз да тынсын, чабакъчыла да тохтасынла.

Бютеу дуня гюрюлдегенден, тауушдан толуду. Алай а, сени тауушунгу эшитир ючюн, мен аланы барысына сангырау болуб къалайым.

Мен сениге эртде огъуна учуб келлик эдим, сен, кюн тиймеген заманда, къарт имбашларынгы джылыта турурса, деб джаралы болгъан къапланы ызындан кызыу бара тургъанлай, Трам уруб мени къанатларымы сындырмаса.

Сен Трамны ийгенсе, Трам да кѡб заманы кычыргъан эди мени тохтатыргъа деб, алай а кѡрюнмей эди ол менге, артымда болгъаны амалтын, узакъда эди да, эшитилмей эди аны ючюн тауушу. Джеталлыкъ тюл эди Трам мени ат бла чабыб, тауушун да эшитдираллыкъ тюл эди. Аны амалтын ол мени ызымдан атдан, тауушдан да дженгил садакны джиберген эди.

Джелден дженгил эди, отча, кызыл къаплан. Аны джетер ючюн, атымы аякъларын, аны къабыргъасына чапчылыб тургъан садакъ кыйнагъанын эслемей, эки кере ургъан эдим. Мени атым ууахтысы джетген джерде къалгъанды. Мен а сениге чабыб келгенме. Сен ме-

ни дженгил кёрюрге излейсе, дегенди Грам. Чабаргъа тынч болур ючюн, мен джолда ауур темир бёркюмю атаханма, солургъа тынч болур ючюн, кзурч кюбеми тешгенме.

— Кёзлеринги ач, атам, айтыргъа излегенинги айт!..

— Ачалмайма, мени ётгюр батырым, кёзлерими. Ёлюмню сары тубаны толтургъанды аланы, алай а эртдеден бери джюрегиме джыйылыб тургъан затланы сеннге айтайым... Ол алапат джерин эмда анга тансыкылыкны юсюнден хапарны эшит, бек эс бёлюб эшиг, мен ашыгъама.

Сен, джерге чапчылгъан кылычдан мийик болмагъанса, садакны отундан улуу кючлю алан Батырбий джукълаб кылыб, биз аны юсюне топракдан мийик тебе этген заманда.

Батырбийни кырыуу сеннге кечер ючюн, ол тебе кытында юретгенме мен сени кыалкыанны¹ тутаргъа, кылычыны туту билирге.

Къан кыюлюб эди Батырбийни кёзлерине, алай а ёлюрюню аллы бла да ол кыруу бир затны — ол тууб, ёсген, кыарча, акъ Ма-Асс шахарны тохтаусуз отта кюйгенини, оюлгъанын кёруб тургъанды. Да ол шахарда джашарык болур эди ёлгюнчю Батырбий, бир джолда аны ата джуртуну тик сыртларыны артындан Чингиз-ханны тар кёзлю туудугъу Бату-ханны сары байрагъы чыкыма.

Ол ханны сары байрагъыны тубюнде, кеслерин башха халкылагъа ачудан толтуруб, башха джерлеге къан пчириб, мингле бла атлыла чабхандыла дунияда.

— Аланла! Кыбакъ эшикленн ачыгъыз! — деб кычыргъандыла ала, сейир-тамаша шахарны Ма-Асны тегерегинден алыб. — Биз сизден узакъда бла джууукъда кёб юйюрюню, кёб халкны бойсундургъанбыз! Ётгюр кюрешген эдиле сизни хоншуларыгъыз да, алай а энди аланы башчылары: кыпчакъ Бачман, чиркез Тюкбаш, ас Иджи — барысы бизге отунга сыгын джыядыла. Аланла, бойсунугъуз, бойсунган башны кылыч кесмейди!

— Бойсунган башны батмакыда теблейдиле! — де-

¹ Кыалкыан — бурунгу тюрк сёздю. магъанасы «бычакъдан, садакдан кыруулагъан сауут», щиг. Кыарачайда, Малкварда XIX ёмюрю аллында да джюрегенди.

ген ачыулу сёзле бла бирге мингле бла узун садакъла баргъандыла алагъа джууабха.

Кючлю эдиле Ма-Ассны къабыргъалары, мийик эдиле аны къалалары, джулдузла кече солургъа алада джатхандыла, кюнортада уа кюн аладан джангыз бир билек узунуна ёрге чыгъалгъанды. Алай а таша джауну киши кёрмеген саууту бар эди: къуйрукълары джанган садакъла, джаяладан учуб, шахаргъа ёртен бла джалынны келтире эдиле, аны агъачдан этилген джаныуарлары, ат башлача, уллу ташланы атыб, Ма-Ассны ёмюрлюк къабыргъаларын сындыра эдиле.

Сюелирге къарыулары болгъан заманда кюрешгендиле маасчыла, сюелалмасала уа, аугъандыла, джаралы болгъан шахарны кеслери бла джаба, джауну да кёрюб болмагъанлай.

Бютеу аланланы сабийлерин аскер арбаланы чархларына сюегенди, чархдан мийикни сау къоймазгъа буюргъанды.

— Аталарыны джаулуугъу алагъа кёчмегенди, эркишилиқ бла къарыу а алагъа келликди. Қъырылдыла аланла, мени аллымда тобукъланмай. Мен сау болуб, кюл тюбюнде боллукъду аланны джери Алания, аланы сабийлери уа, кимники болгъанларын унутуб, мени сыйыма къуллукъ этерикдиле, — дегенди Бату-хан.

Монгол атджерле хорлацмагъанланы сабийлерни дуняны тюсю бла таууна элтгендиле. Батырбийни мийиклиги мени бла тенг бар эди, мен а чархдан ёрге ёсмегенлени ичинде эдим, алай болса да биз алай бек гитчечикле тюл эдик, нек десеиг, ол чархла мийик эдиле. Кёлеске болгъанды, ёлюк сюекле болгъанды Бату-хан, бизни джерибиз а энтда кюл тюбюндеди, биз кесибиз андан узакъ Хазарияны¹ кёгюню тюбюнде, эки тенгизни сууларыны арасында ёлебиз.

Кёк Итиль² сууда Сарай-Берке деген бай шахарда, Батуну байрагъын андан да ёрге кёлтюрген, Узбек-хан олтурады.

Хорезмни кесинден тебреб ингирги къралланы багъанасы Румну кёк белгилеринне дери ханны баскаклары халкъланы джыламукълары бла терлеринден тюелени джюклейдиле, караванла узакъ Сарайгъа узун джолла бла алтын элтедиле.

¹ Хазария — былайда Кърым деген магъананы тутады.

² Итиль — Волганы бурунгу тюрк атыды.

Хазариядан бизни хыйлачы йебиз, монголну ышанигылы кзулу Аслан-Герий ийген джасакъ да байды. Байды джарлы халкъны джасагъы, ауурду инджитген джюкню киши джерлеге элтген тюелеге да, бюгюлгенди ала ны муккур сыртлары. Андан да энишге бюгюлгенбиз биз киши джерде джесирликни ауурлугундан.

Эшит айтырымы, джашым! Алгъаракъ аны сеннге айтырча болмагъанды, нек десенг, сен асыры джаш болгъанса. Эшит энди айтмай къояргъа болмазлыкъны, нек десенг, мен киши ызына къайтмагъан джерге кетеме.

Кёб джылны мен сеннге джашым дейме. Алай а сени атанг ол тёбени тюбюнде джатхан кишиди. Мен аны тенгиме. Аны ючюн юретгенме, сен хар не джаны бла да анга ушаш болур ючюн, хар неге да аны къабырыны къатында...

Тамбла эртденбла Хазарияны мутхуз кююне къарачы — Батырбий къаргъагъанды аны, нек десенг, аны кюню башха тюрлю болгъанды. Кёб кере джыйгъанды ол алашланы, аланы кеслерини кюкюню тюбюне элтир ючюн, алай а арт джолда садакъ аны туура джюрегине тийген эди. Ол сени ышанигылы къолларынгы джашауун, тынчлыгъын да сакълаб тургъан болумсуз Аслан-Герийини алтын шатырындан атылгъан эди,

Эшитеме, сени бармакъларынг къылычны кююш сабын къысхандыла, къылыч да ачыулу зынгырдайды. Да, тохтамасын ёмюрде да ачыуну ол джыры.

Сени кёзлерингде кёрюб болмау ёртенча джанады. Чыртда джукъланмасын ол. Джолда сууукъ болса, ол сени джылытсын, джол къарангы болса, ол аны джарытсын.

Сени джолунг а узакъды — тенгизни сууу, онджети джашил ёзен, аллай бир да къар башлы тау, отуз къобан Аланиядан айырадыла сени.

Кесинги бир джерчилеринги джый — сен аланы кёзлеринде тансыкълыкъдан билликсе эмда анга, ата джуртунга, тыйгъычланы барысын, джаны болгъанланы, джансызланы да ууат. Сен аны, аталарынгы джерин, танырса, къалай десенг, ол барысындап башха тюрлюдю, нек десенг, барысындан алапатды. Сен аны хансны ийис этген сабагъайындан билликсе. Ол сабагъай къылычны сени темир бармакъларынг къысхан сабыны ичиндеди. Бармакъларынгы бошла, сабы буруб ал да, аны къылычны джитиси бла ач — кёрдюнгмю?! Ол ханс къуру Аланияны джеринде ёседи, башха джерде ёмей-

ди. Ата джуртундан айырыла тебеген заманда аны Батырбийини анасы джүлкүгъан эди. Батырбий а аны кылычны джюрегинде сакълагъанды. Кылычны уа сенинге кюйгъанды: сени кюлунг кыаты болур ючюн, сени тас болгъан ата джуртунга сюймеклигинг джукъланмаз ючюн.

Къарыулуду ол субай сабадагъай, сютлюдюле ол ингичке чапракъла, къадалыб турадыла туугъан бетледе аланы узун тамырлары, не иссилик, не боран алагъа кюркюулу тюлдюле. Адамлагъа аланы сабахларыны, чапракъларыны суу керекди.

Бу хансны суу, сени ата-бабаларынг ичиб тургъан суу, къаралдым-кызыл, андан да къарагъа тартхап болгъанды. Аны ючюн, анга Къарачай дегендиле.

Аны ючюн сенинге да атанг ол зынгырдауукъ, кючлю сёзю — Къарачайны ат этиб атагъанды. Мен а, сени джашауунг узун болур ючюн, атынгы кысха этгенме, сен энди Къарчаса.

Мен сенинге айтырымы барын да айтдым, энди тынчылыкълы ёлюрме, сени уа Аланияны кёгюню тюбюнде ёлюрюнгю сюеме. Алай а кёб джылланы джаша, сюймекликде, джаулукъда да кесинги атанга уша. Кесинги джеринги сюй, киши джерни, киши джангурланы къаргъаб кюй.

II. СЮРЮЮЧЮ ТАУЛУНУ ДЖЫРЫ

Басхан ёзенде кыалын чинар бла чёртлеуюкде болгъанды Къарчаны эли Эл-Джурт. Исси кюнортада, Къарча бютеу эркишиле бла бирге Къобанны ары джанында арпа ора тургъан заманда, элге къазауат кюугъун бла киши танымагъан атлыла кириб, юйленн барысып тонаб, ариу кызыланы ат боюнарына кенделен салыб, кетиб тебегендиле.

Алагъа джолда тюбеген джангыз эркиши, джаш сюрюучю Таулу, тёрт садакъ бла тёрт тоноучуну чанчыб ёлтюргенди.

Ингирге дерн аркъан бла элтгендиле сюрюучюню. Солургъа заман келиб, от джаннганында, тоноучуланы тамадасы Абдулла, Таулу байланыб тургъан аркъанны бычакъ бла кесиб, ачыулу айтханды:

— Тёрт кюшну кюрүтханды джаш бёрю, алай а бё-

рю ёллюк тюлдю. Ол ачдан, иссиликден кьаны кьуру-
гъунчу, атланы сакъларыкъды, бизге ашарыкъ хазырла-
рыкъды. Бусагъатда ол бизге маджал кьойларын би-
ширликди, биз а джесир кьызланы кёзлерин ачайыкъ.

Сюйген кьойларындан онусун Таулу байлагъанды,
тоноучула анга атхан бычакъны алыб, кьойланы боюн-
ларын кьызартыб тебрегенди. Сора, кьанны ийиси аны
ачыудан иги толтургъанында, отну юсю бла кьанатлы-
ча учуб, Абдулланы аллында ёртеден ётюб, сермеб аны
узун мыйыгъындан тутуб, башын артына атыб, джукъ
да айтмай, тамагъына бычакъны сукъгъанды.

Тоноучуланы арасында, шайтан джелча бурула, Тау-
лу, сюрюучюсю болмагъан кьойланы арасында бёрю не
ете эсе, аны этгенди. Иги кесек заманны кёргюзюб тур-
гъанды ол «кьонакълагъа» ингирги отну тегерегинде
ёлюмню кьалай тепсегенин. Сора, джангыдан байлаб,
отха элтгенлеринде, ол джырлагъанды.

«Эх, суусаб бююн мени кьалай термилди,
Эх, джауну кьанындан суусабымы
кьалай кьаудырдым!

О-рай-да, ри-да-ра,

О-рий-да, рий-да!

Он джарлы кьойну мен ол дунягъа ашырдым,

Джауну эки кьат кёбюн аланы ызындан ийдим!

Мени ол алай юретгенди —

Мен да алай этгенме!

Эх, меннге да болгъанды заман ёлюрге, орай-да,

Эх, душман ёлюкледен табды джатаргъа!

Мени Ол алай юретгенди —

Мен да алай сермешгенме!

Кёб кьол отха атаргъа тебрегенди мени,

Мени бетимде — кюлкю, джаунукъунда — кьоркьуу!

Мени Ол алай юретгенди,—

Джашасын ол!

Кёб джашамасам да, суйгенимча джашагъанма мен,

Бусагъатда Ол атда

Кёрюнюб кьалса.

Сыртны артында аны бёркю джылтыраса,

Мени ахырымы кёрюб, ол айтса:

«Алай юретген эдим мен —

ол да алай ёлген!».

— Бир джол бла келеди дунягъа хар ким, барысы
да джылай, кетгенлери уа башха тюрлюдю, — дегенди-

ле тыш къралчыла, отну ауузуна тюшерге джетиб турган сюрюучюню богъурдакъ тауушун эшите. — Кёрююмеген ётгюрлюк бла бизни сейирсиндирген сюрюучю, сен джюрегинги къркзуудан не бла сакъладынг?! Къаллай садакъла бла хорладынг сен бизни джукъ да джумушатмагъан джюреклерибизни? Айтчы, кимни юсюнденди сени арт джырынг, джырлачы аны аягъына дери, ёлюм сени сакълар!

— Джюрегинги суймекликден толтурургъа керекди, анда къркзуугъа орун къалмаз ючюп, — алай джууаб бергенди Таулу, аны тешгенлеринде.

— Мени джырым а мен бек суйгенлени юсюнденди. Ол бек узунду, алай болса да мен аны джырлаб бошайым. Кюнлерин джашаб бошасынла, мен кимни юсюнден джырлай эсем, ала.

Таулу сыбызгъы этгенди, кёрюегини хауадап толтургъанды, сора къаты, Къобанча къайнагъан, къалып, келгенлени джюреклерини, тауланы, тубанланы ичи бла ётген джыр тебренигенди...

«Чегет, шуулдамачы, мен Эл-Джуртдан сюрюучюме, мен халкъымы, бизге эркинлик берген Батырбий улу Къарчаны юсюнден джырларыкъма.

Узакъ Кърымда къайгъысыз джашай эди Къарча, алай а ата джуртуна тапсыкълыкъ аны джанын инджитиб тебрегенди. Инджитгендиле аны кёк тауланы хансы бла джелн. Кече аны уятыб тургъандыла ашхы урлукъсуз, несиз къалгъан ата сабанларыны ынгычхаулары.

Бир джолда ол ышаниган джёнгерлерин чакъыргъанды. Ала уа джитикёз Трам, асланча, къарыулу Адурхай, сюлеусюнча, терк Будуян, батыр Науруз болгъандыла.

Алагъа Къарча кесини джюрегин ачханды, бу сёзлени алагъа айтханды:

— Ата джуртсуз, биз сауланы арасында да ёлгенлебиз, ата джуртубузда уа ёлгенлени ичинде да саулабыз.

Сокъур болгъан

Джыр эшиталлыкъды.

Сангырау болгъан

Джанкъылычны кёрлюкдю.

Къолсуз къалгъан

Тойда тепсеяллыкъды.

Аякъсыз къалгъан

Шохларып кучакътаяллыкъды.

Несиз да къалгъан

Туугъан джеринде джатарыкъды,
Ата джуртун тас этген а
Джукъ да эталлыкъ тюлдю.

Къачаргъа тебреб, тенгле аланланы барысын джыйгъандыла, сора бир джарыкъ кечсе, кемеге миниб, шош тенгизде тургъан заманда, кесе кърымчыланы аскер бөлклерин ууатхандыла. Аскерге уа 'Аслан-Герий' буйрукъ берген эди: алгъы бурун алаулагъа джолуу кесерге, андан сора башлары алыргъа.

— Уах, бир сейир-тамаша тюзде атылыб келеди, — дегенди Герий, танг ата гюрюлдегенден уяныб, — аны аллында кёк тубан булгъанады, тубандан джарыкъ джудузла, къара чаукала учадыла; сейирни-тамашаны аллында кёзюнгю къаматхан кюн джанады, артында уа кюмиш бетли ай барды.

— Ох, ол сейир-тамаша тюлдю, — дегендиле Герийге аны джашлары, — ол тулпар атны бизге келиуюдю. Аны бурун тешиклеринден тубан чыгъады. Аны туякъларындан топракъ къанатлыча учады. Аны наллары ташдан от чакъдырадыла.

Ох, анда келеди къурч къоллу Къарча, къылычы бла кёкню джара. Аны кёкюрегинде кюбеси кюнча джылтырайды, сыртында къалкъаны айча кёрюнеди.

Ёлумча, аманлыкъгъа аманлыкъ чекдирген хатерсиз болгъанды былайда Къарча: кеслерине аслаула деб атагъан джыртхыч Герийлени юйюн, чакъанланы тешиклерине джыйгъанча, къабыргъа джыйыб, пёгерлери бла тенгизде джюзюб кетгенди.

Узун болгъанды ата джуртха джол — юч кюн бла юч кечени кюн чыкъгъан джанына, къуш къанатлача, элгендиле джелтен кемеле башларына бошлукъ табхан, насыбдан толуб джырлагъан алауланы, аланы юй биичелерин, эгечлерин.

Алагъа къыйынлыкъгъа тёртюнчю кюн эртденблагъа билмей тургъанлай кёк ачууланганды; кёк къалкъаңы бла кюкюрегенди, къара булутлары бла кюнню джабханды, сора, отча, сары сюнгулени атыб тебегенди.

Тынч тенгиз асыры ачыгъандан боркъулдагъанды, аны сууу къобханды, къутургъандыла толкъунла, джагъада къаялагъа атыб, аланла миниб келген деменгили кемени, джонгурчхачыкъны ууатханча, ууатханды.

Джазыу, къыйынлыкъны ийгенича, керек болса, болушлукъ да береди: кемеси ууалгъанлагъа алайда джа-

шагъан апсуа¹ деген халкъ кесини ышангылы къолун узатханды.

Аны джеринде, Джеметей таулада аланла къарыу джыйгъандыла. Сора алты джылдан, кюн чыкъгъан джанына бара, тик ауушла бла аууб, уллу, къарлы, бузлу сыртны артында тургъан Архыз ёзеннге келгендиле.

Ару эди Архыз ёзенни кёгю, кёб эдиле Архызда кийикле, къанатлыла да, кийик эчкиле, къойла да анда дженгил юйрей эдиле. Алай а анда къара чай ёсмейди. Ол хансны излей, биз кёб джерлеге баргъанбыз, эм ахыры, солуб, дагъыда, аны излер ючюн, Басханнга келгенбиз...».

Алай бошагъанды кесини джырын Таулу. Сора:

— Сиз а, андан узакъда туугъанла, бу джерде не излейсиз? Къачда не джыяргъа умут этесиз, джаз къоркъуу бла ёлюмню джайыб?

Мыдахланган аскерчиле ол соруугъа быллай джууаб бергендиле:

— Учсуз-къыйырсыз аскерни алыб, таула бла, тюзле бла келеди Тарагай эмирни джашы, джумдуругъуна къан ырхымны къысыб тургъан анадан туугъан Асхакъ Темир.

Аны байрагъыны тубюнде биз бу джай, къол-кёмюр этиб, картвеллени къралын Гюрджюстанны, Отну къралын Азербайджанны, Тау къралны Дагъ-и-станны ичин джырыб ётгенбиз. Бизни аллыбызда агъара тургъан Минги Таулу къатында Алтын Орданы уллу ханын, ол да кесин темирге санаб тургъан Тохтамишни ууатханды Асхакъ Темир, сора, мангылайыбыздан тер атаргъа да къоймай, хар къайдача, аны аллында анга баш урмагъан юйюр къалмасын деб, таулагъа джибергенди бизни.

Биз джерни башха къыйырындан келебиз. Бизни джерибиз узакъдады. Башха джерлени кюч бла бойсундура, биз кесибибизни джерибизни бетин унутханбыз. Асхакъ Темир а бизни узакъдан узакъгъа алыб барды. Аны табаны басхан джерде кёб заманлагъа ханс ёсмейди, сабийлени къолгенлери тохтайды. Ашалгъандыла джоллада бизни табанларыбыз, ашалгъандыла бизни джюреклерибиз, арыгъанбыз биз отдан да, къандан да. Сени бла бир юйюрлюеча, биз урлукъ атаргъа да, ар-

¹ А п с у а — хачыпсы миллетни бир юйюрю.

па оургъа да сѳе эдик, ингирледе рахатлы юйлерибизге къайтыб, бешиклени тебретирге да сѳе эдик.

Аны ючюп тюнене кече биз аскер бѳлегибизден арта къалгъанбыз. Бу къалын чегетли таула бизни Асхакъ Темирден джашырыргъа боллукъдула.

Аны амалтын бюгюп сени элингде мюрзеу да, юй биичеле да алгъанбыз.

— Тоналыб алынган ашлыкъ къарыу бералмаз, урланыб келген къыз ышангылы джашланы ёсдюралмаз, — дегенди алагъа Таулу. — Эл-Джуртда джер эркинди, сабанла уллу битим бередиле, ашхы адамла джашайдыла анда. Джашаргъа межам, эркиши шохлукъ, тиширыу сѳймеклик табаргъа боллукъду анда ким да, халкъгъа джюрегин ачыб, кылычын кынында тынчайыргъа кѳююб кирсе ары.

— Кесибиз да кѳуанпыкъ эдик, джыйыннга кѳошулалсакъ, тюгюбюз апыкыча тюлду ансы. Къызаргъандыла бизни кѳолларыбыз. Юренирлеми ала кылычны орнуна гетмен бла сѳрюючюню таягын тутаргъа? Джууалырламы аланы тер бла джангур?

— Ётгюрлюгю джылтырагъан улан! Бол сен бизге, джауларынга, къарнаш, бизни бла рахат джукъла да, эртденбла бизни джашауубузну оноун этерге болуш.

Алай а эсде-бусда болмагъан танг атхан эди алагъа. Арт джулдузла джукъланыб, кызыл танг атханында, джашыл тебелени артындап кюбеси джылтырагъан темир бѳркю бла дженгил аякълы атда Къарча чыкъланды.

Аны сол джапындан, тюбеген джелге сѳнгюлерин чанча, аны аскерчилери барысы чартлаб чыкъландыла.

Аладап экиси, Будиян бла Боташ, атларын тоноучулары арасында шын тургъузуб, аланы башларында кылычлары джылтыратхандыла.

Алай а Таулу къан теќдюртмедн: сермеб атлары джюгенлеринден тутуб, тыйыб, тыш къралчыланы джюреклеринде аманлыкны тамыры кѳуу бола, сокъраныу бла рахатлыкны гоккалары чагъа тебрегенини юсюнден хапар айтханды.

Тынгылагъанды Къарча сѳрюючюню хапарына, узун къарамы бла Асхакъ Темирни шын тургъан аскерчилерини ичи бла ётгенди, сора:

— Урлагъан кызларыгъызны сыйын, ётгюр сѳрюючюню джашауун сакълаб, сиз кесигизни джашаргъа эркинлигизни сакълагъансыз, джашагъан а, ким да бол-

сун, башына бош болургъа керекди; киши адамланы эркинликлери барды атларын, къайсы джанына суйселе, ол джанына бурургъа, Эл-Джуртха шохла болуб киррирге суйселе уа, ала бир кере анга джаула болуб киргенлерин эсге тюшюрлюк тюлдюле.

— Къарачыгъыз бизге, — дегенди алагъа Къарча, — башха джерледен, башха юйюрледен, башха заманлада келгенбиз биз Эл-Джуртха, алай а бизни къаныбыз бир болгъанды. Аны тюз болгъанын сары тюзледен къыпчакъла да, Итиль суудан булгъарла да, Къарасуу-Базардан кърымчыла да, хоншу ёзенледен абазала бла бесленейле да бегитирикдиле.

Бизни ким табхан эсе да, хауаны, джерни, сууну тенг юленгенча, къууанчы, къыйынлыкъны да тенг юлешибиз. Аны тюз болгъанын асыллы эбзе Отар, къабарты джашла Тохчукъ бла Тамбий, малгар киши Хубия, эрмен уучу Айбаз, кърым бийни джашы Шаухал, бютеу аланла, мени бла кенг тенгизле бла мийик таулары юсю бла келгенле да бегитирикдиле.

Кюн чыкъгъанында, элджуртчула, келгенле бла къуачакълашыб, эртденги шынкъартланы тегерегинде олтургъандыла, насыблы кюннге къурманлыкъгъа келтирилген къойладан тишлик этгендиле, Таулуну джаны джырына тынгылагъандыла.

III. ШОХЛА БЛА ДЖАУЛА

Къарча Басханда орналгъанлы джылла кетгендиле, алай а, Къайтукъну тукъумундан къабарты бий сары Асламбек аны къатында анга джасакъ телемеген юйюр болгъанын билгинчи, аны эли таймаздан рахатлы джашагъанды.

— Сен таулары, чегетлени арасында таш мюйюш табханса. Алай а джазыудан бир мюйюш да джашыраллыкъ тюлдю сени. Бийни джумушчусу суу алыргъа келгенинде, жангы джонгурчхала кёргенди сууда. Биз да, сууну ёрге бара, сизни табдыкъ. Сынгар бир джыл ётюб къалмагъанды сиз былайда мюрзеу битдире, мал кюте джашагъанлы. Алай а джерни несине жангыз бир къылчыкъ неда бир къой иймегенсиз, — дегендиле Асламбекни адамлары Къарчагъа.

Улла эс белгенди Къарча къонакълагъа, джашырмагъанды аладан кесини чомартлыгъын, тёрге олтуртхан-

ды аланы, эртдеден тургъан чагъыр бла, джангы эт бла кеси сыйлагъанды аланы.

Саугъадан толтуруб, артмакъланы атджерилерине кеси къолу бла такъгъанды, сора, аланы джолгъа ашыра, былай айтханды:

— Бизни джюреклерибиз ачыкъча, Эл-Джуртда юйле да сизге ачыкъдыла. Сизни бетлеригизни биз суюуб эсибизде тутарбыз, сёзлеригизни уа унутургъа кюреширбиз: ала сизге тыйыншлы тюдюле. Джерни неси болуб киши да туумайды. Аны ким сюре эсе, ким урлукъ ата эсе, аны ким мангылай тери бла сугъара эсе, джерни неси олду...

Мыдах болуб кетгендиле Асланбекни келечилери. Талай кюнден а хыны болуб келгендиле. Джылы сёзле тюл, къаты, ауур сёзле келтиргендиле аланы ауузлары.

— Сени джерингде, — дегендиле ала, багъалы сауутлары зыгырдай, Къарчагъа, — мюрзеу, гокка хансла да ёсмей, къабыр тёбеле ёсерле... Бёрксюз, джалан аякъ сен бизни бла бирге эки семиз ёгюзюнгю суюуб барыб, кесинг сояргъа керексе аланы: бий сени кесини аскери бла мындан ары кюн джарым джолда сакълайды, бюгюн сен аны шапасы болуб, кёл ашаб, ташча ауурлугъу болгъан терслигинги юсюнгден алсанг сюеди...

Къымылдамай, тышгылаб сюелгенди Къарча, узун мыйыгъын бура, кёзлери, кюнден эслерча, джангандыла. Бийни джумушчуларыны тамадасы, анга джууукъ келиб, къолларын аны къарча акъ бёркюне узатханды. Алыргъа да болур эди ол аны, Къарчаны джити къылычы эрлай аны башын тюшюрмесе...

Къарча аягъын ачыулу къакъгъанында, ол сюелиб тургъан таш кенг джарылгъанды, келечиле уа аны алында тобукъларына джыгъылгъандыла.

Элджуртчула асыры кёл ашаб кюрешген келечилени атлагъа олтуртхандыла, къайишле бла атджерлеге кючлю байлагъандыла, бирини сыртына ёлген къартитни байлаб:

— Элтигиз бийге бизни джасагъыбызны! Аллай эт аны сыйына тыйыншлыды, аны тишлерине джараулуду, — дегендиле.

Сауутларын тешмегенлей джукълагъандыла. Эртденбла уа къарауулла мийик джитиледе къуугъун отла джандыргъанларында, барысы сары бийни аскерине тюберге хазыр болуб чыкъгъандыла.

Кёбле кёрмей къалгъандыла ол эртденбла кюнню,

алай а кёбден кёб ёлгенча бир ачыулу уруш этгендиле саула... Къолдан тюшген къалкъанла, чархлача, тёнгерендиле, кылычла кылычланы джаргъандыла. Басханпы суу, къан тёгюлюб, асыры кызаргъандан, урушчула ичалмазча болгъанды.

Кызауатда ёлген кёб игиди, джауну аллында башынгы энниге ийгенден эсе деб, элджуртчула, бек аз болсала да, урушну бардыргъандыла. Ала аздан аз болгъандыла, кёб турмай а аладан киши да къаллыкъ болмаз эди, элден келген къарт анала акъ джаулукълары джауланы аякъларыны тубюпе атмасала.

Джерге ийилдиле кёкюреклеге тирелиб тургъан сюнгуле, уругъа кёлтюрюлген кылычла хауада тохтадыла, кынладан джарымына чыгъарылгъан садакъла алай къалдыла.

— Сени адамынг кёб эди, сен хорладынг. Энди сен бизни юплерибизни тонарса, малыбызны Къабартыгъа сюрюрсе, бизни кыаныбызны ичериксе. Алай а сен апы ючюн эринлеринги къабарса, бюгюнню кюнню къаргъарса, — дегенди Къарча.

Къарча, Джеметейде джашагъан заманында Даданладан эмчек джаш этген Отарны да алыб, тау артына кетгенди. Кетгенди, алай а анга эркинлигин къайтарыгъа ант этген шохланы — эбзелени уллу аскер белегин алыб келгенди.

Ол кюн Эл-Джуртну уллу байрамы болгъанды, уллу той этилгенди къонакъланы сыйына. Къонакъланы тамадасы Адуа биринчи алгышны къонакъла бла къонакъбайланы арасында джюзле бла джылланы алгъа, алап патчахны Уллу Дургулелни ариу эгечин — Боренаны — гюрджю патчахха — Багратха эрге берген заманладан башланган шохлукъгъа айтханды:

— Ёлгендиле эртде огъуна Баграт да, Дургулел да, аладан сора да башха кёб патчах ёлгенди, алай а шохлукъ джашайды. Нек десенг, шохлукъну излеген халкъла джашайдыла.

Тамбла биз сизни бла бирге сизни джауларыгъызгъа къаршчы уруш этерикбиз. Хорласакъ — энтда той этербиз, ёлсек а — шохларыбыз ючюн, джашаялмагъан кюнлерибиз ючюн да ачырыкъ тюлбюз. Алай а джаулукъну отун джангыз Асланбек бий джандыргъанды, аны ючюн къан бизничала тегерикдиле. Аны амалтын Къарча бла мен, кылычланы кынларындан чыгъарышы аллы бла, Асланбекге бютеу алгъан затын ызы-

на къайтарыргъа, мындан ары ол сизни эркинлигингизге тиймез, тынчлыгыгъызны бузмаз ючюн, аманатла берсин, деб айтыргъа бегим этгенбиз.

Билгенди Асланбек джауларыны санын, къарыуунда, ала излегенни этгенди. Юч кюнден аны къойчулары Эл-Джуртха къой сюрюулени сюрюб келгендиле, джылкычылары джылкыны келтиргендиле, Асланбекни келечилерини тамадасы уа, чырайлы, акъыллы къарт, Къарчаны аллына эки къарыулу джаш адамны — аманатны — сюрюб:

— Была ашхы, биз сый берген агаланы джашларыдыла. Ала сени къанатларынгы тюбюнде джашасынла, ала кеслери, аланы туудукълары, туудукъларындан туугъанла сени халкынгга бизни акъылысыз бий келтиргенден эсе, джюз кере уллу насыб келтирсиниле, — дегенди.

Бир талай джылдан Къобанны эм башында, бусагъатдагы Къартджуртну къатында Къара чай деген хансны табхандыла Къарчаны адамлары. Анга улуу къууангандыла. Къарчаны башчылыгы бла элджуртчуланы бир бѣлеги ары кѣчгенди.

АЙТЫУНУ АНГЫЛАТЫУ

Батчаланы Муссаны магъаналы ишлерини бирини бу халкъ айтыуну басмалаб, историягъа сакълагъаны (М. Батчаев, Е. Стефанеева. Горы и парты, Черкесск, 1969, 83—95 б.).

Белгилисича, тегей халкъда этноним «алан» джокъду, хоншу халкъланы бири да «алан» демегенди. Аланланы юсюнден халкъ айтыу джазылыб билмейди автор, джангыз «алан» деген этнонимни вариантына саналгъан «аллон» деген сѣз «аллон-биллон» деб джомакъда тюбейди ансы (АИЭС, I, 47 б.). Къарачайлыла бла малкъарлыла уа бир-бирине «алан», «аланла» деб сѣлешгенлери, джюзле бла джылланы алагъа кѣб автор бла хоншу халкъла «алан», «аланла» деб айтханлары ачыкъ белгиледи. Огъарлакъ айтылгъаныча бусагъатда да тегейлиле малкъарлылагъа «ассиаг», «ас», «ассон» — асны джашы, асны уланы дейдиле. Тегей тилде «он» джалгъауду, къарачай-малкъар тилде «улу», «джашы», орус тилде «ович», «евич» дегенча. (АИЭС, I, 79, 182). 1453 джылгъа дери аланла бла хоншу джашагъан (Библиотека иностранных писателей о России, т. 1, СПб,

1836, 45 б.) малгарлыла XX ёмюрню арасында да къарачайлылагъа «алани кочи» — «алан адам» дегенлери белгиледи. Аны юсюнден В. И. Абаев 1958 джыл Нальчикде къарачай-малкъар халкъ къалай къуралгъаныны юсюнден сессияда да айтхан эди.

Къарачай, малкъар юйюрлени XV ёмюрдеги джашаулары терениден алыб, тинтиб тебресепг, миллетни къуралгъаны, бурунгу историясы, тили, материални культурасы, фольклору — барысы барыб «аланга» тиреледиле, «аланны» ичине элтедиле, «аланныкъы» боладыла.

Не джаны бла алыб къарасаг да, аланла тюрк тилли халкъ болгъандыла бек эртделеле огуна. Ол аланланы огъары айтылгъан китабы бурунгу аланланы юсюнденди. Былайда автор гюрджю летопись бла араб авторланы алан тилли юсюнден джазгъанлары тюз болгъанына талай аргумент келтирирге сюеди. Документле «алан» бурунгу тюрк халкъ болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Документлени бир къаууму, аланы ичинде араб, гюрджю халкълада джазылгъан материалланы юсюнден «Шоркъа» деген китабда окъугъуз.

VII—X ёмюрледе Шимал Кавказда аты «хазар» болгъан бурунгу тюрк халкъ уллу кърал болуб тургъанды. VII ёмюрде гюрджюле хазарча селеше билгендиле (Ст., № 4, 1980, 23 б.). Гюрджю летописде уа «алан» хазардан чыкыгъанды, деб джазылыбды (Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России, СМОМПК, вып. XXII, Тифлис, 1897, 11 б.). Гюрджюле эртдеден огуна таныш болгъандыла иран халкъла бла, аланы тиллери бла да. Ол белгили затды. VI ёмюрде уа иран аскерле онла бла джылланы гюрджюлени джеринде гюрджюле бла, Византияны аскери бла къазауат этгендиле (Проконий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готами. Перевод Сп. Дестуниса. Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета, ч. 1, СПб, 1876). Алай бла, гюрджюле аланланы, иранлыланы да бизни эраны аллында огуна таныгъандыла. Тюрк тил (хазар) бла да IV—V ёмюрледен тебреб шагърей болгъандыла.

VI ёмюрде Грузияда талай тюрк юйюр джашагъанды (Ст. № 4, 1980, 22—24 б.). Алай а гюрджю летопись, «аланны» ала бла джууукъ этмей, хазардан чыкыгъанга санады. Аны алайлыгъы аланны тили, къалгъан

тюрк юйюрлени тиллеринден эсе, хазар тилге джууукъ болгъанына шагъатлыкъ этеди. Алай бла, аланланы, иранлыланы эмда тюркюлени алапат таныгъан гюрджюлени айтханлары алан аллындан огъуна тюрк тилли болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Тёрт араб автор алан тилни юсюнден джазгъандыла. Ала 400 джылдан аслам заманны ичинде джазылгъандыла (X ёмюрню биринчи джылларындан 1321 джылгъа дер). Ала барысы «алан» тюрк халкъды, дейдиле. Аладан Ибн Даст (ол китабын 913 джылдан кеч болмай джазгъанды. Ол зат белгиллиди.) алан тюрк юйюрдю, дейди. Къалгъанла уа алан тюрк халкъны юйюрдю, бурундан бери да тюрк халкъды, дейдиле.

Иш къуру анда тюлдю. Арабла бизни эрагъа дер огъуна таныгъандыла иранлыланы. VII ёмюрде уа, ким да билгенча, арабла, бютеу иран халкъланы хорлаб, кеслерине бойсундургъандыла. Аны бла биргелей белгиллиди арабла VII ёмюрде Орта Азияда, Кавказда кёб тюрк халкъ бла къазауат этгенлери, танышханлары. Историялыкъ документледен белгиллиди арабла VIII ёмюрде Дагъыстандагъы аланла бла къазауат этгенлери, аланы Баб-Аллан (Алан Къабакъ — Б. А.) деген шахарын алгъанлары (Баладзорн. Книга завоевания стран, Баку, 1927, 5—6, 20 б.).

Алай бла алан иран тилли халкъ болса, арабла, иранлыланы, тюрклени да таныгъан арабла, бир да къуруса да аланы бири, аны чертмей къоярыкъ болмаз эдиле.

Иш къуру огъары айтылгъан затлада тюлдю. Иш дагъыда къарачайлыла бла малкъарлыла, аланланы кеслерине ата-бабагъа санагъан бла биргелей Аланияны ара шахарын — Маасны, уллу алан патчахны — Дургулелни, аны эгечин — Боренаны, кюеуюн — гюрджю патчахны Багратны — сау 700 джылны эсде тутадыла. Ма андады ишни магъанасы.

Былайда дагъыда бир магъаналы зат барды: Маас, Борена, Дургулел тюрк сёзледен къуралгъандыла. Къарайыкъ алагъа.

Маас, Магас, Макас. Быллай юч варианты болгъанды аланланы 1240 джыл монгол аскер алгъан ара шахарыны аты. Эрмен документледен белгиллиди аланланы ол замандагъы ара шахары Минги Тауну къатында болгъаны (Г. Беликов. Краса Архыза. «Ленинское знамя» газет, 30 декабрь, 1980). Ол Басхан неда Чегем ёзенлени биринде болгъан болур. Аны тюбю, къабыр-

гъалары да XVI—XVII ёмюрледе кючлю болгъан болурла. Аны дагъыда бир аты Мухузтау болгъаннга санайды автор, Мухузтау къала эски къабарты джырда тюбейди. «Биз Мухузтау къалагъа ышанганча ышанган эдик Чегем бетджанлагъа», — деб айтылады XVII ёмюрдеги къабарты историялы джырда («Мы надеялись на Чегемские укрепления, как будто на Мухузтову крепость» (Ш. Б. Ногмов. История адыгейского народа, Нальчик, 1947, 77 б.). В. И. Марковин бла Х. Д. Ошаев айтханнга кёре, Магъасны юсюнден биринчи кере джазгъан араб автор Масуди (X ёмюр) фарс тилден кёчюрсенг, аны магъанасы «чибин» болады, деб джазгъанды, дейдиле (СА, № 1, 1978, 94). Алай а фарс тилде арабча джазсанг, чибин «ал-зубабатун» болады (СА, № 1, 1978, 94). Ала магъанасы тегей тилде маг «ууакъ чибинле», «ургъуйла» («мошкара», «гну») деген сёзден кьуралгъаннга санайдыла (СА, № 1, 1978, 94 б.). «Ас» кесеги уа? Сёзню джарымы чакълы бирди ол. Сёзню бир харифин алсанг, неда кьошсанг, ол чыртда башха сёз болуб къалады. Аны вариантлары уа? Дагъыда тегей тилни эм уллу сёзлюгю В. И. Абаевни «Историко-этимологический словарь осетинского языка» деген китабында биз аллай сёз табмайбыз (АИЭС, II, 60—146 б.). Иш кьуру аны бла тыныб къалмайды. В. А. Кузнецов айтханнга кёре, Масуди Аланияны ара шахарыны аты Магасды, аны магъанасы уа «Чибин», деб джазады. (В. А. Кузнецов. Алания X—XIII вв., Орджоникидзе, 1971, 230 б.).

Кертиси бла уа, Магас, Маас, Макас бурунгу тюрк сёзню вариантларына ушайдыла. Аланланы ата джуртунда сакъланганды ол сёз. Тенгleshдиригиз: маас — «сокьур чибин». Джомакъда Къара Маас адам атды («Танзаган — отец алтайцев», М., 1978, 94). Маас, Магас, Макас тюрк сёз болгъанына дагъыда бардыла шагъатлыкъла. Биринчиси, сёзлени ортасында къ-гъ бурунгу тюрк тилледе болгъаны белгилиди: богъагъу, бокъагъу, бугъукъ, букъукъ (ДТС, 109). Къ, гъ орнуна к, г орус тилде ол харифле болмагъаны амалтын джазыладыла. Экинчиси, тюрк тилледе бурун, X ёмюрге дери да, ортадагъы гъ тюшюб тургъанды: багъатур — батур — батыр (ДТС, 77), къагъан — къан — патчах (ДТС, 405, 417). Авторну ишеги джокъду, аны бурунгу бир варианты мугъуз-мухуз болгъанына. Ол да бурунгу тюрк тилде барды. Тенгleshдиригиз: мугъузгъакъ — «сокьур

чибин», «багъырбаш чибин» (ДТС, 504). Ол мугъуз + гъакъ атладан, магъанасын тюрлендирмегенлей, джангы ат къурагъан бурунгу тюрк джалгъауду (ДТС, 653). Эшта, 672 джыл грек миссионерле болуб, джазыб кетген Мохоес — алан патчах Григорийни резиденциясы ол сахар болгъан болур.

Дорголели (Дургулели). Бу патчахны тукъумуду. Аты Урек болгъанды. Экиси да тюрк сёзледен къуралгъан тюрк атладыла. (А. М. Байрамкулов. Ала-но-асские этнические названия, фамилии и имена. «Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков», Ставрополь, 1981, 86). Тукъумну юсюнден, анда айтылмагъан, бир затны къошаргъа керекди былайда. Ол М. К. Андроникашвилини терс оюмуну юсюнденди. Дорголелни тегей даргъгъун («узун чачлы») деген сёзден къуралгъаннга санайды. (Андроникашвили. Очерки по ирано-грузинским языковым взаимоотношениям, т. 1, Тбилиси, 1966, 529 б.). Алай а кёргюзмейди — «а» таууш къалай бурулуб къалды «о», «у» тауушлагъа, «н» таууш «л» тауушха, къайдан чыкъдыла «ели» деген тауушла? Башында айтылгъаныча, сёзден бир тауушну алсанг, неда къошсанг, аны магъанасы тюрлениб къалады.

Андан сора да, аллай уллу, белгили патчах аллай аты («Чибин») къалай джюрютюр? Кертиси бла уа тукъум бурунгу тюрк Торгъул (ДТС, 578) деген атха тюрк «ели» къошулуб къуралгъанды. Алай бла, «Торгъул» деген алтай тукъумгъа (Аристов, 66) + «ели» къошулгъанды. Тюрк тилледе бурундан бери «ели» деген сёз къошулуб, адам, джер-суу, юйюр атла къуралыб тургъандыла (АПКБНЯ, 86).

Борена. Ишексиз, тюрк атды. Тенглеширигиз: Бурана — Къыргъызияда бурунгу къаланы аты (Ж. «Культура и жизнь», № 12, 1979, 7 б.). Боран деген сёзге «а», бурунгу тюрк джалгъау къошулгъанды. Боран адам атлада да тюбейди: Боранбийке (боран + бийке — «бийче») ногъайлылада тиширыу ат (НРС, 488).

Джесир алан сабийлени монголла Кърымгъа элтгенлерини, аланы бир къауумуну ызына къайтыб келгенини юсюнден материалланы автор алкъын табалмагъанды. Алай а чыртда аллай зат болмагъанды, деб айтырча тюлдю. Монгол аскер джесирлени узакъ джерлеге элтгени бла сатханы белгилиди. Алай а Къарачайны бир кесеги Ара Кавказдан Кърымгъа барыб, анда джашагъанын бегитген затла бардыла.

БОЛГЪАНМЫДЫ КЪАРАЧАЙ ДЕБ БАШЧЫ?

«Болгъанмыды кертиси бла Къарачай деб башчы, огъесе ол, бир къауум авторну акъылына келгенча, легендамыды?»— деген сорууну автор кѣб адамдан, кѣб кере эшитгенди. Кѣб адамы эсин бѣледи ол соруу бусагъатда да.

Аллай адам болгъанына авторну ишеги-заты джокъду. Ол кеси да ат тюлдю, тукъумду. Ол бир адамы болгъанды, огъесе тукъумдан талай джюз джылны ичинде талай батыр, талай башчымы чыкъгъанды? — ол сорууну салады автор кесине.

«Къарачай» бизни миллетни эм бурунгу тукъумларыны бирини аты болгъанына ишек джокъду. Аны тюз болгъанына автор талай шагъатлыкъ джыйгъанды. Биринчиси, огъары айтылгъаныча, XIX ёмюрню аллында Австро-Венгрияны аскеринде тукъуму Къарачай болгъан генерал къуллукъ этгенди. Ол Къарачайдан чыкъгъан болур, деген оюму Ж. де Бесс 1829 джыл айтханды. Авторну анга ажымы джокъду. Нек? 1222 джыл татар-монгол Шимал Кавказда алан бла къыпчакъ ююрлени хорлагъан заманда былайладан кюн батханнга аланы бир къаууму кетгенди. Венгриягъа аланла бла къыпчакъла 1239 джыл келгендиле (Ю. Н е м е т. Список слов на языке ясов, венгерских алан, Орджоникидзе, 1960, 4 б.). Аладан сора (аладан кеч) Венгриягъа не алан, не къыпчакъ бармагъанды. Бу зат кеси Къарачай деген тукъум XIII ёмюрде иги уллу тукъум болгъанына шагъатды. Экинчиси, огъарлакъда айтылгъаныча, бусагъатдагъы Хурзук элни аты эртде заманлада Къарачай болгъанды. Арт кѣзюуледе анга аны юсю бла баргъан Хурзук сууну атын атагъандыла. Эшта, эл алгъы бурун тукъум эл болгъан болур. Ючюнчюсю, Тегейде XVIII ёмюрде Къараджай деб тукъум болгъанды. 1786 джыл ол къарачайлыла христиан динни алыргъа разы болгъандыла, орусдула аланы Къабартыдан къорууларгъа сѣз берселе. Аны юсюнден П. Г. Бутков былай джазгъанды: «Однако в 1786 году Осетины Къараджаевцы, прося защиты от Кабардинцев, из них 380 дворян объявили желание принять христианство». (П. Г. Б у т к о в. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 г., СПб, 1869, 261 б.). «Караджай» деген элде джашагъан болурла ол къарачайлыла. Элни аты XIX ёмюрде джазылгъанды. (ЗКОИРГО, кн. XIV, 1890, 59 б.). Ат «Къарачай»

деген тукъумну бурунгу вариантыды: бурунгу тюрк тилде болгъанды «дж» бла «ч» тауушланы сёзю арасында алмашынуулары. (Дюгерде «Қараджай» деген элни атына къарагъыз.)

Тёртюнчюсю, орта ёмюрледе Тегейни эм сыйлы джигитлериини бирини аты Қъараджай болгъанды. Қёб джырлада махталады ол. Ол этген джигитликлени юлгюге алыб тургъандыла. 1807—1808 джыллада Тегейде айланыб кетген Ю. Клапрот былай джазады: «Қараджай» тегей джигитлени бирини атыды, аны джырлада айтадыла, юлгюге тутадыла» («Осетины глазами русских и иностранных путешественников», «Орджоникидзе, 1967, 310 б.). Ол бурунгу Қъарачай болмазгъа болур. Алай а Қъарачай деген тукъумдан болгъаныга уа ушайды.

«Қъарачай» деген тукъумдан талай ёмюрню ичинде башчы, джигит чыгъыб, алапы эртдегилерине Қъарачай, артда джашагъанларына уа, Батчаланы Мусса айтханча, Қъарча деген болурла, деб акъылына келеди авторну. Ол оюмгъа авторну тебен айтылгъан затла келтиредиле:

1. Архызда, Архыз элден узакъ болмай, аты Қъарча къала болгъан къала тюрк барды.

2. Белгилисича, абазала, чеченлиле къарачайлылагъа «къарча» дейдиле.

3. Черек ёзенни башында, Огъары Малкъарда, Қъарча къала деб бюгюн да къала сюеледи.

4. Терк Башы Тегейде Карца деб эл барды. Ол элни къаты бла акъгъан суугъа тегейлиле Карцадон дейдиле (С. Ф. Григорович. По горам и долинам Северной Осетии, Орджоникидзе, 1959, 66 б.). Ол да бурунгу тукъум (Қъарачай) бла байламлы болургъа боллукъду. Тегей тилде карц, карца — «тон» (АИЭС, 1, 582). Алай а элни аты андан болмазгъа болур.

КЪАЛЛАЙ БИР ЗАМАН БОЛА

БОЛУР АЛЛАЙ ТУКЪУМГЪА?

Бу соруугъа джууаб берирге кюреше, эм алгъы бурун Уралда, Усман шахардан узакъ болмай, Карачаево деб эл болгъанын айтыргъа керекди. 1942—1945 джыллада да Уралда Қъарачай деб эл болгъаны белгиледи («Литературная газета», 6 июнь, 1980 джыл, 5 бет, статья «Сложность азбучных истин»). Автор билиб, алай-

лада Къарачай деб суу джокъду. Алай бла ол элни къурагъанла да Къарачай деген тукъумну юзюгю болургъа боллукъдула. Алай болса, сора ол юзюк I—IV ёмюрледен кеч болмай аланладан, булгъарладан, хазарладан, неда гунн къауумдан къалгъанды (тюрк юйюрлени бир къаууму ол джерледе, Восток Европада ары дери да джашаб тургъандыла. Аланланы, булгъарланы, хазарланы, гуинланы къауумлары ол джерледе бизни эрагъа дери да болгъандыла. Аланы асламысы бизни эраны алында келгендиле алайлагъа).

Алай а ол юзюк ары араб аскер чабхан заманда Шимал Кавказдан Волга джанына кетген аланланы неда булгъарланы кесеклери болургъа да боллукъду. Алай бла, «Къарачай» деген тукъум XII ёмюрден кеч къуралмагъанды.

КЪАЧАН АЛГЪАН БОЛУР КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪ БУСАГЪАТДАГЪЫ АТЫН?

Былайда айтылгъан затладан оюм этиб къарасакъ, къарачай халкъ бусагъатдагъы атын Къарачай деген башчыны сыйын кёре алгъанды. Бир къауум автор айтханча, этнотопоним Къарачай не джерни, не сууну атындан болмаз (Шимал Кавказда аллай суу джокъду). Ол кертиси бла да башчылыкъ этген адамны атындан болур.

Аллай юлгюле историяда бола тургъан затладыла. Аны тюрк тилли халкълада да кёребиз. Сёз ючюн, ногъай халкъ кеси XIV ёмюрде къуралса да, XIII ёмюрде джашагъан Ногъай деген белгили кишини атын алгъанды; узбекле Узбек-ханны атын алгъандыла кеслерине. Бурунгу тюз джигит, батыр адамланы атлары да тукъум, юйюр атла болуб тургъанлары белгилиди историяда.

Аны бла биргелей, кёб бурунгу тюрк патчахны, ханны аты юйюр атдан болгъаны да белгилиди. Сёз ючюн, XI ёмюрде джашагъан тюрк алимни Махмут Кашгарини — китабында джазылгъан тюрк юйюрлени атлары XIII ёмюрню аягъында джашагъан фарс историк Рашид-ад-динни китабында башчыланы, ханланы атлары болуб джазылгъандыла (Ст. № 4, 1977, 47—51 б.).

Къарачайлыла бусагъатдагъы атны бир ёмюрню ичинде алыб къойгъан болмазла. Аланы бурунгу атла-

рындан (къарачай-малкъар халкъны да, къалгъан тюрк неда башха халкълача, тамыры бир талай къарнаш тюрк юйюрден болур. Аны кавказ къошагъы болгъанды, анга сёз джокъду) бусагъатдагъы атына кёчюу талай ёмюрню баргъан болур. Алгъы бурун айтылгъан джерледе джашагъанлагъа аланла дегендиле (VI—XV ёмюрле). Андан сора Къобан башындагъылагъа Къарачай-Алан, Алан-Къарачай дейдиле (XV—XVIII ёмюрле). Андан сора, мегрел (малгар) бла дюгерден къалгъанла Къарачай дейдиле.

Хан Къыз

Мингле бла джылланы ичинде кёб сейир затланы кёргендиле Шам Тебердини таулары. Кёб сейир затланы биледиле ала, «джашырадыла» ансы.

Унутмагъандыла ала субай бусагъача мийиклиги болгъан, тобукъларына джете алтын чачлы, къызыл уууртлу кёккёз къызыны. Хан къыз болгъанды ол.

Биледиле ол таула, Хан къызыны башланган тоу къалай бошалмай къалгъанын, ол барлыкъ джаш бла да нгыл тюзледе урушха ол къалай кетгенин.

Таула тюзюн биледиле, адамла уа бир-бир затланы унутхандыла. Чыртда унутуб а къоймагъандыла...

Къачхы ариу кюнлени биринде джигит Элдар бла багъатыр Элкъан бусагъатдагъы Тохтамишле джайлыкъны эм мийигинде ат бойнундан къараб, туугъан джерлерини ариулугъуна къууана тургъанлай, Минги Тауну джанындан ашыгъыб келген тёрт атлыны кёргендиле.

— Къобан башында не зат эсе да бир сейир зат барды, — дегенди джигит Элдар.

— Бусагъат билейик, не зат бар эсе да, — деб джууб бергенди багъатыр Элкъан.

Атлыланы алдагъысы ала бла тенг болгъанлай, Элкъан къолун ёрге кёлтюргенди. Атлы, къызыб баргъан тулпар атын кючден-бутдан тыя, тохтагъанды. Къалгъан ючюсю да аны ызындан джетгендиле.

— Джол болсун, аланла! Къайры ашыгъасыз былай бек? — деб соргъанды Элдар.

— Хан къыз эрге чыгъады. Аны тоюна барабыз, — дегенди атлы.

Сора Элдар, ызына бурулуб:

— Элкъан, келчи, биз да барайыкъ! Къарыуну сынай-

ыкъ! — дегенди. Ала, атларыны айылларын кючлю тар-тыб, ол джашланы ызларындан атлангандыла. Джашла ол кюн огъуна Хан къызны къаласына — Джашырын къалагъа джетгендиле.

— Энтда эки джигит улан келгенди. Сусаб ичигиз, бир джукъ ашагъыз, — деб джашланы юйге чакъыр-гъандыла, сыйлагъандыла. Сора талай замандан Хан къызны ата къарнашы Барисбий, келген джашланы джыйыб:

— Сау болугъуз келгенигиз ючюн! Эришиуню там-бла эртден кёзюуде башларбыз. Бола тургъаныча, кёб тюрлю эришиу боллукъду: къара атхан, атда ойнагъан, тутуш, ат чабдыргъан, джырлагъан, — дегенди.

Алай а буюрулмагъан эди бу джол джашлагъа къу-уанч этерге, джигитликни, тириликни, къарыуну кёр-гюзтюрге.

Экинчи кюн ала атлагъа миниб, чарсха барыгъа ха-зыр болуб тургъанлай, атын къаты ура, чабыб келген ат-лыны эслегендиле. Аны аты къаладан иги огъуна узакъ-да джыгылгъанын кёргенлеринде, джашла барысы анга болушургъа чабхандыла.

— Къуугъун! — деди ол, джашла джетер-джетмез, аягъын да ат тубюнден алыб бошагъынчы. — Монгол ас-кер Дербентге джетиб келеди. Хазырланыгъыз сиз да, — деб къошду.

Олсагъатдан бары къала аллына джыйылдыла.

— Кетдик. Биз алгъаракъ тебрейик, — деди джаш къауум.

— Барыбыз да барайыкъ. Джуртубузгъа джарай-ыкъ. Артда-алда баргъан джарамаз, — деб къалгъанла да хазырлыкъларын билдирдиле.

Ол заманчыкъда, джашча кийиниб, сауутланыб, Хан къыз да алагъа келди.

— Къарыуу болгъан бютеуден барайыкъ. Мен да сизден къалмам, сизден аман урмам, — деди Хан къыз.

Тыяргъа мурат этген эдиле джашла аны ол джолдан. Унамагъанды Хан къыз айырылыб къалыргъа аладан.

Аскер кетгенден сора талай кюнден бир кюн эртден-бла эртде Урум къаланы къабыргъаларыны башындагъы къарауулла, джылтырагъан кийимлери бла, бир-бирине таяна, къала таба келген экеуленни кёргендиле. Сора къарауулланы тамадасы джашыракъгъа:

— Темир, Болат да, сен да барыгъыз аланы аллына.

Ишексиз, ала бизни къазауатха кетгенлерибиздендиле,— деб буйрукъ бергенди.

Тевк заманны ичинде джашла аланы алыб келгендиле. Эалай суусаб ичириб, джараларын байлагъандыла. Сора, ауузланыб, эс джыйыб, ала хапар айтхандыла.

Биринчи алан: Урушну экинчи кюнюне джетген эдик биз ары. Насыбсыз кюн болгъан эди ол бизге.

Экинчи алан: Къыпчакъ кетген эди аланны са- тыб. Монголну ётюрюк сёзюне ийнаныб.

Биринчи алан: Биз билмеген эдик аны.

Экинчи алан: Эртденбла, танг джарый, монгол аскер юрюлген эди юсюбюзге.

Биринчи алан: Ачы согъуш болгъан эди ол кюн алайда. Кюбелени тешиб кире эдиле кёкюреклеге сюн- гюле. Къалкъанла эки-эки болуб тюше эдиле джерге. Джигит Батырбий сюнгюню чанчыб алгъан эди атдан монголну. Багъатыр Болат эки къылыч бла эте эди къазауат.

Экинчи алан: Этдик ол кюн биз кючлю къазауат. Кёгерген эди монгол ачуудан:

— Аз аланны хорлаялмайбыз тангдан бери.

Биринчи алан: Керти джигитлик этгенликге, монгол бизден эки-юч кере кёб эди.

Экинчи алан: Джигитлик этген эди Хан къыз да.

Шагъатбыз анга биз барыбыз да.

Окъ тийген эди аны джюрегине,

«Ой, анам»,— деб аугъан эди джерге.

Биринчи алан: Монголла аны ауазындан билген эдиле къыз болгъанын. Бёркюн бери алыб къарасала — керти къыз.

Экинчи алан: Джебе кеси келген эди алайгъа.

— Багъатур къыз,— деген эди ол анга.

Биринчи алан: Чачылгъан эди алан аскер алайда.

Экинчи алан: Сора монгол сюрюб джетди къып- чакъны.

Шыблача уруб, къырды ол аны, бергенин да ызына алыб, джугъун къоймай тонады.

Биринчи алан: Орус таба чабханды монгол. Алай а энтда келликди ол.

— Къоркъмачыгъыз. Таулада кючлю къалаларыбыз барды. Монгол аланы алалмаз,— дегендиле урумкъала- чыла.

Къалачыла:

— Къалайдансыз сиз кесигиз? — деб соргъандыла.

— Биз Джашырын къаладанбыз. Хан кызыны энчи аскерчилерибиз, — деб джууаб этгендиле келгенле.

Бир кесек замандан, джаралары маджалыракъ болгъанлай, ала юйлерине кетгендиле...

Билгичлери болгъанча айтхандыла ала. 18 джылдан Чингиз ханны туудугъу Бату ханны башчылыгъы бла тёрт-беш кере кёб болуб келген эдиле монголла.

Кёб джылланы кюрешгендиле ала мийик таулада джашагъан аланланы хорлаялмай. Алалмагъандыла ала чыпчыкъ учуб кючден чыкыгъан къаяланы юсюнде ишленген къалаланы.

АЙТЫУНУ МАГЪАНАСЫ

Быллай хан кызыны юсюнден халкъ айтыуну автор 1958 джыл Зеленчук районну Ильич элинде джашагъан Къоркъмазланы Батталдан эшитген эди. Баттал, авторну джюрек бла ийнамагъанын эслёб:

— Болгъанды. Ол керти болгъан затды. Мен аны кесим кёб бурунгу къартдан эшитгенме, — дегени бусагъатда да эсимдеди (Баттал кеси 82 джыл джашагъанды).

Талай джылны мындан алгъа XIX ёмюрде Турциягъа кёчген адыгланы бири — Шугаев Дрягин деген орус джолоучугъа Къызы-хан (Къызы-хан Хан кызы болгъаны, ол да къайсы къарачайлы-малкъарлы да ангылагъан къарачай-малкъар сёз болгъаны ачыкъды) деб тиширыу Теберди ёзенде джашагъаныны, аны кючлю къаласы болгъаныны юсюнден нарт таурух айтханын табханма. Таурухда айтылгъаннга кёре, Хан кызыны къаласында тиширыуладан къуралгъан аскери болгъанды. Аны нарт Сосуркъа хорлаб, кесине юй бийчеге алгъанды (Нартский эпос, Орджоникидзе, 1957, 42 б).

Бу затны окъугъанлай, Къоркъмазланы Баттал хан кызыны юсюнден айтхан хапар шаркъ деб авторну эсине тюшдю. Олсагъатдан огуна: «Ол, ишексиз, алан кызы болгъан болур», — деген оюм аны башында кеси аллына айтылды. Кертиси бла да, ол алан кызы боллукъду. Ол оюмгъа тамал боллукъ иги кесек зат табханды автор. Историяда документледен белгилиди Къобан башында, Минги Тауну тегерегинде, Алтай джанындан келген аланланы хаилары болгъаны. Аны кибик, белги-

лиди айтылган кавказ джерлени мийик тауларында квалала аланланыкыла болганлары. Аны бла биргелей белгиледи ол квалала VIII—XII ёмюрледе ишленгенлери, XIII—XIV ёмюрледе оюлганлары (татар-монгол ордала, артда Асхакъ Темирни чабыуулары салган заран). Хан кызыны заманы нарт айтыула кыуралган заманды. Ала уа, алимлени кёбюсюню оюмуна кёре, IX—XIII ёмюрледе кыуралгандыла. Ол заман былайдагы аланланы культурасыны туура джашнаган кёзююю эди. Аланладан сора киши айтылмайды ол заманлада былайлада. Не татар-монгол, не Асхакъ Темир былайлада болганларыны юсюнден джукъ сезилмейди Шугаев айтхан вариантда да. Айтыуну атыны структурасы бурунгу тюрк тилде джюрюгенди (V—XIII ёмюрледе). Ол заманлада тюбейдиле атла алда, сыфатла уа аланы ызындан, Бёрт бай, Ере Бёрт тутукъ — адам атла (ДТС, 118, 388), алты отуз (ДТС, 374) — «отуз алты», «тогуз кыркъ» (245) — «кыркъ тогуз». Аллай структурасы болган джер-суу атла Кырачайда, Малкярда да документленедиле. Кетген ёмюрде бир кёлге кырачайлыла кюл хара (Кыра кёл — Б. А.) дегендиле. Кызахстанда да документленедиле аллай атла: «Батпакъ Кыра» — джерни аты болганды (М. Джуматов. Орлы гибнут в вышине, Алма-Ата, 1965). Эм сейир зат а неди десенг, аланны кесинде да тюбейди аллай структурасы болган ат: Цачум хара — Архыз ёзенде алан клисаны атыды; тарту уллу ас — Дагыстандагы ногъайлыланы алан тукъумларыны бирини атыды («тарту» бир бурунгу тюрк тилде «саугъа», алай а кырачай-малкяр «тартыу» болургъа да боллукъду), дер-гуллу ас — Дагыстандагы ногъайлыланы алан тукъумларыны бири. Былайда «дер» — «джер» (тюрк тилдеде бурун аллай диалект болганды, аланны чыкган джеринде — Алтайда бюгюн да барды) болур, «гуллу» — «гюллю».

Ол ат кырачай-малкяр ююрню кесини энчи атыды дерге дагыда бир зат тамал береди. Кылай десенг, сёзлери тюз салынган аллай формалы атла Кырачайда, Малкярда да XX ёмюрню биринчи кесегинде джюрюб тургандыла. Тенглешдиригиз: Кыра кюбюрде Шабайды кызы (Аппаланы Х. А. «Кыра кюбюр», Черкесск, 1958, 5 б.). «Кызы ханны» тюз салсанг, ол Хан кызы болады. Шабайды кызы бла Хан кызыны структуралары бирча болганы ачыкды.

Аны бла биргелей историялы документледен белгиледи бурун заманлада тюрк халкъланы тиширыулары, муслиман динни алгъынчы, бир къауум джерледе уа муслиман динни алгъандан сора да, не уллу иште да эркишиле бла тенг болгъанлары (ал сёзге къарагъыз).

Джашырып къала, археологла айтханнга кёре, алан къала болгъанды. Аны аты да бурунгу къарачай-малкъар сёздю. Аны биринчи компоненти «джашыртын» эски тюрк тилде йашуру (ДТС, 247) «джашыртын» деген сёзню къарачай-малкъар вариантына, алан тилде джюрюген, бурунгу тюрк джалгъау -н къошулуб къуралгъанды (у тауушну ы тауушха бурулуучусу белгиледи). Қъала уа бурунладан бери тюрк тилдеде джюрюген, артыкъ да къарачай-малкъар тилде тюбеген, ким арабныкъыгъа, ким фарсныкъыгъа санагъан сёздю. Белгилеси ча, Қъарачайда да бурунгу къалаланы атларыны экинчи компонентлери барысы къалады: Амырхан къала, Абай къала, Басханукъ къала, Қъала сырты, Гошаях къала, Мамия къала, Аргъы къала, Акъ къала, дагъыда башхаланы ким билмейди!

Историялы документледен белгиледи 1222 джыл Чингиз ханны аскерини бир бёлеги (Джебе бла Субудай башчылыкъ этиб) Шимал Қавказгъа чабханы. Ол шимал Иран, Азербайджан, Грузия, Дагъыстан бла келгенди. Шимал Қавказда монгол аскерге къаршчы къуру аланла бла къыпчакъланы бирикген аскери чыкъгъанды.

Урушну биринчи кюнюнде монгол аскер аланы хорлаб алгъа бир атлам да эталмагъанды — бирикген аланкъыпчакъ аскер историяда биринчи болуб дерча къая болуб сюелгенди монгол аскерни аллына. Бирикген аскерни хорлаялмазлыкъларын ангылаб, кече Джебе бла Субудай джашыртын къыпчакълагъа келечиле ийгендиле. Ала къыпчакълагъа хазна-харакет келтиргендиле, аууз хапарлагъа кёре, былай айтхандыла: «Сиз бла биз бирбиз. Аланла уа бизникиледен тюлдюле. Аланны дини сизни динигизге ушамайды. Сиз алагъа болушмагъыз да къоюгъуз, биз а сизге тиймезбиз. Биз сизге кёб рысхы да берирбиз». Монголланы кертиси бла да алай айтханларына документ джокъду. Аны джазгъан араб автор Аль-Асир кеси анда болмагъанды, кёрмегенди, адамладан эшитгенин джазгъанды.

Қыпчакъла, кертда деб ийнаныб, аланланы кеслерин къоюб кетгендиле. Экинчи кюн монголла, аланла-

ны хорлаб, кыпчакъланы ызларындан атылгъандыла. Талай кюнню монголла аланы хатерсиз, ачы кыргызандыла, алагъа берилген хазна-харакетни ызына сыйырыб къойгъандан сора да, болгъан затларын тонагъандыла.

Сейирлик къуру анда тюлдю. «Алап бизникиледен тюлдю», — деген эсе монгол кыпчакъгъа, сора алан бла кыпчакъ джюзле бла джылланы шохлукъ къалай джюрютгендиле (Доида, Кавказда, Молдавияда, Венгрияда алан бла кыпчакъ бир-бири бла шох болгъаны историялы документледен белгилиди). Монгол чабхан заманда Шимал Кавказда уллу халкъланы бирин — не авар, не чечен, не ингуш, не адыг юйюрлени негерге алмай, кыпчакъны нек алгъанды алан? Мени ол сорууларыма профессор Алийланы Умар:

— Алан бла кыпчакъ бир болгъандыла, — деб джууаб этген эди.

Ала бир халкъны (бир бурунгу тюрк халкъны) эки кесегин болгъанларын кѣргюзген материалланы автор алкъын табмагъанды. Къарнаш халкъла болгъанларына шагъатлыкъ этген материалла уа табылгъандыла.

Биринчиси, венгер кърал документле алан бла кыпчакъ бир халкъды, деб билдиредиле (Ю. Кулаковский. Аланы по сведениям классических и византийских писателей, Киев, 1899, 72 б.).

Экинчиси, огъарлакъ айтылгъаыча, аланла бла кыпчакъла талай джюз джылны бир-бири бла шохлукъ джюрютгендиле. Аны юсюнден аланы иран тиллиге санагъанланы бири белгили тегей алим В. И. Абаев былай джазгъанды: «Тесное соседство и межплеменное содружество между кипчаками — куманами-половцами и аланами-ясами началось с самого появления половцев на юге России и продолжалось на Северном Кавказе, в Молдавии и, наконец, в Венгрии» (Ю. Немет. Список слов на языке ясов, венгерских алан, Орджоникидзе, 1960, 17 б.).

Ючюнчюсю, Кытайда къзауат этген монгол аскерде да алан бла кыпчакъ бирге болгъандыла (аны юсюнден башха иште толусу бла айтыллыкъды).

Тѣртюнчюсю, монголла аланланы кеслерине онг къанатха, монгол юйюрге санагъандыла. (Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, 1934, 131 б.).

Бешинчиси, Кърымда джашагъан аланлагъа XVII ёмюрде джашагъан бир автор китабында «монгол

юйюр» деб джазгъанды (В. Д. Смирнов. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты, СПб, 1887, 104 б.).

Ол замандагъы монголла кеслерине керек кёзюуледе болмагъан кёб затны айта тургъандыла. Кертиси бла да алай айтхан эселе, ол да аллай ётюрюклени бири болгъанды.

Белгилисича, къарачай-малкъар юйюрню къыпчакъладан чыгъаргъан гипотезаны авторлары къарачай-малкъар ёзенлеге къыпчакъла ма ол кюнледе киргендиле (1222 джыл) дейдиле. Аны тюзге санатырча бир джангыз документ джокъду. Ол оюмну терс болгъанына уа автор иги кесек документ табханды. Аланы бешисин ол «Шоркъа» деген китабда келтиргенди (Байрамкъулан Ахмат. Аланланы тиллерини юсюнден историялы документле. Шоркъа, Черкесск, 1982, 239—240 б.). Ол зат терс болгъанына аланла бла Кърымда, Донда, Волгада, Шимал Кавказда тюбеш сёлешген, Дагъыстанда уа алан къалада кече къалгъан дуня билген джолучу Вильгельм де Рубрук айтылгъан джерде джашагъан аланланы юсюнден джазгъан сёзле толу шагъатлыкъ этедиле. Аны бла биргелей, ол алан бла къыпчакъ джууукъ, къарнаш халкъла болгъанларына шагъатлыкъланы бириди. Ол 1253 джыл джазылгъанды. Латин тилден француз тилге XVIII неда XIX ёмюрде кёчюрюлгенди. Ишлерини биринде аны Вивиен де Сайн Мартен келтиредди.

— «Къол бла джазылгъанла ачиасланы юсюнден айтадыла. Ол ат тюркле айтхан Акъ йас («Акъ Ас») болур. Айтылгъанига кёре, ала таулу асладыла, бойсунмагъандыла, къаршчы кюрешедиле. Аланы бир къауумлары уа, бек кёб сапда джыйылыб, туугъан джерлерин къоюб, татардан чыкыгъан къыпчакълагъа къошулургъа барадыла».

Бу сёзлени ачыкъларгъа керекди.

1. «Ачи асла» алан юйюрден болгъанларын, ала Къобан башында джашагъанларын, татар-монгол аскерле бла кюреше тургъанларын XIII ёмюрню экинчи джарымында джашагъан византиячы историк Григорий Пахимер чертгенди (Байрамкулов А. М. Алано-асские этнические названия, фамилии и имена — Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков, Ставрополь, 1981, 81—82 б.).

2. XIII ёмюрден тебреб XIX ёмюрге дери европачы

джолоучула бла алимле тюрк халкълагъа — «татар», аланы тиллерине «татар тил» дегендиле. Аны бла биргелей бурунгу татарла, монгол болмай, тюрк юйюрден болгъанларына бюгюн кёб тюрлю шагъатлыкъ барды.

3. Къыпчакъгъа Рубрук къапчакъ дегени эртде огъуна ачыкъланганды.

Алай бла, сагъынылгъан документден ачыкъ болады къыпчакъла, аланлагъа келиб, ёзенлеге кирмей, аланланы бир къаууму къыпчакълагъа къошулгъаны.

Урум къала. Ючкекен элни къатында бусагъатда да «Рим гора» деген тауну башында бурунгу оюлгъан къаланы тюбю сакъланады. Къала алапат зат болгъаны XVII ёмюрде кёрюне эди. Аны бурунгу аты Урум къала болгъанды. Ол ат бла белгили болгъанды къала XIX ёмюрде да (Акъбилек деген айтыугъа къарагъыз).

Къаланы ишлегенле, анда джашагъанла аланла болгъандыла. Археология айтханнга кёре, VII—XIII ёмюрледе анда бурунгу (тюрк) булгъарланы бир кесеги джашагъанды.

Белгилиди бир къауум бурунгу тюрк эмда кавказ халкъ Восток Рим империягъа (Византиягъа) Урум дегени. Рум (урум) дегендиле ала грекlege. Аны амалтын бурунгу тюрк тилни билмеген авторла румну — урумну магъанасы «Византия», «грек» болгъанды, Рум къаланы магъанасы да «Рим къала», «Грек къалады», дейдиле. Алай а къала урум къала тюлдю, анда урумлула джашамагъандыла.

Кертиси бла уа, «урум» бурунгу тюрк сёздю. Историалы документледен белгилиди эм эски тюрк халкъланы бири — гуннла урум деб патчах боллукъ джашха айтханлары. 1859 джыл ол документ орус тилге былай кёчюрюлгенди: «Это имя у гуннов употребляется для обозначения наследника престола» (Византийские историки, СПб, 1859, 224 б.). Документ VI ёмюрде джазылгъанды. Сёзню магъанасы къарачай-малкъар тилде «Улум», «уланым» деген сёз бла тенгди. Сёз кеси бурунгу тюрк «уры» (ДТС, 614) «джашы», «джашчыкъ», «джаш адамчыкъ», «эркиши туудукъла» деген сёзlege -м деген бурунгу тюрк джалгъау къошулуб къуралгъанды. Бурунгу «уры» бла къарачай-малкъар тилде «улу» бир болгъанын ким да ангыларыкъды (бурунгу тюрк тиллени бир къауумунда р/л алмаш болгъандыла). Ол зат тилни историсындан белгилиди. «Улу», «уры» да «са-

бий», «джашчыкъ», «джашы» деген бурунгу тюрк сёз-
но фонетика вариантларыдыла. Ол да бурунгу тюрк
тилни эсгертмелеринден белгилиди (ДТС, 346).

Акъбилек

Гитче Инджикни ёзенинде джюрюген адам Инджик
сууну онг джагъасындагъы къабыргъа къаяны башын-
да тёртгюл эски мийик къаланы кёреди. Бурун, аланла-
ны заманында аны къатында иги уллу алан сахар бол-
гъанды. Анда ашыргъанды ёмюрюню кёбюсюн Акъби-
лек бийче, ариулугъу бла кёкдеги ай бла тенг болгъан,
джигитлиги бла батырладан артха къалмагъан.

Акъбилек бийче джигитлиги, чомартлыгъы бла дже-
ти джерден да ары белгили болгъанды. Акъылына, адам-
лыгъына элле сейирсингендиле.

Къарангы кечеледе аны билеклери тегерекни джа-
рытхандыла. Аны ючюн анга аланла Акъбилек атагъан-
дыла. Бара баргъан заманлада ала, Акъбилек бийче ёл-
генден сора, ол джашагъан къалагъа аны атын атагъан-
дыла.

Кёб тюрлю халкъ айтыу барды Акъбилекни юсюн-
ден. Алай а айтыулары бирин алкъын адамлары кёбю-
сю эшитмегенди.

Акъбилекни бийи, аты кеси айтханча, насыблы бий
болгъанды. Джери битимли, бай джер болгъанды. Тюз-
леринде будай, арпа, тау ёзенледе къара будай битген-
диле. Таулары мийик ханслы, кийикден толу болгъан-
дыла. Аны бла бирге алай насыблы болгъанды Акъби-
лек да. Аланыкъы болгъанды Гум ёзендеги Рум къала.
Беш джигит джаш ёсдюргендиле ала.

Айючю болгъанды Ёрюзмек¹. Джангыз кеси да ба-
рыб тургъанды ол айюге. Бир кере узакъдан садакъ атыб,
доммайча бир мазаллы, хатачы айюню джаралы этген-
ди. Алай а айю къачханды. Айю джаралы болгъан джер-
ге барыб, джерде къанны кёб кёрюб: «Айю кёб бармай
тынарыкъды», — деб, ызындан дженгил атланганды.
Сора, базыкъ терек бла тенг болгъанлай, айю терекни
таша джанындан чартлаб чыгъыб, уруб джерге джыкъ-
гъанды. Алай а багъатыр Ёрюзмек эс ташламай, эрлай
бычагъын чыгъарыб, джюреги табасына ургъанды. Айю
ёлгенди, алай а ол салгъан джараладан Ёрюзмек да ёл-
генди.

¹ Айтыуну тегей вариантында Ёрюзмекге «Урузмаг» дейдиле.

Аны бастыргъан кюнню ингинде Рум къаладан къуугъун атлы келгенди:

— Асхакъ Темир тул-тубан аскерле бла келеди, — дегенди къуугъунчу.

Оноугъа джыйылгъанды Ёрузмекни тукъуму. Алгъы бурун сёз Акъбилек бийчеге берилгенди:

— Барисбий бла мен Рум къалагъа барайыкъ. Биз аны къоруулайыкъ. Сиз, мында къалгъанла, былайла-дагъы къалаланы къоруулагъыз, — дегенди ол.

Олсагъатдан тамада джашы Барисбий бла Акъбилек, аскер бёлек да алыб, джолгъа чыкыгъандыла. Не къадар кызыу барыгъа излегендиле. Атла да аланы ашыкыгъанларын ангылаб, баралгъанларыча баргъандыла. Ала Гум ёзенни энишге айланыб тебregenлей, келе тургъан атлы къауумгъа тюбегендиле.

— Къалагъа дженгил джыйылыргъа керекди. Асхакъ Бештаугъа джетгенди, — дегендиле ала.

Ала къалагъа джетер-джетмез, ёзенни ёрге, тегерекни букъу этиб, чарс этиб, тул-тубан болгъан джау аскер да къалагъа джетгенди. Ол, къаладан кече киши къачмасын деб, аны тегерегин къуршоулагъанды.

Джау аскер, шынкъартла джагъыб, алагъа тоналгъан малланы этлеринден толгъан къазанланы асханды.

— Тамбла да ашайлабызмы-къалабызмы, сауму боллукъбуз, огъесе ёллюкбюзмю, андан эсе, тоюб къалайыкъ, — деб, ашхы тойгъандыла.

Шош болгъанды къалада. Уллу иш баргъанды анда. Қылычланы билегендиле, садакъланы хазырлагъандыла, къазыкъланы джити этгендиле, басхычланы ойгъандыла.

Тикдиле бу тауну къабыргъалары. Ол заманлада уа андан да тик болгъандыла. Кёб кюрешгенди Асхакъ Темирни аскери къаланы алалмай. Урумкъалачыла ёрлеб тебregenлеге эм алгъы бурун садакъ атхандыла. Ёрлеб къаланы къабыргъаларыны башына джетгенлени, къазыкъла бла уруб, ызларына быргъагъандыла. Қаланы къабыргъаларыны башына ёрлегенлеге, къаланы ичине киргенлеге къылычла бла тюбегендиле.

— Йаман, йаман, йаман къала, — дегендиле анга чабханла. Кёб кюн бла кечени кюрешгендиле Асхакъ Темирни аскерлери къаланы алалмай.

— Бой беригиз, шох болайыкъ, бирге-бирге бай джерлеге барайыкъ, — дегендиле тимурчула.

— Биз кесибизни джерибиздебиз. Кесибиз кесибиз-

ге да бойсуннукъ тюлбюз, — деб джууаб бергендиле къалачыла.

— Биз кѣббюз. Сиз азсыз. Бой беригиз — джашарсыз! — деб къычыргъандыла биягъыла.

— Огъай! Биз сизге ийнанмайбыз! — дегендиле къалачыла.

— Да алай эсе, сора барыгъыз да ёллюксюз, — деб къычыргъандыла джаула.

— Ёлмезге туугъан джан джокъду. Бюгюн — биз, тамбла — сиз, — деб джууаб этгендиле къаладагъыла.

Талай кере аллай сѣлешу болгъанды. Сора, хыйла-лыкъ бла алалмай, джангыдан чабыуул этгендиле джаула.

Деулеча кюрешгендиле къалачыла. Алай а тул-тубан аскерге къарыу эталмагъандыла. Кюнден кюннге аздан аз болгъанды къаланы къоруулаучулары саны. Бошала тебрейди садакъ окъ, къазыкъ, таш. Хорлаялмайды къаланы къуршоулагъанлары Инджикледен болушлукъгъа келген аскер да.

Ёлюмню сайлайды сора Акъбилек бийче джесирден. Джаула къаланы ичине кириб тебрегенлеринде, тамадалыкъ этгенин къоюб, джууукъну, тенгни да къучакълаб, уппа этиб:

— Биз ёлсек да, халкъыбыз ёлмез. Биз къыргъанча, къалгъанла да къырсала, Асхакъны кишиси ызына къайтмаз, — деб, къаланы эм мийик джар джанындан таякъ джангурдан къобхан суугъа секиреди.

Уллу сейирсиндиле джаула.

— Кѣб джигитликле этгендиле алан къызла. Быллайын а кѣрмегенбиз! — дегендиле ала. Ташлагъа тийиб чачылыб, суу алыб кетгенди аны ёлюгон.

Андан сора кѣб турмай Асхакъ Темир да джокъ болгъанды. Акъбилекни халкъы уа сауду, унутмайды батыр бийчесин.

АЙТЫУНУ АНГЫЛАТЫУ

1958—1960 джыллада Зеленчук бла Гитче Қъарачай районлада талай къарачай къартдан аты Акъбилек болгъан бурунгу джер иеси джигит бийчени юсунден таурухха ушаш айтыу эшитген эдим. Аланы бир къаууму Акъбилек Инджикледе джашагъанды, дей эди. Башха къауум айтханнга кѣре уа, ол Гитче Қъарачай районда,

Нарсана — Ючкёкен төгерегинде джашагъанды, кеси да Асхақъ Темир бла къазауат этгенди алайлада.

Бу айтыу кимни да сейнрсиндирликди. Авторну уа эки чурум бла «ол историяда керти болгъан зат болур-гъа боллукъду», — деген оюмгъа келтирген эди.

1. Ортаазиячы Асхақъ Темирни аскери 1396 джыл былайлада джашагъан аланла бла ачы къазауат этгени, аланы къырыб талкъ этерге джетдиргени история документледен белгилиди.

2. Қъарачай-малкъар халкъны эсинде Асхақъ Темирни чабыуулу сакъланганды. Аны къой, Қъобан ёзенде аны аскерини лагерь болуб тургъан джерини аты да сакъланганды. Ол бусагъатдагъы Важный эл орналыб тургъан джер эди. Анга къарачайлыланы къартлары бусагъатда да Темир тюзю дейдиле. «Темир деген — аскер башчыны атынданды ол», — деген сёзлени кёб кере эшитгенди автор.

3. Башырагъында айтылгъаныча, бурунгу тюрк тиширыула, муслиман динни алгъынчы, бир къауум джерледе уа ол динни алгъандан сора да талай заманны, аскер, кърал, юйюр тамадала болуб тургъандыла. Шимал Кавказда бурун аллай эки тиширыу белгилиди: Аккаги бла Боа (ал сёзге къарагъыз).

Ол затланы эсге алыб, аны тюз болгъанына историяда бир зат сакъланган болур деб, кёб заманны излеб, автор кертиси бла да талай шагъатлыкъ табханды.

1. XVIII ём. аягъы сюремде белгили суратчы, архитектор Бернардаци Қъобан ёзендеги бурунгу Хумара шахаргъа дери баргъанды. Гитче Инджикде Акъбилек деб эски мекам барды, алай а, къар джаууб къалыб, мен кесим анга баралмадым, деб джазгъанды ол (Бернардаци. Христианские древности за Кубанью. «Журнал Министерства внутренних дел», часть III, СПб, 1830, 191 б.).

II. Акъбилекни юсюнден сейир эмда магъаналы зат джазгъанды 1848 джыл Қърымдан археология эсгертмелеге къарай келген караимли Фиркович. Ол кеси Нарсана төгерегинде, Рим-гораны къатында болгъанды, алайлада джашагъанла бла сёлешгенди. «Рим-гора деб айтылгъан Бургустан тауну юсюнден былайда бююннге дери сакъланган айтыула Тимур-Ленгни аты бла байламлыдыла. Тау, аты Акъбилек (акъ къоллу тиширыу) болгъан, Инджик сууну башындан бери кёчген

джер иеси бийченики болгъанды. Тауну Тимур чабыуул этиб алгъанды. Акъбилекни юйю бла джазыулары болгъан клисасы Инджик башында бусагъатда да турадыла» (А. Фиркович. Археологические разведки на Кавказе. «Труды Восточного отделения императорского Археологического общества», ч. III, СПб, 1858, 110 б.).

III. 1852 джыл француз алим эмда джолоучу Сталь черкеслени юсюнден джазгъан ишинде: «Гитче Инджикде оюлгъан клиса барды. Ногъайлыла анга Акъбилек дейдиле», — деб билдиреди (Сталь. Этнографический очерк черкесского народа. Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, отдел II, 109 б.).

IV. Къарачайлыла бла ногъайлыла Хабезни къатындагъы эски къаладан узакъ болмай бурунгу къала тубге «Акъбилек», «Акъ къоллу тиширыу» («Белорукая») дегенлерин совет историк Л. И. Лавров да чертгенди (Л. И. Лавров. Топонимические заметки. «Кавказский этнографический сборник», М., 1980, 209 б.).

Айтылгъан затла барысы Акъбилек бийче кертиси бла да джашагъанына шагъатлыкъ этедиле. Да сора ким болгъанды ол? Авторну ишеги джокъду ол алан тиширыу болгъанына. Нек десенг, 1396 джыл Асхакъ Темирни аскери былайлада къуру аланла бла къазауат этгенди. Аланладан сора бир тукъум бир башха халкъ сагъынылмайды ол кёзюуде былайлада. Аны бла биргелей белгилиди аланладан башха кишини къаласы болмагъаны да. Къалгъан айтыуладача, бу айтыуда да адам эмда джер-суу атла барысы къарачай-малкъар тилдендиле. Къарайыкъ алагъа.

Акъ билек. Ол, къарачай-малкъар тилде джюрюб тургъан, тюрк тиширыу атды. Сёз ючюн, Къобан районну Счастливое (Холодный родник) элинде джашагъан, Шаманланы 80 джылгъа келген Хаджи-Османни къарт атасыны анасыны аты Акъбилек болгъанды (XIX ёмюрде). Акъбилек Каппушладан Шаманлагъа эрге баргъанды. Бу затны авторгъа 31.VII.1983 джыл Акъбилекни туудугъу Шаманланы Хаджи-Осман кеси айтханды. Ат акъ+билек деген белгили тюрк сёзледен къуралгъанын, огъары айтылгъаныча, Фиркович бла Лавров да чертгендиле.

Рум-къала. Рим-гора тауну бурунгу аты Рум-къала болгъанын 1848 Фиркович чертгенди (Фиркович. Айтылгъан иши, 110—111), аны В. Никитин да айтады (В. Никитин. По живописным местам: Кавмин-

воды, Теберда, Архыз. Ставрополь, 1964, Г. 6.). Ол тюрк сёзледен кьуралгъанын автор Хан къыз деген айтыуда кёргюзгенди. Къала бурунгу тюрк тилде да джюрюгенди, аны бир магъанасы «шахар» болгъанды (ДТС, 410).

Бештау. Ол беш+тау деген къарачай-малкъар сёзледен кьуралгъанын Лев Толстой да кёргюзгенди.

Бургъустан. Энци къарачай-малкъар сёздю. Ол «бургъу» — къарачай-малкъар тилде эртделеден бери джюрюген фарс «стан» — «джер», «кърал» (Апалистан — апали+стан, Кулистан — кули+стан, дагъыда талай ат ол сёз къошулуб кьуралгъанды). Бургъу уа Бур деген адам атха -гъу деген къарачай-малкъар джалгъау къошулуб кьуралгъанды. Ол джалгъау зат кимники болгъанын да кёргюзгенди: Айгъы сын, Сыгъайгъы къол — Малкъарда джер атла. Магъаналары «Айны сын ташы», «Сыгъайны ёзени». Коков Дж. бла Шахмурзаев С., -гъы не зат болгъанын ангылаялмай, Айгъы, Сыгъайгъы адам атладыла, деб къойгъандыла (К III, 26, 144). XIX ём. аллында темиргой деген адыг юйюрге бийлик этген алан тукъумгъа къарачайлыла Айтекки алан, Абхаз бла Къарачайны арасында джашагъан алан къауумланы бирине уа этекки алан дегендиле. Айтекки бла этекки Айтек деген алан тукъум бла къарачай-малкъар этек деген сёзге -гъуну варианты -ки къошулуб кьуралгъандыла (АПҚБНЯ, 82-83). «Бек» бла «чек» деген сёзлеге ол джалгъау къошулуб кьуралгъандыла «бекки», «чекки» деген къарачай-малкъар сёзле да.

Былайда чертиб къояргъа керекди не Акъбилек, не клиса, не Акъбилек деген ат ногъайныкъыла болмагъанларын. Къалай десенг, клисала X—XIII ём. ишленгендиле, Акъбилек XIV ём. джашагъанды. Ногъай халкъ а XIII—XIV ём. Волга бла Донну арасында кьуралгъанды. Шимал Кавказгъа аны бир кесеги XVII ём. келгенди. Ол биринчиси. Экинчиси, Акъбилек христиан динни алгъанладан болгъанды. Ногъайлылада христиан динни киши алмагъанды. Ногъайлыла ол атны къарачайлыладан алгъандыла (эшитгендиле). Черкесле алан шахаргъа Адюх дейдиле. Ногъай ол атны черкесден алса, черкесча, Адюх дерик эди.

Акъбилек бла байламлы дагъыда бир сейир зат барды былайда. Огъарлакъ айтылгъаныча, черкесле Хабезни къатындагъы алан шахаргъа, эски къалагъа да Адюх дейдиле. Бир къауум автор аны магъанасы акъ къоллу тишируу болгъан черкес тишируу атха санайды

(Коков, 310). XIX ём. къабарты автор Ш. Ногмов айтханнга кёре, ол заманда Қъобан бла Инджикни арасында кырпычдан ишленген межамла болгъандыла. Алада моллала джашагъандыла. Ол межамлагъа кимле эселе да адюх дегендиле. Ш. Ногмов адюхну ада «ата»+уэху—«иш» деген черкес сёзледен кьуралгъаннга санагъанды (Коков, 309).

Сейир зат а неди десенг, къабарты-черкес авторла Адюхну юсюнден джазгъан заманда былайдагъы алан шахарны аты Акъбилек болгъанын, къарачайлыла, ногъайлыла бусагъатда да анга Акъбилек дегенлерин сэгъынмайдыла. Дж. Коков а Адюхха параллельге башкир тишируу ат Аккулну келтиреди (Коков, 310).

Алай бла, айтылгъан затла барысы Акъбилек кертиси бла да джашагъанына, ол алан (къарачай-малкъар) тишируу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Апсаты Элияны къалай алдагъанды

Бурун, бек бурун заманланы биринде уучулукъну аллахы Апсаты Минги Тауну къатында джашагъанды.

Алайлада джашагъанды ол заманлада аты Элия болгъан файгъамбар да.

Ол кёзюледе алкъын джаш эди Апсаты. Элия файгъамбарны уа, адам тюрсюнюнден кёзюи алалмазча, ариу, джулдузча джанган кызы болгъанды.

Къызы юсюнден хапар эшитгинчи, Апсаты, Элияны алайлада джашагъанын билсе да, танымагъанды, таныргъа да алай кюсемегенди.

— Меннге файгъамбар неге керекди, мен былайларыны мал байлыгъыны иесиме, аллахланы бириме сора, — деб къойгъанды ол, аллай файгъамбар барды былайлада, деб эшитгенинде.

Талай заман кетгенден сора, бир кюн Апсаты Элия файгъамбарны кызыны юсюнден сейир хапар эшитгенди. Сора Апсатыны тынчлыгъы бузулгъанды. Кёб тюрлю хыйла, чурум излеб кюрешгенди ол файгъамбарны кызын кёрюр ючюн. Алай а табалмагъанды мадар анга кеси тюберге. Сора, алай бош энчи тюбегъа калырындан тунгюлюб, кюнлени биринде джууукъларына:

— Элия файгъамбарды. Аны сансыз этиб турургъа джарамаз. Аны бла танышыргъа сюеме мен. Аны бери бизге къонакыгъа бир чакъырыргъа керекди. Алай а кызын да чакъырмасакъ, айыб этер, аны къой, келмей къалыргъа да боллукъду. Аны амалтын кызын да ча-

кырыргъа керекди. Не къадар дженгил чакырыгъыз аны бизге, — дегенди уучуланы аллахы.

Кёб да турмай чакыргъандыла. Ары дери Апсаты бла танышыргъа суюлюб тургъан Элия, кесине алай кёб да джалындырмай, келгенди къонакыгъа, кызын да биргесине алыб.

Тойну, оюну джасагъанды Апсаты ала ючюн. Кёб малны алагъа къурманлыкыгъа сойгъанды ол.

Апсаты Элияны кызын бек джаратханды, аны алмай кыймаз муратха киргенди. Сора, ол кюн айтыргъа базмай, экинчи кюн иш этиб Элиягъа тюбөб:

— Кызынгы манга бер, — деб къадалгъанды.

— Берирме. Алай а сен да меннге мен айтхан бир затны берсенг, — дегенди Элия джууабха.

— Айт, не затды ол. Мени джеримде болгъан зат эсе, мен сеннге аны табыб берирме, — дегенди Апсаты.

— Кел, айтайым, — деб, Элия аны Уллу Малиен Дрокыгъа алыб баргъанды да, къалын чегетни ичинде бир уллу таланы кёргюзюб:

— Кёремисе ма бу таланы? Ма апы ичине сыйынган бир кийик джыйыб берсенг, ол сагъатда берирме сеннге кызымы, — дегенди Элия файгъамбар.

Апсаты, уучулукъну аллахы болгъанына базыб:

— Джыйыб берефим, — дегенди да, уллу кызыныб, джыйыб тебregenди ары тюрлю-тюрлю кийиклени. Бир кюн джыйгъанды, экинчи кюн джыйгъанды, ючюнчю кюн джыйгъанды. Эртденден ингирге дери джыйыб кюрешгенди. Алай а толтуралмагъанды. Тала, аны аты кеси айтханча, кёб, бек кёб кийик сыйынган джер болгъанды.

Апсаты кийиклени джыйыб төртюнчю бла бешинчи кюн да кюрешгенди. Алай а толтуралмагъанды. Сора хыйлалыкъ этер мурат алгъанды: алайда джыйылыб тургъан кийиклени юсуне, сюрюб барыб, бёрюле бла айюлени ургъанды.

Анда ары дери джыйылыб тургъан буула, джугьутурла, джурла, дагыда башха кийик малла, эслемей тургъанлай джыртхычланы келиб къалгъанларын кёргенлеринде, аладан къачыб, аны төгерегиндеги къаялагъа ёрлеб тебregenдиле.

Ол заманчыкъда Апсаты, чабыб барыб, Элияны чакырыб келиб, Малиен Дуркъудан чыгыб баргъан малланы кёргюзюб:

— Кёремисе, къаллай бир мал джыйгъанма мен сен-

нге. Ала, асыры кёбден, сыйынмай, кыйырларындан тегюле турадыла, — дегенди.

Элия файгъамбар, Апсатыны алдагъанын ангылаял-май, кызын анга бериб кьойгъанды.

АЙТЫУНУ АНГЫЛАТЫУ

Бу айтыуну 1877 неда 1878 джыл орус джолоучу, алим Н. Я. Динник бла бирге Минги Тауну къатында айланган бир къарачайлы айтханды. (Н. Я. Динник. Эльбрус, его отроги и ущелья. «Известия кавказского отдела императорского русского географического общества», т. VI, Тифлис, 1879—1881, 278—279 б.).

Бу айтыу да къарачай-малкъар халкъны историясы бла тилини юсюнден сейир хапар береди. Эм уллу магъанасы Малиен Дерку деген джер атны барды. Ол сёзле къарачай-малкъар тилде XIII—XIV ём. болгъандыла. Ол затны эсге алсакъ, айтыу да не кеч болса да бир XIV—XV ём. кьуралгъан болур.

Малиен Дерку керти болгъан джер атды. XIX ём. аягъында Минги Тауну эки бузуну атлары Гитче Малиандроко, Уллу Малиандроко болгъандыла (Известия кавказского отдела русского географического общества, т. XVI, Тифлис, 1903, ч. III, 25 б.).

Белгилиди, Кавказда IV ём. тебреб XIV ём. аягъына дери джылы болгъаны. Анга шагъатлыкъ 1396 джыл Минги Тауда алан къалала болгъанлары, Минги Тауну башына, алан къалаланы алыб бошагъандан сора Асхакъ Темирни чыкыгъаны да толусу бла шагъатлыкъ этедиле. Алай демеклик, Минги Тауну бузлары XV ём. джаратылыныб тебрегендиле. Алай эсе уа, Малиан Дерку (Малиен Дроко) деген ат XIII—XIV ёмюрледе аталгъанды. Ол зат а малиен, малиен бла дерку — дуркьу къарачай-малкъар тилде ол ёмюрледе болгъанларына, къарачай-малкъар халкъ ол джерледе джашагъанына шагъатлыкъ этеди.

Хапарны айтхан къарачайлы, сёзлени къайдан чыкыгъанларын билмесе да, аланы магъаналарын тюз келишдиргенди. Ол айтханнга кёре, малиен «учсуз, кыйырсыз кёб сан», дерку уа «ындыр», «тюз джер».

Бириччи сёз «малиан», «малиен» — миллион деген француз сёздю. Ол, бурун къарачай-малкъар тилде тюр-

лениб, малиан болгъанды. Миллионну магъанасы «минг кере минг», «бек кёб сан» болгъаны кимге да белгилиди.

Атны экинчи сёзю «дерку», «дроко» уа «дуркю» деген бурунгу къарачай-малкъар сёз, магъанасы да «таулада стауат», «мал тургъан джер», «тала» болгъаны ачыкъды. Ол кеси туругъа (ДТС, 588) «стауат», тургъан джер; джайлыкъ; малны, адамны «тургъан», «къысылгъан джери» деген бурунгу тюрк сёзю бир кесек кечги вариантыды. Ол «тургю» болгъанды, бир къауум тюрк тилде XII—XIII ём. огъуна джазылыбды (А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тefsира, XII—XIII в.в., 1963, 312 б.). Къарачай-малкъар «дерку», «дроко», «дуркю» «тургуну» варианты болгъаны уа кимге да ачыкъды. Бурунгу тюрк тилде огъуна алындагъы т—д бла ортадагъы къ—гъ алмаш болгъанлары эртделеден бери белгилиди.

Бурунгу къарачай-малкъар тилге француз сёз къалай келгенди? XIII ём. аягъындан тебреб XV ём. арасына дери Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни, север-запад Кавказны территориясында кармелит деген католик орден христиан динни джайыб кюрешгени документледен белгилиди. (Ф. Браун. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке. «Записки императорского Новороссийского университета», т. I, вып. I и 2, Одесса, 1867, 137; В. А. Кузнецов. Путешествие в древний Иристон, М., 1974, 57—59 б.).

Кармелитлени кёбюсю уа Франциядан, Испаниядан, Италиядан болгъандыла. Французла кёб болгъан болурла, аны амалтын кармелитлени барысына «франк» дегендиле бизни бурунгуларыбыз. Аны бла биргелей белгили XIV—XV ём. итальян кюпселе запад Кавказда сатыу-алыу ишле бардыргъанлары.

Ма ол адамладан кёчгенди къарачай-малкъар тилге француз сёз. Иги тинтилсе, къарачай-малкъар тилде андан сора да табылыргъа боллукъдула ол халкъланы тиллеринден сёзле.

Къарачай-малкъар халкъ ол европачыланы энчи билгенине, Малиан — Дрокодан сора да, бардыла шагъатлыкъла. XIX ём. Хурзукдан узакъ болмай бир къабыр къауумгъа къарачайлыла «католик къабырла» дегендиле (АБК, 246). Былайлада джашагъан «кармелитле католикле болгъандыла». Марджа деген джерде Италиядагъы кешенелеге ушагъан бир кешенеде «Фауста фортуна» латин джазыу болгъаны да шагъатлыкъ эте-

ди. XIX ём. аны Абих кёрюб окъугъанды (Труды Восточного отделения императорского Археологического общества, ч. III, 121 б.). XIX ём. аягында орус джолоучу Сысоевге къарачайлыла Хурзук башындагы къаланы «франкла» ишлегендиле, дегендиле. Халкъ айтыулары биринде кармелитле аскер бла бирге келгендиле. Аланы Қъарча бир къабарты бий бла бирге къыстагъанды («Қъарачай бла франкла» деген айтыугъа къарагъыз).

Қъобан башында, Минги Тауну тегерегинде кармелитле христиан динни джайыб кюрешген халкъ аланла болгъандыла (Ф. Браун. Огъары айтылгъан иши, 137). Былайлада 1414—1416 джыллада айланыб, кеси кёзю бла кёрюб, къулагы бла эшитиб кетген немча джолоучу Иван Шильтбергер, аланлары тилине бир джерде ас тил, башха джерде уа татар тил, дейди (Ф. Браун. Айтылгъан иши, 31—33, 102, 109). Ала монгол бла бирге келген татар болмай, тили татар тилге ушагъаны ючюн аланга татар деб айтылгъанына ишек джокъду. Алтын Ордада Узбек ханны заманында огуна (1313—1342 джылла) муслиман динни толусу бла алыб бошагъаны белгиледи. Ачыкъ белгиледи татар-монгол аскерле чабхан замандан тебреб (XIII ёмюрден XIX ём. аягына дери) европачы авторла тюрк халкълагъа татар дегенлери. Айтылгъан татарла таулада джашагъандыла (Ф. Браун. Айтылгъан иши, 33 б.). Татарла-монголла таулада джашамагъаны уа ачыкъ белгиледи.

Алай бла, бу айтыу да къарачай-малкъар халкъ Минги Тауну тегерегинде, Қъобан башында XIII—XIV ём. халкъ болуб джашаб тургъанына шагъатлыкъ этеди.

Лабадан—Архызга

Уллу Лабаны Азау тенгиз джанында Гитче Лабагъа къошулгъан суу барды. Андан да аз арлакъда Шагвашы деб уллу суу агъады.

Кёб ёмюрлени мындан алгъа алайлада аланлары бир къауумлары джашагъандыла. Бир киши да туталмагъанды эсинде ол суулары джагъаларына, аланы араларына аланла къалайладан баргъанларын.

Андан да алгъа унутулгъанды халкълары эсинде ары ол аланла не заманда, къайсы ёмюрледе баргъанла-

ры. Алай а ол бек бурунгу заманлада болгъанын билгендиле аланланы туудукълары эртде огъуна.

Баргъанлары уа белгилиди. Ала алайлада джашагъанлары да белгилиди.

Адыг юйюрле джашагъандыла алайлада аланлагъа дери, аладан сора да. Бюгюн да джашайдыла ол юйюрлени бир къауумлары алайлада.

Шох болгъандыла аланла адыг юйюрле бла. Шох болгъанлары себебли барыб киргендиле аланы ичлерине. Шох джашагъандыла алайлада ала бла.

Адыг, къалгъан кавказ юйюрлеча, мал тутхандыла аланла, джер сюргендиле. Адыгладча, чалман юйле этиб, сюртюр, алада джашагъандыла.

Кийимлери да ушаш болгъанды адыгланы кийимлерине. Башхалыкълары да болгъанды: аланла, къарачайдыла бла малкъарлыладча, уллу кийиз бёркле этиб кийгендиле.

Кёб ёмюрле кетгендиле ала ары кёчгенден сора. Алай а Минги Тауну, Къобан сууну унуталмагъандыла.

Гитче Лабада джашагъан аланланы джерлерини бирини аты Эндурукъ болгъанды. Бара баргъан заманлада, не сейир эсе да, алайладагъы аланлада сабий аздан аз тууа тебрегенди. Аланлада уа, къарачайлылада, малкъарлыладача, сабий туугъан уллу къууанч болуб тургъанды.

— Келин джашчыкъ табханды. Терк огъуна джайлаугъа джетиб, атагъызгъа айт. Аны къууанчына малла алыб тюшсюн, — деб гитче джашны, тамада туудукъну, атха миндириб, чабдырыб тургъандыла джайлыкъда малчыланы, малланы джокълай чыгъыб тургъан къарт атагъа.

— Алда къыз бала табханды. Бютеу элни джыйыгъыз къууанчха. Бир кишини да къоймагъыз келтирмей. Келалгъан кеси келсин. Кеси келалмагъанны уа, ма сенге арба, ма аны бла алыб кел, — деб арбагъа миндириб, ийиб тургъандыла джашланы, туудукъланы.

— Бала къуру сизникимиди сора?! Ол барыбызныкъыды. Барыбыз да джыйылыб, той, оюн этейик, деб джашдан къартха дери джыйылыб тургъандыла сабийлени къууанчын этерге аланла.

Сабий аз тууа тебрегенинде уа, ауур тийгенди ол алагъа. Келинлени балалары аслам болур ючюн, келин бала табармы эди эке, деб умут этиб, келинлени боюнларына дууала такъгъандыла, бурунгу аллахдан Тейри-

ден тилекле тилегендиле, анга кърманлыкъла этгендиле. Алай а сабий, ала суйгенча, алгъынча кѣб туумагъанды.

Сора, джылланы биринде, джазны бурну джангы кърарай тебреген кюнлени биринде бир ариу кюн Гитче Лабаны кѣк сууун Уруштени къралдым сууу келиб, уруб бир джаныша атхан джерде эндурукъчула кенгешге джыйылгъандыла.

— Былайы бизге джарашмайды. Бала, не эсе да, аздан аз туады. Былайдан башха джерге кѣчсек иги боллукъду, — дегенди джыйылгъанланы бир къаууму.

— Былайда джарашыб джашайбыз кѣбден бери. Балаланы туугъанлары да боллукъду. Кѣчмейик. Былайда къалайыкъ, — дегендиле иги кесек адам.

— Биринчиле тюздюле. Кѣчерге керекди. Къобан башына барайыкъ. Анда былайдан аман боллукъ тюлдю, — дегендиле дагъыда бирле.

Кѣб даулашхандыла эндурукъчула. Алай а бир оюмгъа келалмагъандыла.

Сора эндурукъчула барысы сыйын кѣрген, эм къртланы бири болса да, алкъын бюгюлмеген, уллу балбетли сакъалы бла, мазаллы кърт туруб:

— Кѣбююз кѣчерге таукелди. Къобан башында бош, эркин джерле бардыла. Ала бизни бурунгу ата джуртубуздула. Бара-бара, кърарай барайыкъ да, къалайда игиге санасакъ, алайда орналырбыз, — дегенди.

— Ары барайыкъ. Заманында сабан да сюрейик, джайлыкъгъа да джарашдырайыкъ малларыбызны, — дегенди тамада къауум.

Элни кѣбюсю:

— Барайыкъ! Барайыкъ! — деб къууаныб, барыргъа разылыгъын билдиргенди.

Сора эки-юч кюнден ала, хапчюклерин да атлагъа джюклеб, джолгъа чыкыгъандыла, къысха заманны ичинде Уллу Лабаны юсю бла Уруп ѳзеннге келгендиле, алай а алайын джаратмагъандыла.

Экинчи кюн Къобу Башыны, Кефарны юсю бла Уллу Инджикге келгендиле. Алай а алайын да огъурсунмагъандыла. Сора эм тири, эм джигит джашланы Архызгъа ийгендиле.

— Тюз билигиз, анда киши джашаймыды. Джашай эсе, кимди ол? Киши бар эсе, бизге да эл салыр джер табыллыкъмыды? Барын билиб, дженгил джетигиз, — деб ашыргъандыла джашланы.

Ала атлагъа миниб, хазыр болургъа:

— Сюелемиди Къарчаны къаласы? Анга да къарай келигиз, — дегендиле талай адам, андан хапарлары болгъан.

Джашла, къушлача, учуб джетгендиле Архызгъа. Анда ол заманда алан кесек джашагъанды. Аны келечилери, джолгъа чыгыб, джашлагъа ариу тюбегендиле. Джашланы сорууларына:

— Келтиригиз къалгъанланы,
Тёбен къалгъан аланланы,
Бирге джашай барырбыз,
Бирликде, дейдиле, тирилик,
Къошланы хоншу салырбыз.
Кёрюбюз бирге игилик, —

деб джууаб бергендиле архызчыла джашлагъа.

Архызчы аланла келген джашлагъа Къарчаны къаласын кёргюзгендиле, аны юсюнден хапар айтхандыла.

Джашла, кеслери ариу джерден келселе да, Архызны ариулугъуна бек сейирсингендиле.

— Былайдан ёмюрде бир джерге кетмезбиз, — дегендиле. Сора, мычымай, ызларына бурулгъандыла.

Аланы сакълаб тургъанлагъа джашла ингир бола, кеч бола келгендиле, хапарларын олсагъатлай айтхандыла, элни къууандыргъандыла.

Кёб адам джукъалаймагъанды ол кече. Эртденбла, танг атар-атмаз, эндурукъчула Архыз ёзенни ёрге бурулгъандыла, сора, джолда кече да къалмагъанлай, ингир къарангыгъа Эски элге джыйылгъандыла.

Архызчы аланла алагъа аш-суу этиб тургъандыла, татлы къарнашлагъа-егечлеге тюбегенча тюбегендиле.

Джангы джерде эндурукъчула, муратларыча, заманында сабан сургендиле, джайлыкълада къошла салгъандыла, къойланы, къысыр тууарланы, джылкыны ары чыгъаргъандыла.

Кёб заман да кетгинчи, туудукълагъа таралыб тургъан анала келинлени бир къауумуну ала суйген джанына тюрленгенлерин эслегендиле.

— Келинчикни къарны барды, — дейди бир ана.

— Бизники уа иги ауур огъуна болгъанды, — дейди экинчи ана.

— Бизникини бек уллуду, кеси да ауур джюрюйдю, — дейди дагъыда бир.

— Насыблысыз сиз. Эгизле табарыкъ болур, — дейди анга бир амма.

— Бизники уа кызычыкъ табарыкыды. Кёремисиз, бети кыалай тюрленгенди, — дейди дагыда аналаны бири.

— Темирленики, не табарыкъ эсе да, бюгюн-тамбла табарыкыды, — дегенди дагыда бир тишируу.

Джылгъа эндурукчуланы келинлери иги кесек сабий табхандыла.

Алай бла эндурукчула Архызда юйрегендиле. Сора:

— Аха! Энди архызландыкъ (юйредик), — деб кыуаныб, анда джашаб квалгъандыла. Кёб джюз джылланы тургъанды ол зат эндурукчуланы туудукларыны эсииде.

АЙТЫУНУ АНГЫЛАТЫУ

Бу айтыуну 1969 джыл Хабицланы М. А. Джанкёзланы Х. Б. аузундан джазгъанды. Аллай айтыуну автор Къоркъмазланы Батталдан да эшитгенди. Суратлау джаны бла аны автор кеси джарашдыргъанды. Кёб джылланы излегенди автор аны тюз болгъанына шагъатлыкъла, табхан да этгенди. Ол шагъатлыкъланы бир кесеги история, башха кесеги уа тил материалладыла. Келтирейик аланы.

1. История материалла. Гитче Лаба бла Шагвашы сууланы арасында талай алан юйюр эртделеден тебреб джашагъанды. XVIII ём. аланы бирини аты Толани (тау алан) болгъанды. (АПКБНЯ, 85). XIX ём. биринчи джарымында алайлада дагыда юч алан юйюр джашагъанды. Аланы Гитче Лабада джашагъаныны атын къарачайлыла ол заманда да билиб тургъандыла. 1807—1808 джыллада Кавказда айланыб, кавказ халкъланы юсюнден уллу китаб джазгъан Ю. Клапрот, темиргой деген уллу черкес юйюрге бийлик алан тукъум этеди. Анга къарачайлыла Айтекки-алан, Айтекку-алан дейдиле, деб джазгъанды (АПКБНЯ, 83). Темиргойла ол заманда Гитче Лаба бла Шагвашы сууланы арасында джашагъанлары историялы документледен белгиледи (АПКБНЯ, 83).

Белгиледи дагыда, XIX ём. биринчи джарымында Гитче Лабадан аз арлакыда, Шагвашы сууну баш джанында атлары азге (азги, дан) болгъан эки алан юйюр джашагъаны (АПКБНЯ, 85 б.).

II. Тил материал. Ол аланла къарачай-малкъар халкыны ата-бабасыны юзюгю болгъанларына эки тюрлю тил материал шагъатлыкъ этеди. Биринчиси, Ар-

хызгъа къайтхан аланла тургъан джерни аты кеси Эндурукъду, алайда дагъыда талай башха джер-суу ат бурунгу къарачай-малкъар сѣзледен къуралгъандыла. Экинчиси, ол аланланы юйор атлары да бурунгу къарачай-малкъар сѣзледиле (АПКБНЯ, 683, 85 б.). Арт джыллада Толани бла Айтекки этнонимлени этимологияларын тюзетген материал табханды автор. Келтирейик да къарайыкъ алагъа.

Эндурукъ. Ол айтыуда аланла джашагъан джерни атыды. Ат эки белгили бурунгу тюрк сѣзден къуралгъанды: эн (ДТС, 173) «кенглиги», «тюб джер», «энишге энген джер», «алаша джер» + туругъ (ДТС, 587) — «таулада кысылыр (кирир) джер». Бурунгу тюрк тилде огъуна сѣзлени аллында д—т, сѣзлени артында къ—гъ алмаш болгъанлары белгилиди. XIII ём. бир къауум тюрк тилде туругъну тургъу деген варианты тюбейди (Апсаты бла Элияны юсюнден айтыугъа къарагъыз).

Иш къуру анда тюлдю. Дуркъу бла эн къарачай-малкъар джер-суу атлада, башха-башха болуб, XX ём. дери сакълангандыла. Лайпанланы Хамид айтхан тюз эсе, Теберди ёзенде граждан къазауатны заманында Эни къол, Дуркъу деб джер атла болгъандыла (Лайпанланы Хамид. Таулуно тангы, Черкесск, 1978, 177, 181 б.). «Эни» бурунгу тюрк эн + и — бурунгу тюрк джалгъауу бла къуралгъанды. Дуркъу бла дурукъ бир сѣз болгъаны кимге да ачыкъды. Дуркъу эски сабий къарачай-малкъар джырда да сакъланганды: «Дуркъу, дуркъу, дуркъу; дуркъу ичинде ёгюз...»

Балкан — Уллу Балканла, Гитче Балканла — Уллу Лаба бла Гитче Лабаны арасында тауланы атлары. Атла 1925—1928 джыллада джазылгъандыла (Туров, 22). Бурунгу тюрк сѣзю. Магъанасы «юсюне агъач ёсген уллу мийик сынджыр тау» (М. Фасмер, 1, 116). Талай тюрк халкъны тау атларында тюбейди. Сѣз ючюн, Къазахстанда Балкан тау — уллу тауну аты болгъанды (Тюркологический сборник, М., 1973, 51 б.). Балкан аланланы Минги Тауну къатында джер атларыны бириди. Ол Асхакъ Темир алайда аланла бла къазауат этген заманда джазылыб къалгъанды (Сборник, 182). Ол къарачай-малкъар халкъда XVIII ём. да белгили болгъанды. Аны тегерегиндеги джерлеге къарачайлыла-малкъарлыла Балкъанджан (балкъан + джан) дегендиле (АБК, 168).

М а с т а к а н — Ачипсы деген сууну къатында тузлу минерал суу чыкыгъан джерни юсю бла баргъан джолчукъну атыды (Туров, 25—26 б.). Ат, ишексиз, къарачай-малкъар тилде «мысты» деген сёзюне мингле бла джылланы тюрк тилдеде да джюрюген, магъанасы «суу», «къобан» болгъан урал-алтай сёз «кюн» къошулуб къуралгъанды. Аллай суу ат Малкъарда да барды. Малкъардагъы «Мысты кам» (Хаджилаев, 28 б.) бла «Мастакан» бир сёзню вариантлары болгъанын ким да ангыларыкъды. «Мыстыны» орнуна «маста» Морх башындагъы Чыгыр таланы биринчи сёзюню орнуна «чагар» дегенча болуб къалгъанды. Белгилисича, орус тилде джазылгъан литературада анга Чагардала дейдиле. «Камны» уа «кан», «кем», «хем», «гем», дагъыда башха вариантлары болгъаны белгилиди.

А ч и п с ы — (огъарлакъ къарагъыз) къарачай-малкъар «ачы» + адыг «псы» — «суу» къошулуб къуралгъан болур.

К о н а к т а у — сууну аты. Эки Лабаны бирине къошулгъанды. XIX ём. джазылгъанды. Дж. Н. Коков аны къарачай-малкъар къонакъ + тау сёзледен къуралгъаннга санайды (Коков, 179). Автор аны толусу бла тюзге тергейди.

К у э к с у — эки Лабаны бирине къошулгъан сууну аты. Дж. Н. Коков кёк + суу деген къарачай-малкъар сёзледен къуралгъаннга санайды (Коков, 203). Автор аны тюзге тергейди.

Д ж е м а р у к, Джимарук — Шагвашы сууну башджанында мийик тауну атыды («Знай свой край». Краснодар, 1974, 23 б.; Коков, 173). Ол джумарыкъ деген къарачай-малкъар сёзню бурунгу варианты болгъанына авторну ишеги джокъду. Бурун сёзню артында бусагъатдагъы «ы» орнуна у айтылгъанды: бурунгула азыкъ, къашыкъ, былтыр, алтын, джарым демегендиле, азукъ, къашукъ, былдур, йарум, алтун дегендиле. (ДТС, 73, 432, 105, 40, 244). Ол къарачай-малкъар ат болгъанына Архыздагъы тау ат Джумарыкълы тёбе (Никитин, 95) да шагъатлыкъ этеди.

М и н б у л а т а й — Айтекки аланланы эллерини бирини аты (АБК, 240). Ол Шагвашы сууда болгъанды. Ол факт да Айтекки аланла Гитче Лаба бла Шагвашы сууланы арасында джашагъанларына шагъатлыкъды. Топоним «мин» — «минг» + булат — бурунгу тюрк

«кюрч» + ай деген тюрк сөзледен кюралгъанды. Автор аны тукъум атха санайды.

Бутансу — Ратазай эл орналгъан сууну аты, Лабагъа къошулгъанды (төбен къарагъыз). Ол, эшта, тубан + суу деген къарачай-малкъар сөзледен кюралгъан болур. «Тубан» — тенгешдиригиз Теберди ёзендеги Тубанлы кёл деген атны биринчи компоненти «тубанлы» бла.

Ратазай — Айтекки алапланы эллерини бирини аты (АБК, 240). Бу бурунгу эмда бусагъатдагъы тюрк арт — + аз — аланланы бир юйюрюню аты + тюрк «ай» болур, деб кёлуне келеди авторну.

Бу джер-суу атланы аланныкъылагъа — бурунгу къарачай-малкъар атлагъа санаргъа, аланы тюрсюнлери къарачай-малкъар атла болгъандан сора да, талай зат тамал береди.

1. Аланы бир къаууму (Балкан, Мыстыкам, Джемарук, Эндурукъ) къарачай-малкъар халкъны джер-суу атларыны арасында да тюбейди.

2. Ала адыг (черкес) сөзледен кюралмагъандыла. Адыг тилдендиле ала, деб киши да айталмайды.

3. Огъары айтылгъаныча, аланы бир къаууму къарачай-малкъар сөзледен кюралгъанын къабарты алим Дж. Н. Коков да ангылайды.

4. Балкан, Мастакан, Минбулатай, Бутансу, Ратазай топонимлени адыг алимле келтирмейдиле.

ЭНДИ ЮЙЮР АТЛАГЪА КЪАРАЙЫКЪ

Толани. Мында «лани» «аланы» болуб, аллындагъы «а» джазылмай къалгъанды. Ол «алан» этнонимни эм бурунгу вариантыды, магъанасы да «таулада джашагъан» (Байрамкъулланы Ахмат. «Алан бурунгу тюрк сөздю», «Ленинни байрагъы газет, 15 июль 1982 джыл). Китабда уа аланлагъа европачы авторланы бир къаууму «алани» дегенди, деб джазылыбды.

Айтекки алан, Айтекку алан. Ол, китабда айтылгъаныча, тюрк сөз ай + текин — бурунгу тюрк сөз «патчакъны джашы» кюралмагъанды, Айтек деген бурунгу къарачай-малкъар эмда къазакъ атха -ки, -ку деген бурунгу къарачай-малкъар джалгъау къошулуб кюралгъанды. Ол джалгъауну болушлугъу бла аланланы XVIII ём. Абхазия бла Къарачайны арасында джашагъан къауумларыны бирини аты «этекки алан — «къый-

ырдагы алан» («Акьбилекде» Бургъустан деген топонимге къарагъыз).

Ол джалгъауну болушлугъу бла къарачай-малкъар тилде иги кесек адам ат, сёз къуралгъанды: Чекку (чек + ку), Эбекку (эбек + ку), Эсекку (эсек + ку), беки (бек + ки), чекки (чек + ки) (Хабичев, 59—61).

Авторну бу оюму тюз болгъанына кёб шагъатлыкъ барды. «Айтекин» деб не адам ат, не титул табалмайды автор. «Айтек» деген ат а тюрк халкълада эртделеден бери белгилиди, «айтек» деб сёз да барды.

1. 1604 джыл, ол заманнга дери бий болуб тургъан, бир къабарты бийни аты-тукъуму Айтек-Мурза болгъанды (Шамиль Джикаев. Фольклор и осетинская советская поэзия 1917—1941, Орджоникидзе, 1972, 32 б.).

2. 1758 джыл Гитче къазах Орданы бийини аты да Айтек болгъанды (Валиханов, 506).

3. Къарачай-малкъар халкъны кесинде да ол ат джюрюгенли, эм азында, 300—400 джыл бола болур. Анга шагъатлыкъ авторну эмда «Ленинни байрагъы» газетни кьуллукъчусу болуб кёб джылланы ишлеген Байрамкъулланы Алибекни бешинчи атасыпы аты Айтек болгъаны да этеди. Ол кёб къарачай-малкъар халкъны, андан да кёб бурунгу аталарыны аты болуб чыгъаргъа болур.

4. Ат бир-биринден узакъ джерледе тюбейди: Кавказ — Къазахстан.

5. Огъары айтылгъаныча, «Айтекки аланны» «Айтекку алан» деб варианты барды. Бурунгу эмда бусагъатдагы тюрк тилдеде -ки джалгъауну -ну, -кю дагыда кёб тюрлю варианты болгъаны белгилиди (ДТС, 654; Хабичев, 53—67).

Айтек кеси да тюрк сёз болгъанын чертиб кьояргъа керекди. Ол «ай» деген тюрк сёзге + тег (ДТС, 546) «ушаш», «ушагъан» кьошулуб къуралгъанды. «Айча» деген магъанасы бла башкир тилде ол бюгюн да джурюйдю (СТ, № 5, 1977, 51 б.). Алай бла, Айтек — «Айча», «Айгъа ушагъан».

Тамара къала

Бурун заманлада Къобан ёзенни ёрге бара, Къобан суугъа кёк Теберди кьошулгъан джерге джетмей, сол джанынга къарасанг, къая башында тёртгюл мийик къаланы кёргенсе.

Қыаланы тьюбу бла ташдан ишленген мийик хуна болганды. Аны кыабакъ эшигине тар арба джол барганды. Қыаланы кесине уа кыаяны кесиб, таш басхыч этгендиле.

Қыаланы иеси бай киши багыатыр Айтек болганды. Мингле бла кыойла, эчкиле, джюзле бла ийнекле, атла, гаммешле тутханды ол.

Ол джигит Айтекни кызы болганды. Ариулугъу Терк башы Тегейде да белгили Тамара. Аны акылы, джигитлиги да ариулугъундан кем болмагандыла. Кёб бай, бий джаш излегенди Тамараны кесине юй бийче этерге...

Бир джыл джазгы кюнлени биринде, терекле чыгыб, ханс чыгыб, джер тынчлыкъ келтирген кийимин кийиб бошагъан заманда Тамарагъа кыонакъ кызыланы бири:

— Тамара, кел джашнагъан джерге чыгъайыкъ, аны ариулугъуна кыарайыкъ, гокка ханс джыяйыкъ, — дегенди.

— Огъай! Джашла уугъа кетгендиле. Атанг керек ишге атланганды. Бирегизге барыргъа киши джокъду, — дегенди Тамараны анасы.

— Кыоркъма, ання. Былайлада бизге чабар киши джокъ, чабхан болса, хазыр окъ, — деб, Тамара джыясын, садагъын, кыамасын кёргюзгенди.

— Не кыаруулу эсенг да, кыызса, — дегенди анасы.

— Биз джашла болурбуз, — деб, Тамара кеси джашча кийингенди, кызыланы да алай кийиндиргенди.

— Хайдагъыз! Кюн исси болса, сейир болмаз, — деб ашыкъдырыб, Тамара кыызла бла кыаладан чыкъганды.

Ала кыабакъ эшикден чыгъа тебреген заманда Тамараны анасы:

— Былайладан узаймагъыз, — деб кычырганды.

Кыызла, бир-бири кыолундан тутуб, ойнай, кюле, гокка хансла джыя, дуппурчукъдан аугъандыла.

— Садакыны уста ата билесе, деб эшитгенме, алаймыды? — деб сорганды кызыланы бири.

— Юренгенме. Асланбек юретгенди. Анняны гитче кыарнашы.

— Бир атыб кёргюзчю, — деб тилегенди биягы кыыз.

— Ма ол терекге атайым, — деб, Тамара юч кере атханды, юч кере да терекге тийгенди. Алай бла окыларын бошаганды.

Ол сагъатчыкъда кызыланы бири:

— Атлагъа къарагъыз! Ким келгенди ала бла былайгъа? — деб кычыргъанды.

— Аманлыкъчыла! Къачайыкъ! — деб, Тамара ызына бурулгъанында, алларына юч уллу джаш чабыб келе.

Тамара, эрлай атла болгъан джанына къараб, атла джууукъ, джашла уа узагъыракъ болгъанларын эслейди. Аны дагъыда кёзюне илинеди атланы джюгенлери аланы боюнларында болгъанлары, ала кеслери да кишенленмегенлери. Сора кызылагъа:

— Атлагъа! Ала джууукъдула, — дейди, кеси да ары къушча атылады.

Джашла Тамараны ызындан атыладыла. Тамара джетиб кыйырдагъы атны джюгенинден тутуб, аягъын ёзенгиге салмагъанлай, секириб минди.

Ол заманчыкъда джашланы бири джетиб аны джюгенинден тутду. Аланы дагъыда бири, Джаман, джетиб:

— Энди уа, кызычыкъ, тюшдюнг! — деб, аны аягъындан къадалды.

— Огъай! Тюшмем! — деб Тамара, сермеб къамасын кынындан чыгъарыб, джашны билегине урду. Джашны билегинден кызыл-ала къан къуюлду.

— Ай гаджи уа! — деб, джаш аны аягъын ийди.

Ол кёзючюкде атны джюгенинден тутуб тургъан джаш джунчуяракъ болду. Тамара да, аны бла хайырлана, эки аягъы бла атны къабыргъаларына къакъды. Тулпар ат, джашны джыгъыб, аллына секирди.

— Тохта, ит, мен сенден ол къанны алмай къоймам, — деб кычырды ызындан джаралы Джаман.

Джашланы бири, джетиб, эки атны джюгенлеринден тутду. Ол бири Джаманны джарасын байлаб, кызыланы сюрюб кюрешмей, дженгил жанладыла.

Кызыланы аллына къараб тургъан Тамараны анасы Акъбилек, къушча учуб келген атлыны кёрюб, къабакъ эшикчиге:

— Эшиклени кенг ач! — деб кычырды, кеси да ары ашыкъды.

Тамара, къабакъ эшикден киргенлей, секириб атдан тюшдю. Ол заманчыкъда анасы да алайгъа джетиб, кызын къучакълаб:

— Не болгъанды? Кызыла къайдадыла? — деб сорду.

— Джаман-зат мени урларгъа умут этген эдиле. Қалгъанлагъа тиймегендиле. Бу аланы атыды. Мени

къутхарды, — деб, Тамара атны бойнун сылады. Сора, бир кесекден, анасы да къайгылы болуб, джукъ айтхынчы:

— Ання, мен къама бла Джаманны билегин кесгенме. Ол да меннге: «Къанымы алмай къоймам!» дегенди, — деб кшошду Тамара.

Кёб турмай кызла да келдиле. Алай а аланы арасында бир кыыз джокъ эди. Ол Тамарагъа: «Къаладан чыгыб, айланыб келейик», — деген кыыз эди.

ОНОУ

Бюгюн уугъа кетген джашлары бла гитче кърнашын Акъбилек, къайгылы болуб, ашыгыб сакълайды. Джаман аланы алай къоймазлыгъын ол ангылагъанды. Ачы, дертли адамды Джаман. Артыкъ да бек Тамарагъа къркъады Акъбилек. Байды. Кючю барды. Тилегинде, бермегендиле.

— Тилеген заманында бермегенбиз. Зор бла элталмады. Кыыз аны джаралы этгенди. Энди кыызчыкъ аны кьолуна тюшсе, артыкълыкъ этиб, ёлтюрюрге, неда сатыб джиберирге боллукъду, — дейди Акъбилек къайын анасы Балбийчеге.

— Тамбла, джууукъларыбызны барысын джыйыб, бу затха оноу этейик, — дейди Балбийче.

Уудан келиб, киши атны кёрюб, джашла сейирсинедиле. Сора, аны къалай келгенин билиб, ачуландыла.

Экинчи кюн кысха джууукъланы барысына айтдырылгъанды. Ол кюн огъуна Айтек бла Акъбилекни келирге мадары болгъан адамлары барысы келгендиле. Оноу этиллик зат бош зат болмагъанын ала тюз ангылагъандыла.

Келгенлени артлары кеч джыйылгъаны амалтын, оноу кеч башланганды. Джашыракъ къауум сёлешеди алгъы бурун.

— Тамараны къарамай Батырбийге бериб кьоаргъа керекди, — дейди аланы бири.

— Бошнакгъа къан тёкгенден не хайыр барды. Тамара эрге барса, Джаман не бизни бла, неда аны бла кюреширик тюлдю. Чабса да, Батырбийни аскери барды. Ол Тамараны кьоруулаяллыкъды, — дейди дагъыда ючюнчюсю.

Ол оюмну тюзге санайды Тамараны атасы Айтек.

— Тамара Батырбийге унамайды. Аны алай уллу аскерн да джокъду, — деб къаршчы болады алагъа энтда биреулен.

— Тамараны кертиси бла бек суйген иги джаш барды. Ол Ёрюзмекди. Тамара аны сайлайды. Ёрюзмекни сизни бир къауумугъуз биледи. Аны байлыгъы, аскери да барды, — дейди Тамараны анасыны гитче къарнашы Асланбек.

Аны айтханын джаратады Тамараны анасы Акъбилек. Анга разы болады ол. Талай адам дагъыда аны тюзге санайды.

Алай а Батырбийни байлыгъы, кючю джыйылгъанланы кёбюсюн аны джанлы этеди.

— Да энди сёзню анабызгъа берейик. Аны не айтырына тынгылайыкъ. Аны оюмуна къарамай, ишни этерге джарамаз, — дейди Тамараны анасы Акъбилек.

— Айтсын, айтсын. Барыбыз да тынгылайыкъ, — деб сёзню Балбийчеге береди.

— Сау болугъуз келиб кыйналгъаныгъыз ючюн. Тамарагъа кёбюгюз тюз оноу этмейсиз. Тамара джашды, аны амалтын, джигит болса да, базмайды. Аны ючюн да мен айтайым, — дейди Балбийче.

— Айтыгъыз, анабыз, айтыгъыз, — дейдиле келинле, джашла.

— Байды, кючю барды деб, Тамараны Батырбийге берирге джарамаз. Тамара кеси Батырбийни суймейди. Ол Тамарадан кёб тамадады. Тамараны кеси джаратханнга, Ёрюзмекге берейик. Аны байлыгъы, кючю да боллукъдула бизге. Ёрюзмекни келечилери энтда келгендиле, — деб, кесек тынгылаб, солууун алгъандан сора, къарт ана къошады:

— Джаман дертин алмай кьоймазгъа кюреширикди. Ол бюгюн-тамбла чабарыкъ болур. Сиз барыгъыз да хазыр болугъуз, — деди.

Джыйылгъанланы кёбюсю Балбийчени айтханын тюзге санады. Кеч болса да, шхууур ашаб, джатдыла ала.

ЧАБЫУУЛ

Ол кече бек къарангы эди. Кечени бир арасы бола:

— Таркъ, таркъ, таркъ! — деб къабакъ эшикни ким эсе да къаты къакъды.

Къабакъ эшикчи, гитче тешикчикден акъыртын, сакъ къараб:

— Сен кимсе? — деб сорду.

— Мен Ёрюзмекни къарнашыма, — деди келген.

— Ким Ёрюзмекди ол? Не керекди сеннге быллай къарангы кече?

— Не мени ары ий неда Айтекни, не аны джашларыны бирин бери чакъыр. Заман бек багъалыды. Былайда сёлеширге джарамайды, — деди келген.

— Эллакъ, чаб! Айтекни кесин чакъыр. Кече бу заманда адам бош келмегенди, — деди къабакъ эшикчи.

Эллакъ, эрлай джетиб, къайгъылы болуб джукълаялмай тургъан Айтекни алыб келди.

— Сен кимсе? Не айтыркъса? — деб сорду Айтек.

— Айтек сенмисе? — деб сорду келген да джууабны орнуна.

— Менме.

— Мен Ёрюзмекни къарнашы Исмаилма. Джаман бери аскер алыб келе турады.

Айтек, ашыгъыб, къатындагъылагъа айта да айланмай, эшикни ачаргъа тебрегеллей, анга джетдирмей, къарауул аны ачыб, Исмаилны ичине ийди.

— Ёрюзмек адамларын джыя къалгъанды. Ол да сизге болушургъа кёб турмай джетерикди, — деди джаш.

— Терк чабыб, джашланы барысын уятыб, бери тюшюр, — деди Айтек къарауулланы бирине.

Олсагъатдан бютеу къала уянды. Эркиши къауум бютеулей, сауутланыб, Айтекни къатына джетди. Ол заманга танг да джарый тебреди.

— Айтек, джашланы бирин элге джиберигиз! Эркиши къауумну дженгил алыб келсин, — деди гитче къайыны Асланбек.

Айтек, аны айтханын тюзге санаб, ары эм иги атчыны, эм кючлю чаба билген джашны ийди.

Андан сора ол киши адамларыны хар бири къалайда боллугъун кёргюздю. Сора гитче къайыны, Асланбекге бурулуб:

— Асланбек, сен мени бла къал. Мен сени эм къыйын джерлеге болушургъа не турлукъма, — деди.

— Джаман келеди! — деген таууш эшитилди.

Аны эшитгенле барысы Джаман джашагъан джанына — кюн чыкъгъаннга къарадыла. Кертиси бла да ол джанында атлысы, джаяуу да болгъан аскер кёрюндю. Джаяу аскерчилени басхычлары къолларында.

— Къадалыгъыз! Къалагъа иерге боллукъ тюлдю. Мадар болуб, ёлтюрюрге излемегиз, джаралы этигиз. Ала да бизни къарнашларыбыздыла. Джаманны зорлугъу бла келедиле, ансы келлик болмаз эдиле, — деб тиледи Айтек. Киши анга джууаб этмеди.

— Бютеу къаланы мыжт этиб къоюгъуз! Тамараны меннге саулай тутуб келигиз, — деди Джаман адамларына.

Тамара, Джаманны тутуб, бетине тюркюрюрге огъай дерик тюл эди. Урушха уа ол да хазыр болгъан эди. Алай а къарт анасы Балбийче:

— Ким биледи, къызым, къазауатда билмей тургъанлай кёб тюрлю зат болады. Ачыуунг тутуб, бир джерде туралмазса, къолларына тюршюб къалыргъа боллукъса. Сенсиз да адам джетерикди. Кёб турмай кюеулюгюбюз джетерикди. Бизге Тейри болушур, — деди.

— Сиз айтханча болсун, — дегенден сора Тамара джукъ къошмады.

Ол заманда Джаманны аскери къалагъа джетиб, аны тегерегинден алды. Джаманчыла, басхычланы къаланы аллында хунагъа салыб, ала бла ёрлеб тебретиле.

Къаланы къоруулагъапла басхычланы къазыкъла бла, къоллары бла тебриб, аудуруб башладыла. Джыгъылгъанладан иги кесек адамны буту, къолу, къабыргъасы сыныб, сыдырылыб, талай заманны алай барды кюреш.

Алай а джаманчыла кёб болгъаны себебли, ала хунаны башына ёрлеб, арбазгъа тюрше тебретиле. Джаман кеси уа урушха садакъ джетмезча джерден къараб туррады.

Ол заманда кюреш ачы къазауатха бурулду. Джюрекни ачитхан тауушла эшитилиб, ёлгенле, джаралы болгъанла кёбден кёб болуб тебретиле.

Къалачыла керти джигитлик этедиле. Тамараны къарнашлары къапланлача кюрешедиле. Ала талай джауну джаралы этгендиле, экеуленни ёлтюрмей болмагъанды, кеслери уа алкъын хатасыздыла. Тегереклеринден алсала, сыртларын бир-бирине къысыб, сыртларындан киши урмазча этедиле.

Айтек бла Асланбек, къалайда къыйын болса, алайгъа джетедиле. Аланы кёрселе, джаула туракълайдыла, ызларына ыхтырыладыла.

Асланбекге уа ол ат бош аталмагъан кёре эдим. Асланчады аны къарыуу, батырлыгъы, кюрешгени да. Кёб-

ле ачыгъандыла аны къолундан. Керти джаугъа санамагъанын ёлтюрюрге излемейди. Аллайланы кылычны дуппукъ джаны бла урады. Кёблени уруб, кылычларын къолларындан тюшюрюб, джесирге алгъанды.

Алай а Джаманнга ана къарнашы болушлукъ алыб келгенди. Энди ала эки-юч кере кёб болгъандыла. Ала арбазгъа кириб бошагъандыла. Аланы бир къаууму уа къаланы ичине элтген басыхча джетгенди. Ма басыхчы къоруулагъанладан талайын ёлтюрюб, джаралы этиб, къаланы эшигине джууукълашадыла.

Аны эслеб, Айтек бла Асланбек мыллыкларын ары атадыла, джетгенлей, джаулары эки бёледиле. Асланбек ёрге баргъанлары тыяды, Айтек а басыхчагъылары талайын джаралы этиб, тюртюб, энишге атады. Аланы бир къаууму, Айтек ызларындан джетиб келгенин кёрюб, кеси басыхчадан секирди.

Алай а джаманчыла, уллу джыйын болуб, энтда басыхча чабадыла. Айтек да, Асланбек да джаралы болгъандыла, артха тура барадыла.

Джаманчыла басыхча бла къаланы биричи этажны ичине тюшюб, анда бардырадыла сермешни. «Энди кёб къалмагъан эди бошаргъа», — дейди Джаман кеси кесине.

Алай а буюрулмагъан эди Джаманны мураты толургъа. Туура ол кёзюде Ёрюзмекни аскери кёрюндю. Иги уллу аскер. Аскерчиле кеслери да барысы атлада.

Аны кёргенлей, къоркъуу, мыдахлыкъ келе тебреген къалачыла къууандыла, кеслерин андан да бек къатдырдыла. Энди уллу къоркъуу къалада, аны арбазында болгъан джаманчылагъа келди.

Джаман, аны ангылаб, Ёрюзмекни аллына атланды. Ёрюзмек ол эм бек кёрюб болмагъанлары бириди. Иги да дейсе, анга, белгили, джигит, бай Джаманнга барыргъа унамай, Тамара, аз белгили, джаш, алай уллу байлыгъы да болмагъан Ёрюзмекни сайлагъанды.

Ёрюзмек, джаш болса да, къарыулуду, тириди, аны ауурлугъу азды, аты дженгилди.

Экиси да, атлары кызыдырыб барыб, кылычла бла урдула, алай а киши кишиге джукъ эталмады. Атлары тыялмай, озуб кетиб, ызларына къайтыб, кёб кюрешдиле. Джаман ачыуланды, Ёрюзмекден дженгил арий тебреди. Сора, Ёрюзмек хорлары ангылаб, Джаманны джууукъларыны бири, садакъ бла уруб, аны ауур джа-

ралы этди. Алай а, ол атдан джыгыла тебреген заманда, Джаманны да джюрегине садакъ тийди.

Ол заманчыкъда Айтек бла Акъбилекни джууукълары Джаманны аскерини артындан джетдиле. Ол къуршоугъа тюшдю.

Къаладан къараб, бошнакъгъа къан тѣгюлгенине кыйналыб тургъан Балбийче, ол затны кѣргенинде, бютеу къарыуун джыйыб, къаладан тюшюб, джаралы болмагъанлагъа кесин атха миндиртиб, алайгъа ашыкъды. Къаладан чыкъгъанлай, башындан акъ джаулугъун алыб силке:

— Тохтагъыз! Тохтагъыз! дейме, итден туугъанла, — дей, уруш бара тургъан джерге тебреди.

Аны тауушун эшитгенле, кѣлтюрюлюб тургъан, сюнгулени, кылычланы энишге ийдиле, къалгъанлагъа да:

— Тохтагъыз! — деб кычырдыла.

Балбийче барыб, эки къауумну арасына кириб, аскерчилени асламысы эшитирча айтыр ючюн, бютеу кюн салыб:

— Бу джолдан сора бизни халкъны ичинде кърнаш ѳлтюрген къазауат ѳмюрде болмасын! Бизни халкъны чачыб тургъан ма ол затды. Ма ол затны сабийлеригизге айтыгъыз, туудукъларыгъызгъа юретигиз! — деди.

— Сау бол, амма, сау бол! — деб эки джаны да бирден кычырдыла.

Сора джаманчыла юйлерине, къалгъанла да Айтекни къаласына бурулдула.

20 ДЖЫЛДАН

— Бу кюн туура да къууанчлыды Тамара бла Ёрюзкеге.

— Иги да дейсе. Эки туудукъ туугъанды.

— Да къуру олмуду сора алааны къууанчлары. Келин да келтиредиле ала бюгюн.

— Кертими айтаса?

— Керти айтама. Тюнене сѣз тауусхандыла.

— Кимни аладыла сора?

— Сосланны кызы Алачыкъны.

— Акъбилек бла Айтек мында болурла.

— Хо! Мындадыла.

— Ары къарачыгъыз! Байракъла тутуб атлыла келдиле!

— Да ала, ишексиз да, келинни алыб келе турган-ладыла.

— Келчигиз, дженгил атлайыкъ, сейир тойгъа кьарайыкъ, Тамарагъа алгъыш айтайыкъ!

Алай сёлеше, джетдиле Тамараны кьаласына аны ашхы хоншулары. Анда уа, джууукъ, хоншу джыйылыб, той бара. Айтек, акъсакъалланы тегерегине джыйыб, хапар айта, Акъбилек да аммаланы арасында олтура, джашла тутуша, кьолташ ата, кьызла хапар айта.

— Джетеди келинигиз да! Къууанч бла келсин! — деб алгъыш этедиле келгенле.

— Сау болугъуз! Келигиз, олтуругъуз, сыйлайыкъ! — дедиле келгенлеге кьалада, алларына аш, суу салдыла.

Олсагъатдан:

— Келинни келтирдиле! — деген таууш эшитилди. Кьаладагъы джаш кьауум аны аллына чыкъды. Джашла, «Орайда» айтыб, келинни атдан тюшюрдюле, эки кьыз да аны эки кьолундан тутуб, кьаланы ичине кийирдиле.

Сора Айтек алгъыш айтды:

— Къууанч келтир бу юйге! Насыблы, къууанчлы болсун джашауунг. Тейри айырмасын халкъынгдан! Кёб джаша. Сен да, мен кёргенча, туудукъларынгы къууанчын былай кёр!

Туудукъларына къууана, кёб джашагъандыла Тамара бла Ёрузмек. Къурумагъанды ол кьалада къууанч Асхакъ Темирни чабыуулуна дери.

Кючлю кюрешген эдиле Тамара бла туудукълары кяфыр Асхакъны аскери бла. Хар бир адам ючюн онушар джауну ол дунягъа ашыргъан эдиле.

Хорлайлмагъан эдиле кьол кюч бла аланланы джаула. Кьаланы оюб, алай кирген эдиле аны ичине ала.

АЙТЫНУ АНГЫЛАТЫУ

Къобанны онг джанында, Мара ёзеннге джетмей, бурунгу эмда оюлгъан кьаланы тюбю барды. Анга «Тамараны кьаласы» деб айтылады. Ол бусагъатда археология эспертмеге саналады.

Аллай кьала тюб болгъанын автор эртде огъуна эшитген эди. «Аны юсюнден эски литературада бир джукъ сакъланыргъа боллукъду», деген оюмну кёб заманы эде тутханды автор.

Аллай зат сакъланган да этгенди. Тегейни эски ай-

тыуларыны бири Амранды. Айтыуну герою да Амранды. Ол тегейге Грузиядан келгенди. Бир кѳауум автор аны тегейге XII ѳм. келгенге санайды (В. А. Кузнецов. Путешествие в Древний Иристон, М., 1974, 41 б.).

Ол айтыуда Кѳобан бла Балыкѳны арасындагѳы кѳралда Ариу Тамара аты болгѳан кѳыз джашагѳанды. Аны баш герою Амран Ариу Тамараны юйбийчеге алыр ючюн кѳб кюрешгенди (Осетинский эпос Амран, М., Л., 1932, 59 б.).

Эшта, эки Тамара да бир алан тиширыуну аты болгѳан болурла. Ол Асхакѳ Темирни аскери келгинчи джашагѳанына сѳз джокѳду. Андан кеч кѳаланы болургѳа мадары джокѳду. Нек десенг, Кѳобан башындагѳы, Минги Тауну тѳгерегиндеги кѳалала барысы аны аскерини кѳолундан оюлгѳандыла. Аны бла биргелей, белгилиди кѳалала барысы алан кѳалала болгѳанлары.

Тамара кеси да тюрк ат болургѳа боллукѳду. Байрамукѳланы У. З. ол атны там — «юй» + ара «болушлукѳ, кѳутхарыу, юйге болушлукѳ» деген тюрк сѳзледен кѳуралгѳаннга санайды (АПКБНЯ, 74). Алай а ол «тамыр» деген тюрк сѳзню «тамар» деген вариантына -а джалгѳау кѳошулуб кѳалыргѳа да боллукѳду. Тамараны Тамар варианты да барды. Кѳарачай-малкѳар тилде уа ол джалгѳау адам атлагѳа кѳошулуб, джангы атла кѳурагѳанды: Хасан — Хасана, Азан — Азана, Алим — Алима, Халид — Халида.

Нокарны джашы Ахса-Будай

Нокарны джашы Ахса-Будай Уарппны (Эльбрусну) башында джашагѳанды, кѳб кѳабакѳгѳа не болгѳанды. Ол хорламагѳан, Нарта элден сора, бир джангыз кѳрал кѳалмагѳанды. Ахса-Будай Нарта элни хорлаб, бой салдырыр акѳылгѳа киргенди да, сора кесини уллу кѳадырына миниб, джолгѳа чыкѳгѳанды. Атны орнуна ол кѳадыр тутханды...

Ахса-Будай Нарта элни кѳб заманны кѳуршалаб тургѳанды, кече бир ѳгюзню, кюндюз бир ѳгюзню кесдириб, алай бла ол аланы кѳарыусуз этгенди. Кѳызны кѳыз джорукѳда кѳоймагѳанды, келинни келин болумда кѳоймагѳанды. Не джаны бла да кѳысханды аланы, нартла аманнга джетгендиле.

Ахсина ол кюн Ёрюзмекни джашын (Айсананы) ал-

гъанды. Анга кеси чабарча агъач буу этгенди. Ол аны бир къабыргъасында ышара тургъан кюн, бирси къабыргъасында джюрюген ай таякъ, джауорунларыны арасында джулдуз этгенди да, аны Уарппны (Эльбрусну) тюбюне ийгенди. Джашны кесине уа айтханды:

— Ахса-Будайны къатыны сени къайда болса да кёрсе, бек иги тилегинчи, анга барма.

Айсана Уарппны тюбюне келгенди. Алайда уа Ахса-Будайны къатыны, тауну эрнинде олтуруб, урчукъ ийире тургъанды: аны урчукъу сау илкич эди, тирмен таш — аны урчукъ башы, ийирген халысы уа — джыджым. Алай бла аны урчукъу тауну тюбюне джетгенди.

Айсана, бууну ызындан сюрюб барыб, анга атханды да, уучулача, тамгъа салгъанды, сора, къапчыкъчыгъын сыртына атыб, джолгъа чыгъа тебрегенди. Ол заманда аны тиширыу кёргенди да, айтханды:

— Алдар-Хуар-Афсати мени анамы къарнашыды. Мен сениге андан дагъыда бир затны тилерме, берн къайт.

Ол къайтмагъанында, тиширыу аллахны аты бла тилегенди, сора Айсана къайтханды. Тиширыу аны урчукъ башла бла ёрге чыгъаргъанды. Ала бир-бирин джаратхандыла, сора Ахса-Будайны ёлтюрюрге мурагъ алгъандыла.

— Анга, мени баш иеме, кюбюрде тургъан болат къамачыкъ бла мангылайында акъ тамгъасына урмасанг, бир тукъум бир затдан ёлюм джокъду, — дегенди тиширыу.

Айсана кюбюрге хатиагча айтханында, кюбюр ачылгъанды, сора ол къамачыкъны алгъанды. Андан сора тиширыу аны урчукъ башлада джерге тюшюргенди.

Ахса-Будай, нартланы аллына сюрюб, кеси да Ахсана бла олтуруб тургъанлай, келгенди. Ол билгенди, Ахса-Будай, бир кёзю бла къараб, анга алланырын, сора, аны бла мени арабызда бир чунгур эт, деб аллахдан тилегенди.

Ахса-Будай, Айсананы кёргенлей, аны ызындан сургенди, амма аланы арасында чунгур чыкъгъанды. Ахса-Будай бауурундан чунгургъа джыгъылгъанды. Айсана джигер адам кёре эдим, ол аны мангылайыны арасында акъ тамгъасын къама бла сермегенди.

Алай бла Ахса-Будай анда ёлгенди. Нартла ызларына къайтхандыла. Айсана уа, барыб, Уарппны башына ёрлегенди.

— Ахса-Будай хорлагъанды, эмда джашаргъа ары келсин, дейди халкъына, — деб буйрукъ бергенди къатын.

Айсана ол тиширыуну къатыннга алгъанды, халкъны уа Нартагъа элтгенди. Бу Айсананы биринчи джигитлиги болгъанды, арт джигитлиги къошулуб къуралгъаннга санайды.

27 сент. 1903 дж. Кертибийни ауузундан (Памятники народного творчества северных осетин, П. Владикавказ 1927, 58—60 б.).

Орус тилге ол былай кѣчюрюлгенди (кѣчюрген кеси тегейлиди):

СЫН НОКАРА — АХСА-БУДАЙ

Сын Нокара Ахса-Будай жил на вершине Уарппа (Эльбруса) и владел многими деревнями. Не было больше ни одной страны, кроме Нарты, которой бы он не покорил. Сын Нокара Ахса-Будай вздумал покорить Нарту и выехал на своем большом лошаке: вместо лошади держал лошака...

Когда Сослан услышал это, то под (разными) предлогами отправился в балц¹: Сослан был ненадежный человек. Как бы то ни было, Сослан остановился у Урузмага. Наступила ночь, и Сослан не позволил себе даже постелить в кунацкой, за исключением хадзара.

Ахса-Будай осаждал Нарту в течение долгого времени; ночью резал быка, днем быка, таким образом он их довел до изнеможения. Девушку не оставлял в правилах девушки; невестку не оставлял в положении невестки. Притеснял их во всем, и нарты дошли до последней крайности (буквально: не были больше в своей душе).

Ахсина в этот день взяла сына Урузмага; сделала для него деревянного оленя так, чтобы он мог бежать; а вместе с этим Ахсина сделала у него на одном боку улыбающееся солнце, а на другом боку — движущийся месячный луч; а между лопатками — черную звезду, и в таком виде послала его под Уарпп (Эльбрус); а ему самому наказала:

— Если жена Ахса-Будая увидит тебя где-нибудь,

¹ Балц — урларгъа барыу.

то не заворачивай к ней до тех пор, пока не попросит тебя хорошенько.

Айсана прибыл под Уарпп. А там жена Ахса-Будая сидит у края горы и прядет: целое бревно — ее веретено; жернов — ее веретенное кольцо; толстая веревка — ее нитка, таким образом ее веретено достигает до подошвы горы.

Айсана погнался за оленем, выстрелил в него, сделал метку, так это делает охотник; бросил мешочек на плечи и направился в путь. А тем временем заметила его женщина и говорит ему:

— Алдар-Хуар-Афсати — мой дядя; я еще выпрошу для тебя, и вернись.

Когда он не возвращался, то призвала она имя божье, и Айсана вернулся. Женщина подняла его на веретенных кольцах на вершину горы. Когда там ж они поняли друг друга (т. е. когда сошлись), то вздумали убить Ахса-Будая.

Женщина сказала:

— Ему, господину моей головы, нет смерти ни от чего, если не ударить белое пятно на лбу его маленьким стальным кинжалом, находящимся вон в сундуке.

Айсана обратился к сундуку по-хатиагски; сундук открылся, и он достал кинжал. А потом женщина опустила его на веретенных кольцах на землю.

Айсана прибыл в тот момент, когда Ахса-Будай погнался нартов перед собой и сидел вместе с Ахсиной.

Он понял, что тот соблазнится им теперь, и взмолился к богу о том, чтобы между ними оказался большой ров.

Когда Ахса-Будай увидел Айсану, то погнался за ним, и между ними появился ров. Ахса-Будай свалился ничком в ров; Айсана тоже оказался расторопным и ударил кинжалом в белое пятно посреди его лба.

Таким образом Ахса-Будай погиб там. Нарты вернулись обратно, а Айсана пошел (букв. стал идти) и взобрался на вершину Уарппа.

Женщина приказала своему народу:

— Ахса-Будай победил Нарту и прислал, чтобы на жительство перешли туда.

Айсана женился на этой женщине, а народ вывел в Нарту. Для Айсаны это было и первым подвигом и последним подвигом.

27 сент. 1903. со слов Кертиби».

Ата джурт къазауатны аллы бла атамы атасы Байрамкъулланы Тохтамишден бу айтыуну эшитгенме. Анда адамланы атларын, айтылгъан затла къайда болгъанларын унутсам да, тиширыуну урчугъуну базыкълыгъы багъанача бир, урчукъну башы тирмен таш кирик, ийирген халысыны базыкълыгъы джыджымча болгъанын унутмагъанма.

Бу айтыу къарачай-малкъар халкъныкъы болуб, заманында джазылмай, дюгер тилде джазылыб, тегей-дюгер халкъныкъына саналыб къалгъанды. Биринчиси, айтыудагъы атла, барысы дегенча, тюрк сёзледен къуралгъандыла. Аланы арасында тегей ат джокъду. Экинчиси, къарачай-малкъар сёзю — «къабакъны» анда эм эртдеги варианты сакъланады. Дагъыда «къадыр», «къама» деген тюрк сёзле тюбейдиле. Ючюнчюсю, анда айтылгъан затла Минги Тауну тегерегинде болгъандыла. Қъарайыкъ аланы хар бирине башха. Эм уллу магъанасы болгъан зат къабакъды да, андан башлайыкъ.

Къ а б а къ. Дюгер тилде джазылгъан формасы къабакъ (кёргюзюлген ишни дюгер тексти, 59 б.), магъанасы «эл», «аул». «Къапагъ» деген бурунгу тюрк сёзденди. Бурунгу тюрк тилде «къабакъ» эшикге алай айтхандыла (ДТС, 420). Сёз дюгер тилде бюгюн да джюрюйдю. Бусагъатда аны формасы къабакъ, магъанасы да къарачай-малкъар тилдечады. Ол тюрк сёз болгъанын XIX ём. огуна ачыкълагъандыла (АБК, 167). Қъабакъ энчи къарачай-малкъар сёз болгъанын В. И. Абаев бла Хабичланы М. А. да кёргюзгендиле (АИЭС, II, 253; Хабичев, 81 б.).

Иш къуру анда тюлдю. Қъарачай-малкъар сёз «къабакъ» джюзле бла джылланы бютеу Ара эмда Запад Кавказда адыгей, хачыпсы (абхаз), абаза, къабарты, черкес элге алай айтылыб тургъанды. Орус документледе биринчи кере ол XVI ём. арасында джазылгъанды. Ары дери уа ол ненча джюз джылны бу магъанасы бла джюрюгенди къарачай-малкъар эмда айтылгъан тилдеде, алкъын белгисизди. Келтирейик ол документлени бир къауумун:

1. Қъабарты элени атлары «къабакъ» болгъаны орус документледе XVI ём. арасындан тебреб тюбейди (Эвлия Челяби. Книга путешествия, выпуск 2, М., 1979, 218 б., комментарий).

2. XVII ём. Абхазияда элени атлары къабакъ болгъаны да документледен белгилиди (ЗООИД, IX, 179).

3. XVII ём. адыгей, черкес, къабарты элени атлары Анапа шахарны къатындан тебреб Терк суугъа дери къабакъ болгъаны белгилиди. Аны 1666 джыл апрельде — майда кеси алайлада айланыб, кёзю бла кёрюб, къулагъы бла эшитиб кетген огъары айтылгъан белгили джолоучу Эвлия Челяби джазгъанды (Эвлия Челяби. Книга путешествия, 52, 65—66, 87, 89 б.).

4. Ол Эвлия Челяби XVII ём. арасында Абхазияда айланганды, анда элени атлары къабакъ болгъанын чертгенди. Ол къабакъланы юсюнден хапар айта келиб, Кютасси деген тукъумну къабагъы къалгъанланы къабакъларындан айырылыб болгъанын, аны тегерегине мийик буруу этилгенин, аны мазаллы, танала тенгли, къарауул итлери болгъанын айырыб чертеди (ЗООИД, IX, 179). Автор кютасси алан (къарачай-малкъар) юйюр болгъан болур, деген оюмну айтханды (АПКБНЯ, 85). Бюгюн да ол оюмну тутады. Аны ол мазаллы итлери уа къарачай-малкъар самырла болгъан болурла.

5. 1724 джыл Францияны Кърымда келечиси Главани къабарты элени атлары къабакъ болгъанын чертгенди (АБК, 158, 164, 167).

6. XVIII ём. бир орус документде да айтылады Къабартыда элlege къабакъ деб айтылгъаныны юсюнден (АИЭС, П. 152).

7. XIX ём. аллында Ю. Клапрот Ахло къабакъ, Боташ къабакъ деген эл атланы келтиреди Къабартыда (АБК, 273, 279).

8. 1823 джыл Семен Броневский Абхазияда элени атлары къарачай-малкъар сёз — «къабакъ» болгъанын чертгенди (Семен Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, ч. П, 332 б.).

9. XIX ём. арасында орус аскерни Баш штабыны офицери И. И. Бларамберг да шагъатлыкъ этеди къабартылыла эллерине къабакъ дегенлерине (АБК, 411).

10. XVII ём. Къабартыны юсю бла Грузиягъа баргъан орус келечиле чертгендиле Къабартыда элlege «къабакъ» дегенлерин (АБК, 167).

Алай бла, сау 300—400 джылны Ара эмда Запад Кавказда къарачай-малкъар сёз «къабакъ» элени аты болуб тургъанды. Автор табалмагъан, джазылыб къал-

магъан къаллай бир заманны «къабакъ» — эл халкълада эл ат болуб тургъан болур? Къарачай-малкъар халкъны кесине уа ол халкълагъа кѣчгюнчю да къабакъ кѣб заманланы бюгюнню магъанасы бла джюрюген болур.

Ким да ангыларыкъды, къарачай-малкъар халкъ, бир къауум автор айтханча, XIII—XIV ём. къуру Минги Тауну тубюнде къуралгъан гитче халкъчыкъ болса, аны кесини энчи сѣзю ол къадар джерде аллай бир халкъда, аллай бир заманны эл ат болуб джайылаллыкъ тюл эди. Ол зат къарачай-малкъар бурунгу халкъ, бурунгу Абхазияда, бусагъатдагъы Краснодар крайны территориясында аны юйюрлери джашагъанларына шагъатлыкъ этеди. Анга дагъыда бир шагъатлыкъ: хачыпсы, адыгей тилдеде энчи къарачай-малкъар сѣзледиле (Хабичев М. А. Взаимовлияние языков Западного Кавказа, Черкесск, 1978). Ол джердеде аланланы юйюрлери джашагъанлары история документледе белгиледи (АПКБНЯ, 76—87).

«Нокар» — «джолдаш», «къазауатчы тенги», «джыйынчы», «джумушчу» деген бурунгу монгол сѣзню бурунгу тюрк вариантыды. Бурунгу тюрк тилде аны экинчи варианты нюкюр болгъанды (ДТС, 361). Бусагъатдагъы монгол формасы аны нохор (Хаджилеев, 66). Тегей тилде ол болмагъанды, энгда джокъду (АИЭС, II, 147—222). Башха джерде: дюгер нарт таурухда аны къарачай-малкъар формасы барды: негор (Памятники народного творчества... 72). Тегей тилде «ё» таууш джокъду, аны амалтын «ё» орнуна «о» айтылады.

Ахса-Будай. Муну биринчи сѣзю ахса тюрк асхакъ (асхакъ деген сѣз болур), артындагъы «къ» тюшген этгенди. «Къ» бла «х» тауушланы алмашынууу сѣзню къалайында да тюрк тилдеде бурундан бери джорукъду. Аны экинчи сѣзю «будай» ким да билген, къарачай-малкъар тилде да джюрюген тюрк сѣзю. Ол сѣзден къуралгъанды Будайлары деген малкъар тукъум. Аны бурунгу формасы «бугъдай» болгъанды (ДТС, 120). Бусагъатдагъы формасы 1303 джыл Кърымда джазылгъан тюрк тиллени эсгертмесинде — «Кодекс Куманикуса» тубейди (Хабичев, 51).

Сослан. Бу къарачай-малкъар ат биринчи кере аланлада тубейди. Сослан деб бир алан бий болгъанды гюрджю патчахны — Тамараны (XII ём.) экинчи эри, Сослан, Н. Я. Маррны оюмуна кѣре, «сос» деген сѣзге

«алан» деген этноним кышулуб кыуралганды (Известия АН СССР, т. XX, Л., 1926, 475—476 б.). Автор аны кырачай-малкыар сос — «сослан таш» + лан — джаны болган затланы айтхан бурунгу тюрк джалгыаугыа тергейди (Хаджилаев, 13). Алай а «лан» не «алан», не да «улан» деген сёзледен болургыа да боллукыду.

Айсана. Айсанлары деген кырачай тукыумну тамалы айсан + а — бурунгу тюрк джалгыау. Азана, Хасана, Алима, Гоша, Хура деген кырачай-малкыар атла Азан, Хасан, Алим, Гош, Хур деген атлагыа ол джалгыау кышулуб кыуралгандыла. Айсан кеси уа бурунгу эмда бусагыатдагы тюрк сан (ДТС, 483) «сый», «ариу кёрю».

Ахсина. Бу атны автор бурунгу бла бусагыатдагы тюрк «акъ» + бурунгу тюрк «сын» (ДТС, 503) «сюек, сан, тёнгек» + а — джалгыау (Айсанагыа кырагыыз) кышулуб кыуралганнга санайды.

Алдар-Хуар-Афсати. Алдар бусагыатда тегей бла монгол тилде джюрююдю, магыанасы тегей тилде «бий», «джююсхан», монгол тилде «джююсхан», «сый» (АНЭС, I, 126—127). Иранистлени бир кыаууму аны иран «арм» — кыол + дар — «тутаргыа» формада кыуралганнга санайды (АИЭС, I, 127). Чырта ийнандырмайды:

1. Армдар бир джангыз документде тубемейди.
2. Ол фольклорда да тубемейди.
3. Аллындагы хариф а тюдю, тегейни кесини тилинде «ае» тауушладыла (АИЭС, I, 126).
4. Аелдарды аны формасы тегей нарт таурухлада да (Памятники народного творчества северных осетин, П. Владикавказ, 1927, 68).

Кертиси бла уа, ол бурунгу тюрк сёздю, кеси да бурунгу эмда бусагыатдагы тюрк ел (кырачай-малкыар эл) «халкы», «юююр»; «кырал» + дар (фарс) «тутаргыа».

1. XIII ём. кызаха юююрле Чингиз-хан бла сёлеширге келечиле этиб алдарланы ийгендиле (Валиханов, 352, 384). Кызаха алимле аны кызаха сёзге (титул не да юююр тамаданы аты) санайдыла (Валиханов, 352, 384)..

2. Тюрк халкылада эртдеден бери Элдар деб адам ат джюрююдю. Дж. Н. Кыков аны азербайджан, малкыар эл — «кырал», «халкы» + фарс дар — «тутаргыа» кышулуб кыуралганнга санайды (Дж. Кыков. Воп-

росы черкесской (адыгской) антропонимии, Нальчик, 1973, 75 б.).

3. XVIII ём. Тегейни кесинде айланьб, аны юсюнден тюз хапар джазыб кетген И. А. Гильденштетд тегей тилде джюйюсханнга элдар дейдиле, деб джазгъанды (И. А. Гильденштетд. Поездка по России и в Кавказские горы, Спб, 1970, 535 б.).

4. XVIII ём. дагъыда бир джолоучу тегейлилени тукъум тамадаларыны аты Элдар болгъанын чертгенди («Осетинские старейшины Эльдары» ОГ, 162 б.).

5. Бурунгу бир дюгер джомакъны героюну аты Хуарелдар болгъанды (Памятники народного творчества... 135, 142 б.). (Алдар-Хуар бла Хуарелдар бир ат болгъаннга ушайды. «Хуарелдар» сёзде «елдар» тюрк сёзю — «Элдарны» варианты болур.

Хуар. Ол Хуарелдар деген дюгер фольклор атны биринчи компоненти (огъарлакъ къарагъыз). Тегей тилде Хуар — «тюй» (Памятники народного творчества... 135, 142 б.). Алай а, бу атдагъы хуар ол сёзденди дерге кыйынды. Ол белгили бурунгу тюрк халкъны — гунланы аллахыны аты Куарны варианты болур. Аны магъанасы «уллу къурулушчу, буйрукъчу, чыгъарыучу, джаратыучу, джаратхан» болгъанды (СТ, № 2, 1970, 107—116 б.). «К» бла «х» алмашуу тюрк тилдеде эртделен бери белгиледи (Хабичев, 59 б.). Алай а ол тюрк «къуу» + тюрк «ар» — «адам», «эркиши» (СТ., № 3., 1978, 4 б.) болургъа да боллукъду. Биринчи компоненти «къуу» болгъан кёб тюрк юйюр ат белгиледи: «къууар», «къу кижжи» (къуу киши — Б. А.), «куман» (СТ., № 3., 1978, 45 б.).

Апсаты. Ол къарачай-малкъар, тегей, эбзе фольклорда барды. Н. Я. Марр айтханнга кёре, ол эрмен аспач — «аллах» деген сёзден къуралгъанды. В. И. Абаев. Н. И. Маррны оюмун тюзге санайды (АЙЭС, I, 109 б.). Алай а аланы бири да аны аягъы -ты къайдаш чыкыгъаныны юсюнден джукъ айтмайды. Хабичланы М. А. аны бурунгу тюрк ап/аб «уу» + са — «тергерге» деген тюрк сёзге (санаргъа деген этимни бурунгу формасы) + ты — зат, адам, юйюр, джер-суу атла къурагъан джалгъау кышулуб къуралгъаннга санайды (М. Хабичев, 130). Ол эрмен аспач + ты — айтылгъан тюрк джалгъау кышулуб къуралыргъа боллукъду. Бурунгу аланла бла эрменни V ём. тебреб байламлары белгилдиле. Ол байламланы ызы Архыз ёзендеги алан

шахарда да табылгъанды (IX ём. джашагъан эрмен патчах Темир Ашотну джюзюгю).

Уарпп. Айтыуну тегей тилден орус тилге кёчюрген Уарпп деб Эльбрусха айтылынады, дейди (Памятники народного тв., 53). Тегей текстде Эльбрус джокъду (Памятники народного тв. Текстлени дюгер тил бёлюмю, 58—60 б.). Адыгла (адыгейле, черкесле, къабартылыла) Урупха Уарпп дейдиле. Аны ючюп Дж. Коков Уарпп Урупну адыг формасыды, дейди (Коков, 271). Автор биринчи оюмну тюзге санаиды:

1. Текстни кесинден ачыкъды айтылгъан затла тауну къатында болгъанлары.

2. Бир дюгер историялы джырда да Уарпп тауду (Памятники народного тв., 138).

3. Дагъыда бир дюгер айтыуда былай джазылыбды: «Уарпп тауну къыйырында» — «у края горы Уарпи» (Памятники народного твор., 94.), «Уарппны тёппесинде» — «на вершине Уарппа» (Памятники народного тв., 94.), «А кеси уа эрлай барыб, Уарппны тёппесине чыкъгъанды» — «А сам стал взбираться и оказался на вершине Уарппа» (Памятники народного ..., 95.).

Халкъ айтыугъа кёре, Минги Тауну тёппесинден къара суу чыгъады. Къзахстанда уа кетген ёмюрледе 2 метр теренлиги болгъан хуюлагъа «урпа» дегендиле (В. И. Массальский. Россия. Полное географическое описание нашего отечества, Туркестан, СПб, 1913, 24 б.). «Уарпп» бла «урпа» бир сёз болурла.

Болат (Памятники народного ..., дюгер оригиналы, 59). Тегей тилде да барды, формасы — «болат». Сёз кимники болгъаны белгисизди, алай а бютеу Ал Азияда джайылыбды. Тегей «бола» къарачай-малкъар тилден баргъанды. В. И. Абаев кеси ол север-тюрк халкъланы биринден кёчгенди деб къояды (АИЭС, I, 265.). Ногъайда да — «болат». Алай а текстдеги да (бютеу тегейдеги да) ногъайдан тюл, къарачай-малкъар тилденди:

1. Ногъайны бир къаууму Шимал Кавказгъа XVII ём. келиб тебрегенди. Къарачай-малкъар юйюрле ары дери, не аз болса да, 800—900 джылны тегей юйюрле бла хоншу джашагъандыла.

2. Башха шимал тюрк халкълада аны формасы — булат, монголда — болт (АИЭС, I, 265.).

3. Къарачай-малкъар тилде «болат» эртделеден бери джюрюген сёздю. Болатлары, Болатчылары, Темирболатлары деген къарачай тукъумла да белгилидиле.

Қъадир (Памятники народного тв., 58). Ирон диалектде «къадыр», дюгерде — «къадир» (АИЭС, II, 260). Нек десенг, дюгер тилде «ы» джокъду, аны орнуна «и» айтылады. Қъарачай-малкъар тилден кѣчгенди:

1. Ногъай юйор, огъары айтылгъаныча, кеч келгенди Кавказгъа, аны тилинде «къадыр» джокъду (НРС).

2. Қъарачай-малкъар тилде «къадыр», бурунгу тюрк тилде «къатыр», къалгъан тюрк тилдеде да «къатыр» (АИЭС, II, 255.; ДТС, 435.).

Айтылгъан затла барысы айтыу къарачай-малкъар халкъныкъы болуб, башха миллетлени адамлары джазыб алгъаны амалтын, тегей неда адыг халкъланыкъына саналыб къалгъандыла.

Айтыуну къуралгъан заманы, не кеч болса да, бир XII—XIII ъмюрледе болурла, деб кѣлюне келеди авторну: 1. Масуди айтханнга кѣре (X ъм.), Дагъыстанда, башында уллу алан шахары болгъан тауну аты Қъабах болгъанды. Эшта, Қъабах, тауну аты болмай, шахарны аты болгъан болур. 2. Айтыуда татар-монгол къауумланы былайлада болгъаны сезилмейди. Ала, белгилисича, Шимал Кавказны XIII ъм. орта сюреминде алгъандыла. 3. Сѣзле, атла къуралгъан сѣзле да ол ъмюрледе, ол формалары бла джюрюгендиле. «Сослан» деген ат да XII ъм. огъуна документленгенди.

Алай бла, бу айтыу да къарачай-малкъар халкъ, къыпчакъ гипотезаны авторлары айтханча, Минги Тауну тубюнде XIII—XIV ъм. къуралмай, ол заманлагъа халкъ болуб бошаб, аны юйюрлери Азау тенгизден Абхазиягъа, Терк башы Тегейге дери джашагъанларына шагъатлыкъ этеди.

Сау къапланны тилин юзген

Кѣб джигит уучуну кѣргендиле кеслерини ъмюрлеринде бурунгу Алтай таула. Кѣблени батырлыгъына шагъатлыкъ эталлыкъ эдиле ала, сѣлеше билселе. Қъара къушла бѣрюлени хорлагъанларын да кѣргендиле ала.

Унутмагъандыла алкъын ала алан джашны — Элле батырны этген джигитликлерин. Элле батыр, джаш болса да, баш болгъанды. Аны элде уллу, гитче да таныгъанды. Уугъа барса, аны сау эл сакълагъанды, сора аны уучулагъа тамадагъа сайлагъанды.

Малгъа къаплан, айю тюзелиб, аланы къораталмасала, Эллени тилеб чакъырыб тургъандыла.

— Эллеге тилеб барыгъыз. Огъай демез, джал да алмаз, — дегендиле ол кёзюледе.

— Ол ёлтюралмагъан неда туталмагъан джаныуар чыкъмагъанды, — деб махтангандыла Эллени эллилери.

Эллени махтауу узакъдан узакъгъа джайыла барыб, уллу монгол патчахха Монкеге джетгенди.

— Эшитгенмисиз сиз, о дуня башыны иеси, бизден узакъ болмай джашагъан аланланы арасында Элле батыр деб бир джигит уучу барды? — дегенди Эллени юкюнден толу хапар билиб бошагъан къуллукъчу.

— Да неге уугъа устады ол? — деб соргъанды Монке.

— Не къаплан, не айю, не бёрю къутулмайды андан. Ол аланы биринден да къоркъмайды, — деб джууаб этгенди Монкени къуллукъчусу.

— Алай эсе, ол меннге къуллукъ этерге тыйыншлыды. Терк заманны ичинде аны бери келтиригиз, — дегенди патчах.

Суймегенди батыр Элле монгол патчахха къуллукъ этерге. Этмей а болмагъанды.

— Сенмисе Элле батыр деген джигит уучу? — деб соргъанды анга Монке.

— Менме, — деб джууаб бергенди Элле анга.

— Энди былайда кёргюзюрюксе джигитлигинги. Мени уучуларым бла бирге бара турлукъса уугъа, — дегенди монгол патчах.

Аны экинчи кюнюнден тебреб Монкеникиле бла бирге уугъа барыб тебрегенди Элле. Кёб кере къутхаргъанды ол монгол уучуланы айюню тюбюнден, къапланны аузундан, бёрюню тишлеринден.

Къачда, къалгъан кийик джаныуарланыкъыча, айюню териси да ариу, кючлю болады. Аны иги билген Монке къачхы кюнлени биринде, Элле батырны кесине чакъырыб:

— Бир уллу ариу айю тери керек эди, — дегенди.

— Да айюле узакъдадыла. Заман кёб кетерикди, ансы айю тери уа келтирир эдик, — дегенди Элле.

— Заман кёб кетсе да, тери керекди, — деб айюлеге уугъа бармай болмазлыгъын билдиргенди Монке.

Эллеге нёгерге талай монгол эмда башха уучуну бергендиле. Сора Элле, джыйынын алыб, уугъа атланганды. Талай кюннге айюле джашагъан джерге келгендиле.

Алайда эрлай агъачладан къош этиб, атларын, аз-ыкъларын адамларыны бирине къоюб, уугъа чыкъгъандыла.

Уллу, ариу териси болгъан айю табмай, иги кесек заманны айлангандыла. Ингирге аллай бир айюню ёлтюрюб, терисин алгъандыла.

— Бир джангыз терини алыб барыргъа джарамаз. Келгенден ары юч тери ала барайыкъ, — дегенди Элле-батыр.

— Тюз айтаса. Джангыз терини алыб барсакъ, хыликке этерле, — дегендиле нёгерлери.

Экинчи кюн алаамат мамурашчыкъны тутхандыла. Ол кюн бек уллу, ариу тери да хазырлагъандыла.

— Энди тамбла иги териси болгъан айюню ёлтюралсакъ, ызыбызгъа къайтдыкъ, — дегенди Элле-батыр.

— Быллай терилеге Монке патчах къууаныргъа боллукъду, — дегендиле уучула.

— Саугъачыкъла берирге да болур, — деб иги умут этгендиле ала.

— Аллай алаамат айю балачыкъ ючюн да берирге керекди ол бизге саугъа, — дегенди дагъыда бир монгол.

Ючюнчю кюн, уллу, джылтырауукъ тюгю болгъан, мазаллы айюню ёлтюрюб, эрлай терисин алгъандыла. Анга терк огъуна туз себгендиле.

— Энди, терилени тамбла кебдириб, бирсики юге кетебиз, — дегендиле уучула.

— Аны ючюн кюнюбюзню былайда ашырмай, терилени атланы сыртларына джайыб, джолгъа чыгъабыз. Тюзде кюн иги къыздырады, — дегенди Элле-батыр алагъа.

Уучула барысы ол оюмну тюзге санагъандыла, анга разы болгъандыла. Экинчи кюн, терилени атланы сыртларына джайыб, джолгъа чыкъгъандыла.

Ала узакъ кетгинчи, монгол уучуланы бири, Бату, кереклисине артхаракъ къалгъанды. Сора, кёб турмай:

— Ой, айю! — деген къычырыкъ эшитилгенди. Олсагъатдан, биринчи болуб, Элле-батыр мыллыгын ары атханды. Уучу да Элле таба къачханды. Элле уа, ёре туруб келе тургъан айю бла бетден бетге тюртюлгенди. Айю сермеб алгъы бурун тутханды, алай джыкъгъан Элле болгъанды.

Элле былайда да джунчумагъанды. Ол, терк заманчыкъны ичинде башындан тери бёркюн алыб, айюню ачылыб тургъан аузуна быстыргъанды, сора бютеу кю-

чюн салыб джумдуругъу бла аны бурнуна дженгил-дженгил талай кере ургъанды. Айю да, джунчуб, Эллени кысыб тургъан аякъларын бошлайракъ этгенди. Ол кёзючюкде секириб ёрге къобханды Элле.

Ол затла барысы кысыха заманчыкъны ичинде болгъандыла. Ол ёрге къобаргъа, нёгерлери джетиб, айюню ёлтюргендиле.

— Ай джаша, къарнаш, батыр къарнаш! — деб, айюден къутхарылгъан Бату Эллени къаты къучакълагъанды. Сора, тёгереклеринде басыныб тургъан уучула айтдырмай къоядыла дегенча, ашыгъыб:

— Энди мен сеннге ёлгюнчю керти къарнаш боллукъма, — дегенди. Қалгъан уучула да къууангандыла, сый бергендиле анга. Аны керти да батырлыгъын, ачы къоркъууда джунчумагъанын, адамлыгъын энтда бир кере кёзлери бла кёргендиле.

Монке терилеге да, мамурашчыкъгъа да къууанганды. Уучулагъа саугъачыкъла бергенди. Андаи сора Элле-батырны кесини уучуларына тамада этиб салгъанды.

Халаллыгъы, батырлыгъы, къоркъуулу заманда, кесин аямай, джёнгерлерине болушлукъгъа мыллыгын атыб къойгъаны, уллу кючю ючюн, Эллени уучула бек кюйгендиле.

Алай а монгол уучуланы ючюсю Эллеге аллай сый берилгенин кёлтюралмагъандыла. Сюймегендиле ала аны аллай уллу кючюн, чексиз батырлыгъын.

Элле айюден къутхаргъан Бату бла аны къарнашы, ол монголла джашыртын Эллеге джукъ этиб къоймасынла деб, аланы ызларындан къарагъанлай айлангандыла.

Бир кюн ала терен джарлары болгъан джерге уугъа баргъандыла. Бир кесек замандаи Бату Эллени сюймегенле аны ызындан тюшгенлерин эслегенди.

«Ишексиз, была Эллени сыртын сындырыб, джардан атыб къояргъа тебегендиле.

Ол кеси джардан кетиб сындыргъанды сыртын, деб къоярыкъдыла», — деген оюмгъа келиб, аланы ызындан тюшгенди.

Аманлыкъчыланы Элледен айырылыргъа сюймегенлери аланы аман муратлары болгъанына ишексиз этгенди аны. Джар башына джетгенлей, ала ючюсю да анга атылгъандыла.

— Элле, сакъ бол! — деб кычыргъанды ол кёзючюкде Бату, кеси да анга болушургъа чабханды.

Элле, ызындан джетиб, ким эсе да аны сыртына секире тебрегенин сезиб, бир джапына секиргенди. Монгол кёкюреги бла джерге тийгенди. Элле, дагъыда экеулен эки джанындан джетиб келгенлерин эслеб, аллындагъы къобханлай, уруб аны кесин джардан атханды. Ол башха экиси уа, къылычларын алыб, Эллеге атылгъандыла. Элле да, эрлай къылычын къынындан чыгъарыб, уруб бирини къылычын къолундан тюшюргенди. Ол, джетиб келген Батуну эслеб, къачыб тас болгъанды. Ючюнчюню тутуб, юйге элтгендиле. Аны ёлюмге буюргъандыла...

Къачхы ариу кюнлени биринде, къабанла, къалгъан кийикле да туура семириб тургъан заманда, Монке, уучуларын да джыйыб, узакъ уугъа атланганды. Уугъа къапланла тюбеучю джерге баргъандыла. Тизгинни аллында Элле батыр кеси баргъанды.

Ала эки джаны да, алаша болсала да, тик къаяла болгъан ёзен бла бара тургъанлай, иш этиб Эллени джигитлигин кёргюзюрге джиберилгенча, алашы аллына къаплан чыкыгъанды.

Тизгинни аллында Элле болгъаны амалтын, къаплан аны атына чабханды.

— Ай, къаплан! — деб, кими къоркъуб, кими къызыныб, садакъланы къолгъа алгъандыла, сермеб къылычланы сабларындан тутхандыла уучула.

Эллени аты да, аны иесича, тулпар ат болгъанды, ол, аягъын ёрге кёлтюрюб, къапланны ургъанды. Ала алай эте тургъан заманда, Элле, секириб атдан тюшюб, къапланны аузуна къолун сугъуб, аны тилин юзюб алгъанды. Сора терк заманчыкъны ичинде, къылычын чыгъарыб, къапланны чанчыб ёлтюргенди.

Ол затла барысы, кёзюнгю къысыб ачханча, бир заманчыкъгъа болгъандыла.

— Ай, багъатур! Керти да багъатур! Аферим сеннге! — дегенди Монке. Сора тегерегине къараб:

— Кёрдюгюзмю джигитликни? — деб соргъанды.

Юйге къайтхандан сора, Монке Элле батырны, джигитлиги ючюн, 50 алтын сом бла саугъалагъанды, аланладан энчи аскер бёлек къураб, анга тамада Эллени этгенди.

Кёб кере джигитлик этгенди батыр уучу Къытай бла къазауатда. Кёб кере къутхаргъанды ол монгол аскер бёлекни уллу къыйынлыкдан. Кёб кере саугъа да алгъанды.

ХАПАРНЫ АНГЫЛАТЫУ

Кёб заманланы талай къралны аскеринде (аланы арасында Иран болмагъанды) къраллукъ этгенди бурунгу аланланы иги кесеги. Аланы бир къралуу улуу аскер тамадала болуб да тургъандыла.

Минг бла джарым джылны мындан алгъа Византияны улуу аскерлерини бирини тамадасы, тукъумуна Аспар деб айтылгъан, бир алан болгъанды. Аны джашы Ардабури улуу аскерге тамадалыкъ этгенди. Ала экиси да документледен белгилидиде. Ат да, тукъум да бурунгу тюрк сёзледиде. Аспар ашпар деген бурунгу тюрк юйюр атны вариантыды. Ардабури — «юйюр бёрю».

Хазарияны бир улуу аскерини тамадасы алан болгъанды. Аланланы ас юйюрюню тамадасы болгъаны ючюн, анга Ас тархан дегендиде («тархан» магъанасы «патчах» болгъан бурунгу тюрк титулду).

Чингис ханны аскеринде 72 алан бий болгъанды. Алтайдагъы, Къзахстандагъы, Кавказдагъы аланладан кёб адам къраллукъ этгенди Чингис ханны аскеринде. Аланы бир къралуу иги улуу аскер бёлеклени тамадалары болгъанды.

Кёб алан монголлагъа Къртайны ара шахары Пекинни алыргъа болушханды. Монголла бла бирге ала Къртайда XV ём. аягъына дери тургъандыла (къртай халкъ къробуб, монголлары кърстагъынчы).

Алтайдагъы аланладан болгъанды Элле батыр. Ол керти болгъан адамды. Аны юсюнден документ сакланганды. Кърпланны тилин юзгенини юсюнден былай джазылыбды (ол орус тилге кёрюрюлгенича келтиребиз): «Во главе охотников он прошел к городу Чунцин-фу и отличился в нескольких боях».

Раз ему случилось, выйдя на охоту, встретить в теснинах тигра. Лошадь стала бить тигра, а тот уже протягивал морду, чтобы схватить. Тогда Илья (документе Эле, кёрюрген аны Илья деб кёрюргенди) засунул в пасть тигра руку и вырвал язык. Затем он вынул меч, который висел у него на поясе, и заколол тигра. Государь хвалил его за храбрость и награбил 50 ланами золота. Особо был учрежден отряд асов, и ему было поручено командовать ими».

Алтайда бла аны тегерегинде джашагъан аланла бурунгу тюрк халкъ болгъанларына кёб шагъатлыкъ

барды: 1. Бурунгу тюрк документле (VIII ём.) «аз» тюрк болгъанды, дейдиле (С. М. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, 30, 38; Н. А. Баскаков. Алтайский язык М., 1958, 28; М. А. Хабичев. Карачаево-балкарское именное формообразование и словоизменение, 1977, 78—79). «Аз» а, огъары айтылгъаныча, аланланы не уллу юйюрлерини бирини неда аланы кеслерини экинчи атыды. 2. Алтайда VII ём. «азланы» батырларыны бирине салынган сын ташда джазыу бурунгу тюрк тилде этилгенди. (СТ., № 3, 1976, 100). 3. Ол джерледеги аланланы юйюр атлары «байлагъ ас», «джети ас», «тёрт ас», «алты ас», — барысы да тюрк сёзледен кьуралгъандыла (АПКБНЯ, 80, 85). 4. Ол аланланы тамадаларыны титулу «элтебер» тюрк сёзледен кьуралгъанды. Ол башха бурунгу тюрк халкълада да тубейди (СТ., № 2, 1979, 65—67). 5. Ол аланланы атларыны кёбюсю белгили тюрк атладыла эмда тюрк сёзледен кьуралгъандыла. (Аланы бир кесеги монгол, кытай атладыла, аланы юсюнден энчи иш джазылыбды).

Алтайдагъы аланла бурунгу тюрк халкъ болгъанларына бу хапардан юч шагъатлыкъ чыгъады: 1. Ала, джигитлиги ючюн, Элlege батыр дегендиле (документде батур. «Батур» батырны бурунгу формасыды). Батыр бурунгу тюрк сёз болгъаны белгиледи. 2. Бурунгу тюрк халкъла «батыр» деген сёзню адамны атыны артында айтхандыла: Алпамыш батыр, Буган батыр, Алгъашай батыр, Къамбар батыр, Къарт батыр, Ямантай батыр. 3. Эллени кесини, юйдегисини атлары барысы тюрк атладыла: Юйвашы, Байчжу, Есудар, Ицилидай болгъандыла ала.

Монгол аскерде кьуллукъ этген аланланы бирини аты Элия болгъанды. Авторну ишеги джокъду ол кьарачай-малкъар Элия «шыбла», Элия «шыбланы, кёк кюкюрегенни аллахы» деген сёзледен болгъанына: 1. Белгиледи ол аланланы бир кьаууму Кавказда болгъаны. 2. Ол кьауумну атларыны арасында христиан атла да болгъандыла (Негулай, Димитри).

АРТ СЕЗ

Алай бла, къарачай-малкъар юйюрлени историялы айтыулары бу оюмлагъа келтиредиле:

1. Қъарачай-малкъар халкъны ата-бабаларыны бир бѣлеги Қъобан башына, Қъабарты-Малкъарны бюгюнню территориясына 1100—1200 джылны мындан алгъа келгенди.

2. Татар-монгол аскер Кавказгъа чабхан заманда (1222 джыл) къарачай-малкъар халкъ къуралыб бошаб тургъанды.

3. Қъарачай-малкъар халкъны къауумлары орта ёмюрлени бир кёзююнде (X—XIX ёмюрледе) эндиги Краснодар крайны тауларында, эндиги Терк Башы Тегейни джерлеринде да джашагъандыла.

4. Ол джерледе (Қъобан башында, Қъабарты-Малкъарны бюгюнню территориясында) ары дери аланла сау 400—500 джылны джашагъандыла. Қъарачай-малкъар халкъны тамырын эртдегили кавказ-тау юйюрле бла бурунну аланла салгъандыла.

Бу тизгинлени автору 24 джылны ичинде мингден артыкъ китабны, картаны, сёзлюкню хайырландырыб, бурунну аланланы кёбюсю аллындан огъуна тюрк тилли, къарачай-малкъар халкъны тамырыны ёзеге болгъанына шагъатлыкъ этген материал джыйгъанды. Аны бир кесеги «Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногойского языков» деген китабда (Ставропольда 1981 джыл чыкыгъанды), дагъыда бир кесеги къарачай авторланы «Шоркъа» деген джыйымдыкъ китабында 1982 джыл Черкескеде чыкыгъанды.

«Алан» деген этноним кеси бурунну тюрк сёздю. Аны магъанасы «тау», «таулу» болгъанды. Ол затны автор «Ленинни байрагъы» газетде 1982 джыл 15 июлда басмаланган, аты «Алан бурунну тюрк сёздю» деген статьясында ачыкълагъанды.

Қъарачай-малкъар халкъны историялы айтыулары аланланы Қъобан башында, Қъабарты-Малкъарны эндиги территориясында, Кавказ тауланы север-запад къыйырында джашагъан къауумлары да къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

ЛИТЕРАТУРАДА КЪЫСХАРТЫЛГЪАН СЁЗЛЕ

АИЭС — В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958, т. II, 1973.

АБК — Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв., Нальчик, 1974.

АПКБНЯ — Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков, Ставрополь, 1981.

Валиханов — Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах, т. I, Алма-Ата, 1961.

ДТС — Древнетюркский словарь, Л., 1969.

ЗКОИРГО — Записки Кавказского отделения императорского Русского географического общества.

ЗОИД — Записки Одесского общества истории и древностей.

Коков — Дж. Коков. Адыгская (черкесская) топонимия, Нальчик, 1974.

КШ — Дж. Коков и С. О. Шахмурзаев. Балкарский топонимический словарь, Нальчик, 1970.

РКБС — Русско-карачаево-балкарский словарь, М., 1969.

ЛГТ — Хамид Лайпанов. Таулуцу тангы, Черкесск, 1978.

Никитин — В. В. Никитин. 100 туристских маршрутов по горному Ставрополю, Ставрополь, 1971.

Сборник — Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.-Л., 1941.

СТ — журнал «Советская тюркология».

Туров — С. С. Туров. По родному краю. М., 1979.

Фасмер — М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1964.

Хабичев — Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск, 1971.

Хаджилаев. — Х.-М. И. Хаджилаев. Очерки карачаево-балкарской лексикологии, Черкесск, 1970.

Езденланы
Абугалий

Джыр
Бла
Заман

ХАЛКЪНЫ СЫРЫН БАГЪАЛАТ

Манга бу ушакъны башлатхан джаш адамладыла. Талай джаш, бурун заманладан сѣлеше келиб, кѣб затланы сора, айта, сагъына, эм ахырында манга «джырла» дедиле. Эжиу эталмазсыз, дейме, алай болса да, джаш къауумну разы этер ючюн, «Къобанланы къой бѣлекни» айтдым. Джырда айтылган ачы сѣзлеге тѣзалмай, къыйнала да тохтай, бошайма. Къуру да болама алай. Къарасам, джашланы да эки-ючю кѣзлерине узала тура.

Амма, джашлаңы бири:

— Эй, сизни огъесе, неге тѣгюлюб къалдыгъыз былай? Аллында Аbugалий джырны хапарын айтхан эди да, байны малын сыйырыб, келтириб къолуна тутдурганларында да, ол эл ючюн деб бир къойну бойнун къанатмагъанды деб? Шо, бу джырны не магъанасы барды, не? — деб кюлдю.

Олсагъатлай башыма миз киргенча болса да, андан да бек бу джашны ангысына къыйналдым. Сюрююну иеси бир мал да кесмегенди, аллай къазауат этиб къайтарылган малы ючюн, къайда магъана, дейди. Олду магъана! Хо, Къарачай къурманлыкъгъа бир малны тутханлай, иеси, ай, «ол къочхарлыкъгъым эди» десе, башха джугъуна тиймей, чачылышыб кетгендиле деб, эштиучен эдим. Сора байны ол ишин бу сейирлик джыргъа къошуб, тенг этиб къалай айтады?

Ангылатыргъа кюрешдим. Ангыларыкъ эселе. Джашла мал ючюн ълмегендиле дерге боллукъду: зорлукъгъа тѣзалмай, миллетини, джуртуну бети бла ойнаган чабыуул аскер бла къазауат этгенди алтаулан:

Малгарлыла мал сюрелле тишлик ючюн,
эт ючюн,

Биз къырылайыкъ Къарачайгъа намыс ючюн,
дерт ючюн!..

Къойланы сургенлени джетиб, бирле ала бла сермеше, бирле эркечлени ызларына бурадыла. Акъыллы эркечле ауушдан бери айлансала да, бир къауум къойчукъ юзюлюб къалады. Ма, аланы тыябыз деб, чартлаб арагъа чыгъыб ългендиле юч джаш.

Ай, аман джашла, кьой бѣлекчик кьаладыла юзюлюб,
Эркечле кьалдыла ауушха кьарай, таууш этиб, кычы-
рыб.

Дагъыда эркечле, кьайтыб келиб (!), от-топ таууш-
ну арасындан кьойланы алыб, бери чыгъадыла.
Ай, аман джашла! Тау тьобюнде шейитле бла джатар-
быз.

Эсен барсакъ, эркечлени атына адам атла атарбыз!

Быладан кючлю сѣзле табылыб айтыргъа мадар
джокъду!

...Джандар да кьутулуб кеталлыкъ эди тамлыладан
Юсеин бла, алай а, кьоркьууну чыртда кьатына кьой-
май (ѣллюгюн да биле тургъанлай), кьолунда кьуру
кезлик бычакъчыгъы бла чыкьгъанды кьаршчы. Малла
ючюн тюл! Ёлсем да, мени джуртумда ѣтгюрлюк бол-
гъанын билдириб ѣлейим деб. Джетеуленни ѣлтюрюб,
алай джан бергенди джигит Джандар.

Ахырына дери мен эшик артын сакъладым,
Джетеуленни мурджар агъачха кьабладым!..

Аманлыкъчыла, малланы сюралмай, джети ѣлюкню
да ол джолла бла Тау Артына алыб кьутулалмазбыз
деб, ат аягъы тутхан джерле бла Бийчесындан Мара-
гъа ауадыла. Ол заманлада Кьобан сууну Зеленчук
джанын башха юйюрле кючлеб эдиле, энди ары, бир тил-
лилеге, кьачарыкьдыла. Кьарачай аскер да, Юсеинни
кьуугъунундан джыйылыб, тамлыла Басхан аууш бла
кетерик болурла деб, Бийчесыннга кьуюлады. Сора ан-
да кетген ыз кѣрмей, ызларындан Мара ѣзенни эниш-
ге айланады. Бурун Джандарны джырыны мен эшитиу-
чюсю былай бошала эди:

Ай, Джандар, Джандар, джанынг барсын кебагъа,
Ит гяурла джыйылгъаңдыла Габагъа.

Къарын джаулары джыйдыргъанса таудан аугъан
чарагъа,

Джетеуленни джюклетдинг атда чанагъа.

Къарачай аскер да кьуюлгъанды чегет Марагъа.

Хапарынгы эшитиб, Джандар, Сатанай бийче кесин
атды арагъа.

Аллах джандет берсин сени бизге тулпар табхан анагъа!

Сатанай бийче кимди? Ол заманлада суугъа кьараб

тургъан Мара аягъында¹ къала болгъанды. Анда юч-тёрт джылны къабартылы бийче Сатанай тургъанды. Бизни аскерни аллына чыгъыб, ол джаулуугъун джолгъа атады.

— Сизде бир джигит улап ёлген эсе, тамлыла джетн ёлюкге сал этиб бара эдиле. Алай а сизден, аладан да энтда адам къоранч болур; джашыгъыз къанын азгъанды, къайтыгъыз, джанларым, — деб, нерге унамагъанды.

Кёремсиз, ол тиширыуну — башха халкъдан чык-гъан тиширыуну — сёзюне тынгылаб, къызыб келген аскерни сууб къалгъанын? Энтда боллукъду къычырыргъа къайда тюзлюк, къайда магъана, нек сюрмедиле ызла-рындап, деб. Огъай, кючлю магъана барды къуугъунчу-ланы бу ишлеринде. Джырны ичинде къаллай айтымла бардыла сыйны-намысны, къызбайны-батырны юсюнден, адам кесне оюм этерча. Аскерни, тиширыугъа тынгы-лаб, — къоркъуб тюл! — ызына къайтханы да ол шарт-ланы бириди. Аны бла бизникиле тиширыуну, джаулукъ-ну да сыйларын кёрюб, къайтадыла, тамлыла уа къуту-ладыла. Аллагъа джол уста болгъан — эртде бизге аман-лыкъ этиб къачхан экеулен — Хачынысгъа барыргъа къоркъадыла: не десенг да, была алыб баргъанладап джетеулен ёлгенди. Кетмей къалыб, анда-мында абрек болуб айланадыла да, артда ючюсюн да, джырда ай-тылгъанча, бир-бир тутуб ёлтюргендиле...

Татаркъан а? Къызылбекле талай малны, адамшы да Дуууг Джалпакъдап сюрюб кетгенден сора, ол, нёгер-лери бла, ала кече солуй тургъан заманда джетеди. От джарыкъгъа чыгъыб, эмчек анасына кесни кёргюзтеди. Ол тиширыуну къызылбекле эмчекде сабийни ючюн къо-луп, аягъын байламагъандыла, алай а уллу тонуну эки этегине эки къарауулну олтуртхандыла.

Ала да — джукълай. Анасы, кет, чачым теңгли кёбдю-ле, берген сютюм харамды, мен къараб тургъанлай кес-синги ёлтюртме деб, къолу-башы бла билдиреди. Алай а Татаркъан тынгыламагъанды: «Мени сенден ичген сю-тюм харам болсун, быладан джан кыйсам!» — дегенди. Кёремсиз, ана сюгню сырындап къоркъмай (эм багъа-лы затдан!), джесирге алыныб баргъанланы къутхарыр джанындан болады. Анасыны тонун къолтукъ тюбле-

¹ Ташкёшордеги къала болур ол. Алайда эл болмагъанды ол заманлада. Къабартыдан къачыб келиб, бугъунуб тургъан къау-ум болгъанды къалада. Артда алайдан да къачхандыла Лаба та-ба.

ринден акъыртын кесиб, эки джанында къарауулла джукълап, кесин да кѣлтюрюб арлакыгъа элтеди. Джурту, адамы ючюп кѣллендирген ъхтем атламла, сагъышла кючлеб тургъандыла ол кѣзюуде Татаркъанны...

Юч юлгю келтирдим. Он кере юч юлгю келтирирге боллукъду бизни эски джырларыбызда джуртха сюймекликни юсюнден айтылгъан. Быллай адамларыбыз унутулмаз ючюп деб, алапат джырла этгенди халкъ. Амма, аллында айтханымча, джигитликни тюз ангыларгъа керекди.

Ол аман дуняла (мени дефтеримде Татаркъан 1780 джыл кюрешгенди деб джазылыб турады), бир-бирини къанын пичу дуняла бизден керн кетдиле. Халкъла бир-бирини сыйын кѣрюб, батгъа берну — ма бусагъатда джаначну шартлары. Эндиги джашау а алгъышны сѣзлери джашаугъа синигенчады.

Кѣб сѣлешдим. Джангы зат къошмагъанлыкыгъа, артында эитда бир айтырым: миллетинги историясын, зауугъун, къыйынын билирге излемесенг, таурухланы, джырланы, нарт сѣзлени, азбар этгенча, джюрегингде тутманг, дейме манга келиб, хапар айт, джырла деб тургъан джаш джазычулагъа, ол заманда джазыб да кюрешме. Башха затха джарат акъылынгы, къолларынгы, дейме.

АТЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Алгъын, къарачай тукъумлу деб, бизни гау джерледе огъай, тышында да къатылыкъларын танытхан иги огълу атла болгъандыла. Джылкыысы асламгъа патчах джер да бергенди, къазауатда уллу себеб болады деб.

Аллай акъыллы атланы кѣргенме, несине ким болса да хыныракъ сѣлешсе, ачыуланса, ол ат, къатларына келиб, неси бла кюрешгенин тобугъу бла тюртгенин! Неда неси, джылкыыны къыйырына кириб, джюгенин зынгырдатса, джортуб келир. Сора бир-бирледе ат несине келмей къалса, бил: ол заманда джолунг боллукъ тюлдю. Кѣресиз, атлада да адамлагъа таша къаллай ышанла болгъандыла...

Огъары Дууутда Джаналдыланы (Кипкеланы) Гитчени тулпар аты болгъанды. Аны, Баталпашинскеге барыб келейим деб, биреулен тиледи. Гитче берирге унамагъанында, ол адам, эл джатхандан сора, атны чыгъарады. Эни уллу маймѣз къумачны мелте этиб, атны бе-

лине байлайды, белн чанчмазча. Баталпашинскеде сют этиллик бир джуугууну ёкюлюне правленден кыагыт элтирге керекди. Алай ийнапыгыыз, ма ол аг бла ол адам, кече бла барыб, кыагытны берир джерине табдырыб, таңг атхынчы ызына кыайтыб келгенди.

Джюз кычырым — ары, джюз кычырым — бери! Аты шыкыртсыз киргизтиб, орнуна иеди. Ат белинде кече узуу сылыт болуб келген адам, джукылаялмай, бауну башында ары-бери барыб, таңгга алай чыкыганды... Джанаалды улу эргденбла атына барса, ол ашына да тиймей тура. Арабиз, рахынмы болду, деб эшикке кыыстайды. Ат, суу ызына джорлуб кетиб, ызына айланады, арбазны эшигине бурула турмай, бурууну юсю бла чыгаб, алай кириб кетеди орнуна. Аны барысын кёрюб турган, бюгечели джукыламаган адам, Гитчеге келеди.

— Алан, — дейди, — атыңга джукы болганды деб танымаймыса?

— Аз терлегенчик этиб, ашын ашамай тура эди да, не болду эке деб, тышына ийген эдим да, керпеслениб кыайтды, — дейди Гитче. Сора, ол заманда айтханды ол адам, аны атын алыб кетиб, таңг атмай кыайтханын, джатмай турганын...

Бизни тийре. Эки кюнден чарс боллукыду да, хар ким атын хазырлайды. Чомаланы Джумай, кишенлепиб турган атын бошлаб, юсюнде эртден чыкыда кыысхагъа-кыысхагъа ойнатады. Доттайланы Герий дуппурдан кыараб аны кёрюб турады.

Бир кесекден, Герий юйге кетгенлей, Джумай, анга барыб:

— Герий, атха кыалай джарау этерге керекди? — деб сорады.

— Эртденбла эртде тур да, эртден чыкыда атыңгы хайда кыысхагъа ойнат — андан иги джарау джокыду! — деб кыойганды джюреги джарылган Герий. Чабарыкы аты (таб,кыаллайны да) эртден чыкыда сюрмезге керекди: джетел этеди. Ол огъай джарау этиле турган аты тюбюне кийиз тешиб да тургандыла.

Джазлыкы элде Доттайланы Герийден уста джокы эди атха джарау этнуде, ол кыараган ат озмай кыоймаучан эди. Ечле салыныб, чарс башланыргъа кёб кыалмаган кёзюде Герий бла бирге ечешедиле, бизни атыбыз озарыкыды деб. Герийини аты да джокыду, Кыаншаубийни аты мында Джаллакыда, кеси уа — элде. Ге-

рип, унуталмайма, ол къарт адам, белинде да таягъы бла, элге эниб кетди, Къаишаубийден атын тилерге. Айтмай чабдырса да, Герийге ким не айтырыкъ эди, дагъыда, къайдам, адам бир-бирине тынгылагъан, уялгъан этеди, кетеди.

Эркинлик алыб келди да, атха джарау этиб тебреди. Эки джашны, таякъны базман этиб, миндириб, дженгинли сайлады. Раи Башы деген сыртда боллукъду чарс. Чабдыла да, Герий джарау этген ат бир къычырымгъа алдыбыздагъы сыртда тас болуб кетди. Аты юсюндеги Чомаланы Ногъай деб бир джашды. Герийни къатыны, хариб, ары-бери чаба эди, эрине ачуулапыб, къабыргъадан таш тѳнгерегенча баргъан атда биреуно джашына бир джукъ болуб къалады, деб. Алай а, бир зат да болмай, ол ёч алды.

...Мени ючлю, джазгъа тѳртге чыгъарыкъ атым барды. Аламат джюрюшлюдо, алай а чабдырыб кѳрмегенме. Ёнге, бир джолда, Баталнашинскеге бара, Доттайланы Алиини чарслада чабыучу атын бир кесекге озгъан эди. Меникини джюрюшо Алиини атын джортдуруб келди да, Абук-къабакъдан (Хумарадан) чыкыгъанлай, атланы бошладыкъ, бусагъатда Сарытюз орналгъан джерге мен алгъа джетдим. Аны аты уа Аджиланы Къыркыгъанла деген айтылгъан атларында эди. Ма, ол ючлю атыма Герий, кюн сайын дегенча келиб, тѳгерегине айлапыб, къараб туруучан эди, мени чабыучу, алдына ат иймеучю кѳк атым бар эди, анга ушайды деб. Аны ханарын да айтды. Керти асыулу ат болгъанды. Амма, къатаууз эди да, хазна адам чабдыралмагъанды.

Герийни тюкен джюрютюучю бир эрмен шоху болгъанды, ол муну атын тилеб алыб кетеди, Армавирде, уллу ёчле салыпыб, уллу чарсла боллукъдула деб. Гетенден тѳгерекге буруу кѳруруб, аны ичинде чабхандыла. Герийни атына миниген джаш, аты ауузун тыялмай, буруудан чыгатыб ийгенди. Ол тюз джерде ат барыбарыб, юсюндеги да къарыу эталмай, эм ахырында ат, джаныб, ёлюб къалгъанды. Анга ушайды деб, къыйналары эди, тансыкълаймы эди, къайдам, кѳру да келиучен эди бизге.

Энди ол атчыгъымы ханарын айтайым.

Теберди бла Джазлыкъны арасында Къул Тюбю деб къыпыр къышылыкълада ингирде мал джыйыб, Джалнакъны юсю бла Джазлыкъгъа аудум. Ол да бир кюн-

люк джол болуучан эди. Юйде джассы намаздан сора джолгъа атланама. Атам Баталпашинскеде джатады, ары барама. Келе-келиб, Мурзабек ачыда (бусагъатда Красногорну тебен джанындагы гара суу) тохтайма, кече былайда къалыргъа. Танг аласында джолоучула джюрюй тебреб, мен да алай чыгъама.

...Атам хариб, не аман терлетгенсе атынгы, дейди. Тебрейме атымы махтаб: тюенене ингирде Къул Тюбю къошладан чыгыб, кече Мурзабек ачыда къалыб, тангны кѳсгергени бла туруб келгеними айтама. Ишанмайды атам, эшта-эшта, сени тайынг баралмаз алай бирни, ма, мында бир байтал сатылады да, ол барлыкъды, дейди. Бир аскерчи джаш Къарданикде кече къалады да берн келиб къараса, аскер къагыты джокъ. Кесни атына ишанмай, атам махтагъан байталны несине айтмай миниб кетиб, кече ары джетиб къайтады. Анда да билнимей къалгъанды кече чабыб айлашганы. Юш-джюз сомгъа сатылгъан этеди ол, деди атам.

Мени ачхам болду да, байталны алдыкъ. Ингир ала юйге тебрейбиз. Маиша айыбды бу хагок байталгъа минген, сен мин, дейди да атам мени атчыгъыма минеди. Ол чабыучу байтал тебрейди хамаи къабыргъасы бла барыб, хагокланыб, былай учуб кетерге излеб. Станседен чыкъгъанлай, ишаныгъыз, байтал, герсокъа этгени да джокъ, Джѳгетей Аягъына иони болуб джетди. Кече бир юйде къалабыз да, эртденбласында атам:

— Энди кѳрюрсе байталны баруун, — деди. Барыб-барыб, Къобан ѳзенде Узун Бусакълада тохтайбыз. Дуут аягъына кирирге, байтал арыб, атам мени атымда кюле-кюле келеди, палат джаш, къайдан табханса бу тулпарны, деб. Джюз кычырым келдик, деди дагыда...

Бир джолда базаргъа кетиб, ызыма къошха чыгыб бара, хоншу къошну юсю бла озарыкъ эдим да, аланы итлери атымы туягъын ашай тургъанына барыб къалама. Таныб къойдум! Аныча мал джокъ эди: джууагы бюгюлмей, былай, къангишча, ингичке, джерге чанчылыб битген эди. Къошунтуякъ. Аяб, тагъаргъа кѳзиом къыймай туруучан эдим. Мен джокъда, буруудан чынгайма деб, къабыргъасына чалман къазыкъ кприб ѳлгенди, дедиле къошчула. Кѳб адамым ѳлгенди — аладаи аз бушув этмегенме анга, деб кѳлюме келеди. Аты ѳлгенненден да бек, тулпарлыгъы билнимей кетгени ючюн бушувун бюгюн да унутмайма.

Къошунтуякъ, къангич джууаклы атчыгъым...

АТ ОЮНЛА

Джыйырманчы джыллада мен, Красногор стансени тѣбен джаны Джако къулакъны эки джылны арендге тутуб, гитче къошчукъ къураб, ортакъгъа бичен чалыб тургъанма. Тюкениге энгеним сайын кѣреме: стансени майданында талай джаш ат оюнлагъа юрендиле. Ала-ны юретген, къартыракъ орус киши, бир джанларында туруб, алай-былай этигиз деб, къычырыб турады. Сора бир кюн мен да ызларындан атымы джортдуруб тебрейме. Бир-эки кере алай этгеними кѣргенинде, ол къарт:

— Юрениригми келеди? — деб сорады.

— Хо... — дейме. Ол адамны манга юретгени, аны ол сѣзлери эсимде къалыб кетгендиле: «Елеме, не уа джыгъылама десенг, сен ёмюрде джукъгъа юренишк тютсе, къоркъууну башынгдан ат!..»

— Ким къоркъады? Аты белинде, къайсы бир тау-луча, мен да сабийликден бери айланама, — деб тау-келлемеме. Къарачайны оюну болуучан эди къууанчла-да, ат бла чабыб келиб, узалыб джерден къол джау-лукъ неда ачха алыу. Анда да аман тют эдим. Темир сом-ланы эришгенден джерни бир кесек чучхуб да сала эди-ле, аны да экинчи кереден ары къоймай тургъанма. Къо-югъуз, кесни махтагъанны бурунлада теллисни эм ба-шына тергендиле...

Алайды да, кесими бегитиб, устаны айтханындан гаймай кюрешеме къолуму, аягъымы ат юсюнде къалай тутаргъа керек болгъанын билирге. Ненча кере джы-гъылгъан болур эдим, ненча кере аты аякъ тюбюнде къалгъан болур эдим?! Алай болса да, сау къаллыкъ, ол адам кѣб затны кѣргюзтдю манга. Къошха чыгъыб, тюз сыртда да юрете эди. Ат баралгъанын бара тургъанлай, аны бойну бла тѣгерек айланаса, къарын тюбю бла бир джанындан бир джанына чыгъаса, эки джанына кѣзюу-кѣзюу джерге тюшюб, ызынга минесе, ат джерни юсюн-де тиш туруб, тѣппенг бла аууб кетиб къобаса — ма алай бек къыйын эди.

Экинчи джылны кюзюнде, къайдан эсе да къайтыб келе, Джазлыкъны тийрелерини биринде тойгъа келе-ме да къалама. Ол заманлада эки-юч джаш болгъан джерде эрлай оюнла чыгъыб къала эдиле. Къол таш атыу, тутушуу, ат чабдырыу, къызла джыйылыб, той этиучен эдик. Келеме да, джерден ачха алыу бла кюреш-ше тура халкъ, сора узакъдан огъуна чабыб келиб ала-

ма десем, алашмайма. Ызыма айланып келе кереме да, кыймайма. Ол ачхачыкчы, талай къарт олтуруб тура эдиле да, алагъа берип, тютюн алырсыз. — деб, барыб джашлагъа кышулама. Тамада тенгим бар эди Габут улу Баттал деб, ол шыбырдайды:

— Аман джаш, той башлангычы, ат оюнларынгы кёргозт, мен команда берип турурма...

Кертиси бла да, атда ойнаууму бир кере Батталгъа кёргозтгенме ансы, киши билмейди. Гитче кыулакъ суучукъдан ётиб мырдыны кыйыры бла арну джерчик бар эди, алайгъа джетгенлейме, Габут улу команданы басыб тебрейди, алай эт, былай чаб, былай тур, деб. Кёргозтиб тебрейме, джыйылгъан халкъ да манга къараб. Талай затны ойнагъандан сора, эки-юч джаш мени аллыма чыгыб, атдан тюшюрюб, кьолумдан-кьолтугъумдан кириб, алыб тебредиле.

— Хабат, ол итти кючюгюн бери алыб келигиз, дегенди. Энди туююлюксе, джарлы, — дейдиле. Хабат, атамы эгечи, эки аягъында да бирден топал къарт къатып, тойгъа-оюнга къараргъа деб алыб келген болурла, энди мени аллайла этгенме тезалмай, урушхан этерик болур. Урушхан огъай, джабышмакъ гулоч таягы бла туююб тебреди.

— Башында акъылынг бармыды?! Ант эт, мындан ары чабхан атны къарын тюбю бла чабмазгъа деб! Къайда, Къуранымы бери келтирчигиз! — деб, джашланы бирин юйюне чабдырды. Сора айтама:

— Хабат, атамы баууру, сени Къуранынг къайда атылыб къаллыкъды, андан эсе, хамайылым барды, аны бла ант этейим, — деб, джанымдан гитче джазма китабчыгъымы чыгъарама, — ол кыуру да биргемеди.

Хабат огъай демейди, алай а таягыны къалтырагъан кьоллары бла башымы туурасында тутхаллай турду. Мен, ант этиб, арлакъгъа джанлагъанлай, тенгим Кипкеланы Али-Мухаммат:

— Хабат, кызлагъа ийнарла джазыучу китабы бла ант этиб барады! — деб, ишни бузады. Биягы Хабат чамланды

— Кюлаякъ Гассы, сен дамы адам болдунг? Сен юч айны кийиз беркино ичинде тургъанса, энди уа бюгюн, башынгы кишиге тенг этмей, чабхан атны къарынтюбю, бла, джыланча, сыбдырылыб чыгъаса, не? Тутугъуз!

Огъай, бу джол джашлагъа кесими тутдуруб, Хабатха да туюдюремдм.

Экинчи кере ат ойнатханым да андан кьолайлы болмады. Джалипакълада Макъалы кёлде ат чабдырыу болуб, ары барабыз. Аны ызындан кёб заманны той барады. Ызы бла эки джаш ат оюула кёргюзтюб тебретиле. Езенгини ат джерини ал къашына салыб, къысха этиб, анга аякълары бла туруб барадыла. Ол да кыйынды: ат не аз да тохтаяракъ болгъанлай, юсюндеги кырылыб кетерге ёч болады. Бошайдыла, мен да билген затымы кёргюзтюрге кюрешдим. Ат чабыб бара тургъанлай, джерини алгъан оюум бар эди, анга киришеме. Ат джерини кереклерини бир-биринден арпакъгъа тизиб, атыб барама, эм ахырында джюгенин атама. Бир кесек чабдырыб, юренген атымы бойшундан къагъыб, ызына бурама. Атны бармагъа кююб, джерлеген этерикме. Анда да, бир мине, бир тюше. Джюгенини кийдириб, джауурлукъланы бирине узалгъанлайыма, басыныб къараб тургъан миллетден кюлууда акъ таягъы бла бир кыыз чыкъды. Кюмукъланы Хадижат, тийребизден джууукъ джетген кыыз. Аллыма чыгъыб, таягъын манга атыб, атымы юркютю. Ат кыйыгъылы болмай, ёрге туруб, аурутхан тобугъуму ууа тургъанлайыма, энтда бир урду биягъы акъ таякъ бла, джарлы ананг ойсураб турады, сени этген затларындан кёлуне чабыб, деб...

Ма аллайла болгъанма. Эй, кыйда ол кюле! Оюуларымы арты бир сейир кюлюкю болмай къалмагъанды! Таб, кыйналыу. Дагъыда ат ойнагъанымда... Ол джол а Басхандан келе эдим, ёчле алыб...

БАСХАНДА

Джыйырманчы джылланы аллы эди. Хурзук элге джууукъларыма баргъанлай, хоншулары Басханига келин келтирирге деб хазырлана тура эдиле. Джай кёзюу болгъанды да, адамыбыз азды, шо, сен да кюшул, дегенлеринде, джукъгъа артха турмай, огъай демеген заманым, — биргелерине кюшулама. Кюшулсам, кюшулайым, джыйында эм джаш болгъанма да, кесим да тыш элчи. джашла чам этиб келедиле, джазлыкъчы кърнашыбыз, деб. Бийчесыннига чыгъыб, келин келтирликлени кюшларында тохтадыкъ. Юч кюзуну ашагъанлай, тамада:

— Хо, энди тутушха, кюл таш атыугъа кыйсыбыз джигит эсек да, бир-бирибизни сынайыкъ, анда бет джоймазча, — деди. Тутушургъа унамадым, тута бил-

мейме деб, кьол ташха аман болмаучан эдим да, андан озама. Сора джашла атыма: «Тейри, джазлыкьчы кьарнашыбыз», — деб, «тейрини» кьошдула. Была мени атымы кьачан айтырыкьдыла, деб барама...

Кюеу иёгерле келиб Басханга тюшдюк. Юч уллу терекни бутакьларындан тазалаб, орамны кёндеден, бир буруудан бир буруугьа ат чыгыб ётмезча, салыб тура эдиле: аллыбызны тыйгьандыла. Келин чыгьарлыкь юнге юч юй кьалыб тохтадыкь.

Басханны мекамлары, буруулары ташдандыла, агьач джокьчады, бу тереклени уа аллыбызны тыяргьа деб иш этиб чегетден сюпроб келтиргендиле. Миниб келген атым тенгими аты болуб алгьанма да, джюрюшю, чабыуу да аман, алай а кьайдан да чынгаб кетерге хазыр бир хайуанды. Джашланы ызларындан сирелеме да, атым бир гитче юйчюкню юсюне минерге акьыл этгенча, ары-ары тесукьа этеди. Тейри, бу юйчюкге уа илишиб миниб кьалырбыз, дейме кеси кесиме. Тёрт джаныбыздан — юй башладан, буруу юследен — сабий, кьарт да чыбыкьла бла бизни туююб, дауур этиб турадыла. Ол адетди. Атымы шын тургьузтуб, юйчюкню юсюндегилени атны ал аякьлары бла сермеб, чачуу-кьучуу этеме, ызы бла чынгаб ары минебиз. Ай, юйчюкюмю чачаса, деб биреулен кьычырады. Анга да уллу эс бёлмей, алгьа чыгар умутлума энтда. Аллымда башы тюз бир уллу бау, келин чыгьарыкь юй — ючюкю. «Атха джол кьоюгьуз», — деб кьычырама да, сора юйчюк бла ол бауну арасында тыгьырыкьдан учуб, бауну юсюне минеме. Атны алайда кьоюб, кесим секириб арбазгьа тюшюб, кьартланы кьолун тутам.

— Кимсе сен? — деб сордула.

— Да юнге барсам, анама бир сорурма. — дейме.

— Джолоучу кьагьыт алсанг, кимме деб аласа? — деб кьоймайдыла, айтырымы излеб. Айтама да, сора бир узун сары кьарт киши, ёрге туруб, кьолуму энтда бир тутуб:

— Тохта, бизни телиледен болуб этеми тураса алай? — деди. Кьайгьым — тенглерими джолларын бош этерге керекме. Ызыма, бау башына миниб, ат бла чынгаб юйню коридоруна тюшдюк, шаркь деб аны кьангасы да сынды. Атны кьабыргьасына джабышыб, башым джукьгьа джетмей, юйге кириб кетдик. Ким биле эди, Басханда, ат бла юйге кирсенг, атыгы кьоюб кетесе. Атдан тюш дегенлерине:

— Мени атым тюлдю, аланла, кесим да джолоучума —

адетин этерме, — деб ызыма чыгъама. Арбазда бир-эки ат ойнатыб, орамгъа чыгъыб, сакълаб тургъан теңглерими алларын тыйыб тургъан терекленн бир джанына тюртюб, джолну ачама. Алайда бизникиле манга Абу-галли деб атымы айтдыла: кеслери да тамаданы буйругу бла ортада ачха джыйыб, атымы багъасын къонакъ-байлагъа бердиле.

Ма, ол юйде той-оюн этиб, сыйланыб, ийнаныгъыз, юч кюнню турдукъ. Джер-джерде къазанла асылыб, къурманлыкъ этле бише, той уллу. Ёзденланы къарт кесини къызы бла танышдырды, аны бла эгеч-къарнаш болуб, бир-бирибизни эркелетгенлей турдукъ. Тойдан эсе, арлакъда къартла джырлай тура эдиле да, ары барама. Манга кёзюу бередила, Къарачайда «Чубурчепкенле» деб жангы джыр чыкъгъан эди, аны айтама. Чам джыр эди, тынгылагъанланы кюлдюреме. Ол заманлада къууанчла джарыкъ бола эдиле. Аракъы ичиб, хылы-мылы этген адет джокъ эди. Чам, накъырда, той-оюн, тутуш, къолташ атыу, ат чабдыруу.. Тёгерек тепсеуде тепчилдей гургъанлайыма, бир джаш келиб:

— Санга къартла, былай келиб, бир-эки джырла дейдиле, — деб шыбырдады. Алайда кесим да билмеген бир терслик иш этдим: биргеме тепсей тургъан къызын къоюб кетдим. Джырлаб, тойгъа къайтырыма, къыз ёпкелеб тура.

— Не болгъанды?

— Мени нек къоюб кетдинг, адетдеча, биргенге элтирик эдинг, — дейди.

— Къарачайда, къыз огъай, джашха да айыбды къартланы къатларына баргъан, джырлагъан а къайда, — дейме мен да, сеиирсинне.

— Бизде айыб тюлдю, — деб къойду.

Биягъы тойну къызыуунда, биягъы төгерекде иш ол къыз излегенча болады: мени энтда чакъырадыла. Эки-биз да, абезекни къоюб, къартланы алларына сирелдик. Мени олтуртдула, къыз а (атыш унутуб къойгъаныма къара), къатымда сюелиб, къолун имбашыма салыб турду. Ол адетди, деб. Джырлашабыз да, той тохтаб, бизни юсюбюзге джыйылды. Бир заманда теңглерим:

— Къызла ийнар айтсынла, — дедила. Ай, бош тилеген эдик, къызла джарашдырыб ийнар айтдыла бизге. Ганда — Ёзденладан жангы танышхан эгечим — Къарачайда эгечлерими атларын соруб алгъан эди менден, къызла излейдиле деб. Энди билдим нек излегенлерин: алашы да къошуб, чам-къаргъыш ийнар айтды бир къыз:

Сен барыргъа худжу къалсын,
Кесинг кютген малларынг,
Тёгерекде нек тепчилдейдиле
Атда ойнагъан санларынг?

Балыкъ суу терен болсун,
Атынг джюзюб чыкъмазча,
Дуниядан сен тас болгъун,
Тенглерниг излеб табмазча.

Тенг джашларынг джетгенле
Сууукъ ёлюгюнге чабышыб,
Хар ким аланы тыялмай,
Эки Байдыу да къарышыб.

Иги сагъан бир кёрюред
Сен джашагъан ёзенни...
Джыл къарала кийдирирем
Гезам бла Мёлекни...

Ийнарларым кёбдюле, джаш,
Къайсын айтыргъа табмайма,
Къалай этейим, тенг къызла,
Гандадан къоркъуб, айтмайма...

Бек кёб ийнар айтыб тохтадыла. Сора бизни джашла чарладыла, къаргъагъан этгенди Аbugалийни, деб. Къызла аман-иги айтсала да, бу ийнарды, джукъгъанмы этерикди ол манга — аны ангыламадыла тенглерим. Аланы къызгъанларын, къызланы да уялгъанларын тыяр ючюн, джарыла эсенг — бузул, дегенлей:

— Къайда, эгечим, биягъында, тынгыларгъа болуб, ийнарларынгы алалмай къалгъанма, шо, энтда бирчик айт, Басханны тансыкъласакъ, анда джырлай турурча, — дейме.

Бир къарт, ёрге туруб:

— Ма керти къарачай джаш! Санга ол сёзлени джетмезин билген — аферим санга! — деб, къолуму тутду. Алай бла ол къызгъа энтда бир джырлатдым, биз де джырладыкъ, айтышдыкъ. Биз нени джырлагъан эдик. къайдам, басханчы къызланы манга этген ийнарларын бюгюнде да унуталмайма.

Сени ананг къарай болур,
Эсен келсин балам деб,
Бизден къутулсанг, тарыгъыб барлыкъса,
Кючден къутулдум, амам деб,

Эжиу этигиз, айтайым
Сюймекликни кюулериң,
Атыңгы палы чачдырыб барад
Басханы ташдан юйлерини.

Миниңен атыңгы бир бек сюесе,
Аллах сакъласың чырмаудан.
Къанатлы кибиң, учуб тюшдюңг
Юйге секириб бир баудан.

Миниңен атыңг тулпармыд, паным,
Юйдең баугъа учарча?
Ах, сени кёрсем, бир кьуджур болама,
Джетиб базугунгдан кысарча!

Ол джарыкъ адамланы — кызы, джашы, къарты бол-
сун — унуталмайма. Тенг болуб, кыуанчыны бары да
бирден бардырадыла. Ол кюнледе эди, былай бир чы-
райлы джаш, мени бла танышыб, санга айтырым бар-
ды деб, бир джанына алыб чыкъгъанды. Айтыры — Ган-
даны тилейди.

— Экибиз бир-бирибизни джаратабыз, бир юй бо-
лургъа уа кызыны атасы, апасы чырмау болуб турады-
ла, шо, бир айтыб кёр, амалсыздан санга аны ючюн кет-
генме, — деди.

— Сора нек унамайдыла, айтайым, джаным, — дей-
ме мен да, ол джашны сёз урумундан огъуна джаратыб.
Барыб Ганданы атасына айтама:

— Джангы Совет властыбызны керти адамына ушай-
ды, беригиз эгечими ол джашха, — деб.

Къарт киши:

— Да, джашым, ол адам Нальчикде джашайды,
узакъдады!..

Ахырсы-кысхасы, кызыны берирча этеме.

Айтханымча, юч кюнню Басханда кыуанч эгиб, ке-
лечи келинчигибизни алыб, ызыбызгъа, Къарачайгъа
къайтабыз.

Анам ёлтюре болур, айтмай кетгенме деб, тойгъа да
къарамай, Джазлыкъгъа атланама...

Къартлыкъны бир аман иши — унутуу. Не сейир эсе
да, ингирге кюнортада ашагъаныңгы унутаса. Алай а
джашлыкъымы кёзюме кёргюзтсем, ол огъай, сабни кюн-
леримден хапар айтыргъа боллукъма. Ол джылла энди
къайтырыкъ тюлдюле, аны ючюн унута болмазмамы?

Басханда тенглерими — кызы, джаш да, къартлагъа
дери атларын унутханма. Джангыз Ганда эгечим бол-
маса...

Арадан ай кетген болур эди, кюнлени биринде мангá бир атлы келиб саламлашады. Ол — басханчы, иш этиб мени ючюн андан аууб келгенди, Ганда эгечибиз эрге чыгъады, энди Къарачайдан Аbugалийини чакъырмасагъыз, бармайма, деб тохтагъанды.

Ол барысы да ашхы, мени үа анам нерге унамайды, биринчи кере къайдагъынгы да билмей, оу-шау болуб тургъанма, деб. Тийребизден эки сыйлы къартдан тилейме, анама селешигиз, болумну айтыгъыз, деб.

Ала анама айтханларында, къартланы хатерлеринден чыгъалмай, сиз атхан сууда барырма, деб, анам мени узакъ джолгъа хазырлады. Къартлагъа джукъ айталмагъанлыкъгъа, ана джюрек сезген болур эди мен чырмаусуз къайтмазлыкъгъымы.

Басханнга баргъаныкъда, Езденлары, учала этиб, алдыбызгъа къараб тура эдиле. Экинчи кюн мени бла, дагъыда эки джаш болуб, Гандагъа къыз негерле болуб, Нальчикге келдик. Кюёубюз уллу къуллукъда ишлеген джаш болгъанын эшитгенбиз. Келин келген юйде тойоюн, башха къууанчла баргъаны бла къалмай, Нальчик шахарны къыйырына чыгъыб, уллу, эркин оюнла этдиле. Атланы чарсха ийдиле да, кюёубюзню ата къарнашыны аты алчы болуб чыкъды, къолташ атыу башланды да, мен оздум. Тутуш а къб заманны барды, талай адам кесин сынаб юрешди. Мен да эки кере кёрдюм, эки кере да малкъарлыланы джангыз къарачайлыкъгъа къарыулары джетди.

Сора ат оюнла башландыла. Бек уста ойнагъан джашла къб затланы кёргюзтдюле. Эки черкес джаш бла мени ойнагъанымы джаратды халкъ. Махтау сёзле эшитгенним ючюнмюдю, къайдам, дагъыда бир оюном бар эди — аны кёргюзтдюм. Ат чабыб бара тургъанлай, аны джерин тешиб, ызыма айланыб, джангыдан джерлерге керекме. Айтханымча, алай этиб башлайма, атджер кереклени бирем-бирем бошлаб, ычхындырыб, арлакъ атыб, эм ахырында джюгенни тешиб, бир кесек чабырыб, къолум бла агны джаягъындан аз къагъыб, ызыма бурама да, джюгенден башлаб атны джерлейме. Бошагъанлай, ёчню манга бердиле. Эки биринчи ёч алдым: къолташ атыудан, ат оюнла кёргюзтюуден.

Ма аллай оюнла бар эдиле, джанларым! Ол чарслада аты озгъан къарт киши, мени къатыма келиб, былай айтды:

— Бу атны санга саугъагъа береме, кесим да энди, къарт болгъанма да, къараялмайма. Уялма да ал — са-

ига береме, сеп джигит джаш болгъанынг ючюн, аты-бызны апдыргъанынг ючюн! — деб, джамагъат къараб тургъанлай, арну акъ аты джюгенин къолума гутдурду. Мен огъай дегенликге, къойгъанмы этерик эдиле, алдым.

Дагъыда, Нальчикден Басханига кете тебрегеникде, Ганданы къайып анасы мени аягъымдан башлаб, башыма дерн джангы кийимле этиб кийдирди.

Ма, алай кѳрген эдиле сыйымы сау къаллыкъла. Аны бла да къоймадыла: Басханда Ганданы атасы эитда бир ат берди, бизден да элтмесенг, боллукъ тюлдю, деб. Ол а эмилек эди да, джашла алайда огъуна юретиб бердиле. Сора, сау-эсен къалыгъыз деб, джылы саламлашыб, айырылдыкъ.

Алай бла, эки атны да адеж тартыб, ашырыгъа келген бир нѳгер джаш да бар, Балыкъ сууну башындай къарадым. Алайда ол джашны, эити ызынга къайт, деб, къоймай ашырама.

Анам-хариб, бир затны сезгенча, билиб нѳмей эди мени. Бир аман, чаууллу джолну суугъа эниб бара тургъанлайыма, таш артындан бешулен чарглаб чыгъыб, шкоккланы юсюме бурдула. Граждан къазауат джангы бошалгъан джылмадыла, бандитле, къайдам, башха зулмучула бар заманды. Белибауума сугъуб келеме герохуму, анга узалгъанлайыма, билеме, уруб къоярыкъдыла.

— Къолларынгы ёрге тут! — дедиле. Не амал, къолларымы кѳлтюреме. Келиб герохуму алдыла.

— Кийимлеринги къан этдирме да теш! — деб къычырды бири. Араби, келе-келиб, бандит къолдан ёлюргени тебретим эке, деб турама. Бѳркюмден башлаб, джангы кийимлеримн тешиб тебретим. Акъбаш хазырларым, чепкеним, алтын белибауум, кюмюш къамам... Бири атларымы башларын тутуб турады, бири да кийимлеримн джыяды, ючюсю да шкоккланы юсюме къуруб турадыла. Алкъын джорукъ иги бегиб къалмагъан кѳзюуледиле, аманлыкъчылань арты болмагъанды. Аtdан тюшюрмегенлей огъуна тешиндиредиле. Дигинал кѳнчегиме джетгенлей:

— Аны да теш, къан джугъу этдирме да! — деди бнягъы таууш. Эки кѳзюм а Балыкъ суудады. Чурукъларымы тешиб, кѳнчегимн бир бучхагъын ычхыпдырыб, экинчи бучхагъына кѳлтюрюлюб узалгъанча этиб, джолну тѳбен джаньына, юнню къабыргъасыча, тик, аны бла къалмай, ташлы къабыргъагъа атдан аудум. Ол бетни энишге, таш тѳнгерегенча, тѳнгереб барама. Шкок тау-

ушла да чыкдыла, алай а окыла, башым бла джюзюб кетген болмаса, джууукъ да келмедиле манга. Суугъа джетерге, бир уллу ташны джанына кысылдым.

Энди не болама эке деб, башымы чууакъ кёкге ийгенлейиме, узакъ болмай дуппурну башында сюрюу бла кьойчуну эслейме. Ол кёрюб тургъанды барысын. Аны кьаты бла бир сызгъачыкъ энеди энишге, малла суугъа тизлишиб тюше болур эдиле, сора ол адам кьолу бла сызгъачыкъ таба кёрюзтдю, келе турады деб, манга билдирди. Ийнаныгъыз, кьоркьуу кетгенди менден. Былай акъыл алдым: ол тюшюб келгенге кесими кёрюзтейим да, сора кьатыма джетгенлей, бир мадар этерме. Ким биледи, хорлаялсам а? Билмегенча этиб, кесими ташдан айырыб, чатчыкъ бла келе тургъан адамгъа кёрюндюм, кел да мени ёлтюр дегенча. Сора аны таба бара-барыб, бир джанына бурулуб, ташха миниб, ызындан тюшдюм. Былай джетдим деген кёзюучюкде терк огьуна бандит, ызына айланыб, юсюме герохун тутханлай, сермеб кьолундан буууб, кесиме тартдым. Олсагъатлай гаркъ деб билек кьошу таууш этди, ол аманлыкъчы да «ах» деб чёгеледи.

— Ай ёлтюрме, муслиман эсенг... — деб ынгычхады.

— Да, мен да муслиман эдим, нек соясыз да? — дейме. Тюз кьатыма таш келиб тюшдю. Бурулуб, ёрге карадым, ол бнягъы кьойчу, энтда бирлери келе турады, деб билдирди. Таш джанына кысылыб туруб, джууукъ келгенлей, аягъын тутуб атама да, «ах» деб, шкогун бир джанына быргъаб, бутундан кьадалыб ауады. Шкогун алама. Аман кьан алгъанлыкъгъа, кишини ачырын излемейме. Экисин джаралы этгенме. Ёргеракъ чыгъыб, атла кьатыш экеулен тура эдиле да, ала таба шкок атханымда, кьачыб кетдиле.

Бешевлен эдиле да, экисин джаралы этдим, экиси кьачдыла, бирлери уа? Ол а, мени суудан ётерими билиб, Балыкьны бизни таба джанына айланыб, кьайтыб келе. Герохуму кьаты кысыб, чаууллагъа букьдум. Мени аллымы алгъан джерде. Кьатыма джетгенлей, ол бандитни да, имбашындан уруб, аудурдум. Аны кьычырыгъы джер джара, шкогун алыб, юсюне ёрге сюелдим. Алай ийнаныгъыз, тьойюлген итни сыфатына тюшюб тура эди тюрсюню, имбашы бла кьоллары кьаннга боялыб, аузундан силегейи келе, кёзлерин кыса да ача, кьачан уруб ёлтюреди, дегенча... Аны алай кьоюб, атларыма бурулгъанлай, ала ючюсю да бир джерчикде отлай тура эдиле, кийимлерим — таш юсюнде. Атылыб кьойчу джаш

джетди. Саламлашдыкъ, мен анга сауболну басама, ол да, къалай джигит адамса, дейди.

— Кий энди кийимлеринги!

— Огъай, — дейме, — ма, былайлай бусагъат Басханнга барлыкъма деб, атыма миндим. Халым былайды: юсюнде-башымда бир эли джер болмаз сыдырылмагъан, не къанамагъан, къан бла таш зыгъыр къатышыб бутумда, къолумда, бююн да эрши сыфатха тюшгенме. Ол къошчу къадалыб, мен унамай, тебрейме.

— Сора мен да барама биргенге! — деди да тохтады.

Чыгаб атлашы бирине минеди. Басханнга киргенлей, Ёзденлагъа барабыз. Хоншу-тийре, юсюбюзге басыныб, хапар сорадыла. Айтабыз, бандитлеге тюбөб къалгъанма да, былай-былай болуб келеме деб. Сора джашланы бири, мени баугъа киргизиб, кесими аямай тик джардан сыдырылыб баргъандан къалгъан джараларымы, кирими джуууб, ариу кийимлерими кийдирди. Нальчикге телефон бла билдирген кере эдим, ингир алагъа милицияла келдиле. Сора мени да биргелерине алыб, ала ма ол къошда болургъа керекдиле, деб, тебретиле. Айтханларыча, къошланы биринде манга чабыуул этген бешуелени экисин тутдула. Ол мен джаралы этген къауумланы да алыб келдиле. Манга милицияны тамадалары бюсюреу этдиле, — эртдеден бери не амаплыкъдан да тохтамагъан, не джангы Совет властха бойсунмагъан адамланы тутууда болушханым ююн. Мени да больницагъа салдыла. Тейри, къызгъаным бла айланыб тургъан эдим ансы, больницасыз джунчурукъ эдим. Ганда эгечим, мени ююн ёле айланган къарнашымы кёрмейми къаллыкъма деб, келгенлей турду манга анасы бла бирге. Джети кюнден сора, къалыргъа унамай, кетеме. Бнягы атыма миниб, эки саугъа атымы да адежге тутуб, бу джол хатасыз Къарачайгъа ауама.

Кишиге айтмай кёб заманны турдум, сора бир къууач джылылууда Малкъарны юсюнден хапар айта келиб, кесими тыялмай, Балыкъ сууда болгъанымы айтама.

Андан бери ненча джыл кетди!

ЁЗДЕН

(Къартладан эштгенме)

Бурунгу хапарлагъа кере, Ёзден Тау артындан келгенди. Анда джерни юсю бла дау чыгъыб, Отарладан бир бийге къол джетдириб, таулада — эзелени арасын-

да — орунлашыргъа базмай, Хурзукга келеди. Ол заманда эл алкъын болмагъанды. Хурзук сууну джагъасында бир къулакъ барды. Аны бла ёрге чыгъыб — дорбун, ёзенни аягъында — экинчи дорбун. Онглу мараучу, уучу болгъанды Ёзден. Кюндюз тауда уугъа айланыб, огъары дорбунда джан кечиндириб тургъанды, кече тюбюндегине тюшгенди.

Ол джыллада Къарачайшы ёзеге Басханда болгъанды. Боташ, уугъа айлана келиб, Минги Таудан къараб, Хурзукну кёреди да, былайда адам джашаргъа боллукъ кёреме, деб кетеди. Экинчи джол хазыр орунларына арпа бюртюкле къуюб келеди да, уллу джассы ташны юсюне топракъ къуюб, урлукъну себеди. Аны Ёзден кёрюб тургъанды, дейдиле. Бу не адам болду, ол кюрешгени да не затды деб, Боташ кетгенден сора, ташны юсюнде джаны топракъны къозгъаса — арпа бюртюклени табады. Былайын джокъларыкъ адам болур, дейди.

Къач джетиб, Боташ келиб, арпаны битимине къууана тургъанлай, Ёзден чыгъады. Алайда танышадыла, бир-бирине хапар айтадыла. Туз-дамны ортагъа салыб, антлы къарнашла боладыла. Ол кёзюуде Къарча бла Боташны арасы таб тюл эди. Къарча къарт болгъанды, аны джаш къатыны бла Боташ шохлукъ джюрютедиле деген сёзден бир-бирине таб къарамагъандыла, деген сёз джюрюйдю. Къабарты бла да орталары тикди: андан джасакъ джыя келген адамланы барысын тутуб, бир джер тешикке къуюб кюйгъандыла.

Ол хапарланы да айтыб, Ёзденге Боташ, кёчюб келейим дейди. Алайда Хурзукну эки юлюш этедиле.

Ол кёзюуде къулакъ юзюлюб, джел-боран кёлтюрюлюб, чегетде агъач къырылыб, ёзенни шындык басыб болгъанды. Агъачны сырты бла ташыб, Ёзден, Боташ келгинчи, бир тёрткюл юй ишлеб къояды. Ол да юйдегиси бла кёчюб келиб, Ёзденни юйюне тюшеди. Къарнаш-лача, бир юйча джашаб тебрейдиле.

Эртденбла Басханда туруб къарасала, Боташ джокъ. Минги Тауу ары джанында алаамат джерни сагъынган болур эди Боташ, биледиле ары кёчюб кетгенин. Сора Къарча былай айтханды:

— Къабарты бла да джабуз, Боташ бла уа мен гурушхалы болсам да, Боташ джетген кюнде эр эди, келигиз ызы бла ауайыкъ!

Негерлери Науруз, Адурхай да болуб, барадыла да Джалан Къол Аягъында бир уллу ташны белги этедиле,

джер юлешедиле. Къарачайны Къадау Ташы деген — ма ол ташды. Боташ айтады:

— Сиз Къартджуртха барыгъыз. Джалан Къол да сизинки болсун.

Иги кесек заман озады, миллет ёседн. Сора эки ёзенни бирин бизге берсинле, экисини бирн болмаймыды, деб башлайдыла. Джер къуралгъанлы, дуния къазауаты — джер къазауатды. Ол заманла Ёзден, Тау артына кетиб, къайтмай тургъанды. Юч джыл озады.

Энди эбзенг да кетди, бир ёзенни бизге бер, — деб Къарча Боташха къадалады. Сора Боташ, Тау артына барыб, Ёзденни юйдегиси бла кёчюрюб алыб келгенди. Ёзденни Къыпчакъ деб бир къарнашы да ётеди быта бла, алай а артда ызына кетиб къалады.

Бнягъы джер къаугъа суумайды. Хурзук бла Учкуланы арасыда джынылыучу джерлери болгъанды, бир уллу джасеы ташны ёрге кёлтюргендиле да, тохана ётиб, Боташ анга мишиб, къатына да, къуру Ёзден болмаса, кишини къоймай, алай сёлешиб тургъанды. Алай эте, джыныла да чачыла тургъандыла. Ханарны джюрююуне кёре, халкъ Ёзденни алдайды:

— Сен джангыз киши бла онгмазса, эл бла бол, аман, иги эсе да. Боташны ёлтюр да къой, — дейдиле.

— Да, къалай ёлтюрейим? Англи къарнашлабыз! Ортагъа салыб ашагъан туз-дамыбыз уруп! — дейди.

— Сен тийме, биз ачыландырырбыз, джууукъгъа келсек, ол бнягъы къамасына узалгъанлай, эки къысха илигинден тут да, бошлама, — дейдиле да, къалай-алай болса да Ёзденни кеслерине бурадыла.

Бу затланы юсюнден барды дагъыда башха тюрюн ханар. Ёзденни юй бийчеси бла «шохлакъ» джюрютгенди Боташ, дейдиле.

Боташны сюймеген къауум, ол затланы ханырландырыб, Ёзденни андан айырадыла. Боташны ёлтюрөдиле.

Джерни юлешедиле. Тенг юлешедиле, Боташны юйдегисине юлюшню юсюне да къанына джер чыгъарадыла. Бир тикли къургъакъ къабыргъа болады да, къатыны, мен алайда къаллай битим аллыкъма дегенинде, Ёзден, болгъан терлигини ангылаб, мен ары суу чыгъарырма, дейди. Кертиси бла да, ол илишини энтда да турады. Боташланы къан илишини деб.

Юч джыл заман озады, Къабарты бий Къарачайны табады. Джасакъчыларымы думн этиб къонгъансыз, андан бери да юч джыл кетди, аны джасагъын бермесегиз, дугъужомгъа (къулгъа) тюшесиз, дейди. Джасакъ: хар

юй башына ючюшер кызыл кышха бугъагыатуру. Кырачай тилейди, кыайдан табайыкъ, табалмай кыачыб келгенбиз бери, болжал бер, деб. Бир джылгъа бугъагыа туруланы кыурагыа деб, бил юч адамны джюкге алыб кетеди.

Джыл джетеди, бийни джасакчысы келеди. Билэй этедиле: ауузунда тиши кыалмагыан бир кыарт итни тудукъгыа салыб, кыанджыгыасына кюлю байлаб, ма, джасагы буду, ал да бар, дейдиле. Алай да этедиле, сора кыачыб таугъа чыгадыла. Езден, кыарнашка-джууукъгыа тюеб, аскер тилейди. Кесниден онглу бла кюрешени джолу болмайды, дейдиле да, кыуру джы кырма бла он адам бередила. Ала бла Бийчесынига аууб (ол да Кыабартыны кыолунда), аны малы чыкыгыан заман болады да, бери суредила апландырыб. Огъай, ёрге чыкыгыандыла. Мал кесиб ашамай, уугъа джайылыб, кыарачайлыла кийик эт ашаб тургыандыла.

Кыабартыдан адам келеди. Не малгыа тилмейсиз (джашыртып кыараб тургыан болурла), не сурмейсиз, не излейсиз? — дейди.

— Тамадагыз бери чыкысын, — дейдиле кыарачайлыла. Эбзеле да ортагыа тюшюб, Кыарачайгыа эркинлик берилсин деген оноу эгиледи. Кыарча кыуругуу бла уруб, ачуулангандан, кыанга ташны сындыргыан хапары ол заманда болгыанды. Кыарачай юч зат излегенди:

1. Джасакъ алыу тохтасын; 2. Джюкге тошген адамларыбызны кыайтарсын; 3. Басханда джерибизни берсин.

Кыабартыны «хо» этедиле, амма джасакчыны кыанджыгыасына итни байлаб ийген заманда, была ол джюкге алыб кетген юч адамны ёлтюрюб кыонгыандыла. Тёлеу кыайтарайыкъ, дейди да, Кыабарты Кыарачайгыа Тамбинни, Джанкёзю, Тохчукъну береди. Ала ёлген юч кыарачайлыны юйдегилерине кимине джаш, кимине ата, кимине кыарнаш болуб кыаладыла.

Хар юйю (саулай Кыарачайны) Басханда, Кыаргджургда, Хурзукда, Учкуланда джер юлюштери белгиленеди.

Езденни алты джашы болады. Бийчесыны кыыйрында Кыысырла сурген деб джери болгыанды. Джол юсю, озгыанны-баргыанны юнге кыайтармай иймеученди. Джангыз кышха ючджыйырма токылу кесгенди кыонакылагыа. Джашларыны бири айтады:

— Эркек токылуланы бошадыкъ, энди тишилени да

артын этиб бараса. Экинчи джылгъа джукъ керек тюлюдю? — деб.

— Сиз манга джууаб этдигиз, — дейди да, джашларынын чачады. Эки джашы Басханда джерлерине, эки джашы Къартджуртда джерлерине кечедиле. Басханда джашлары: Эсен бла Хаджибий.

БАСХАНУКЪ

Батыр Басханукъ уучу болгъанды, атхан огъу джерге тюшмеген алапат мараучу. Къартыракъ болгъанында, шкогун-сабасын къоюб, юйге джаранханды. Тыш элени биринден, Шаулукъ бийледен бир джаш, мынга келе-кете туруб, эм ахырында Басханукъну джаш къатыны бла шох болады. Бир джолда къатыныны дигизасы:

— Бийим (Басханукъ да бий болгъанды), сен къонакъ бийни къуру да адам кибик кѳресе, джаш къатынын а, ариу Сарай, джек болургъа тебрегенди, сакъ бол, аны бла кете айланады, — деб къаты бла озады.

— Джукъ айтма, кетмеге къой! — дейди къарт уучу. Сарай а, бир кече къобуб, эрини къара шкогун къобурге салыб, киритин бегитеди, сора чыгыб, юч тулпар ат болады, алапы бирине миниб къачады. Басханукъ уянса — къатын джокъ, шкогуна чабса — ол да джокъ. Чардакъда излеи кетиб, эски садакъ бла бир узун бычакъ табыб тюшеди. Сора къалгъан эки ат бла ызларындан суреди. Шаулукъ бий бла адамлары, Сарайны алыб, уллу джол бла кетгендиле. Басханукъ билмеген тау джерледе джол джокъ, — къысхасы бла тюшгенди.

Эртденбла была ат солтургъа деб тохтайдыла, Басханукъ да башларындан, туурадан къарайды. Аман тик, чауул айрыдан бир къаралдыны эниб келгенин эслеб:

— Араби, ол адаммыды, огъесе къушмуду? — дейди Шаулукъ бий, сейирсениб. Сарай:

— Мени бѳркюмю ѳрге тутугъуз, — дейди сескекли болуб. Бийни адамларыны бири, окъа бѳркню сюнгоге илндириб, мийикге тутады. Эртденги кюн таякъладан накъут-налмаз ташла джылтырайдыла, олсагъатлай бир садакъ окъ бѳркге чанчылады.

— Олду! Ай, джетеди — баш амалыгъызны кѳрюгюз! — деб къычырады тиширюу. Алай а Басханукъ джетиб, бычакъ бла сермей тебрейди да, бир джукъ эталмай къаладыла. Алайда бийни да, адамларын да ѳлтюрюб, Сарайны алыб къайтады. Эл быланы излерге къайры чабаргъа билмей тургъан заманга келиб къаладыла.

— Къарнашларыи бери чакъырыгъыз! — дейди Басханукъ. Сарайны къарнашлары келиб, тоду хапарны билгенден сора:

— Джылкъыны бери сюрююз! — дейдиле. Басханукъну къайышларыны уллу джылкъылары болгъанды. Джашла, эки эмилик байталны тутуб, къуйрукъларына эгечлерини эки аягъын байлаб, кийик атланы бошлайдыла.

Ма алай, итле джыртыб айырылгъан киштикча, бошайды кесини ёмюрюн ол насыбсыз къачхынчы тиширюу.

Халкъ джыр этгенди. Аны китаблада табаргъа болдукъсуз.

ДЖАНБОЛАТ

Гитче Инджикледе Хадажукъ-къабакъ деб болгъанды, эндиги Зеуко. Анда джашагъанды Джанболат. Эли ол къурагъанды.

Джигит, ётгюр, аманга, игиге да къатышхан болгъанды. Мал сурген джерде, не затны юсюнден эсе да, дауур чыгъады, къайышларындан бирни, джууабмы этеди. къайдам, ёлтюреди.

Учкулаида Чотчаладан бир къартны эмчек джашы эди Джанболат. Ары къачады. Къатын алыб да бердиле, сора Къобан ёзен бла энишге эниб, Кёгетли Аягъында юйчюк ишлейди. Алайда бир ариу тала болады, да, Ханни тала атайды. Къатышыны аты бла. Джырында да барды: «Аны къатыны ханны къызы Ханниди», — деб.

Алай бла къайышларындан — Ханукъладан — къоркъуб, къачхынчы болуб турады. Бир кюн алагъа бир джаш адамчыкъ келеди да:

— Джанболат, сени излеб айлапама. Мени кесигизге джаш этигиз, — дейди.

— Ким огъай дейди, ашхы улап, — дейдиле да, джашчыкъ къалады. Дагъыда кюнлени бир кюнюнде кеч эте былагъа бир джолоучу къайтады. Аман, арыкъ атыны эки къулагъы да, эшекникилеча, салыныб. Кече къалыб, эртденбласында, ол адам кетерини аллы бла, джашчыкъ Джанболатха къадалады, атам, къонакъны атын меннге ал да бер, деб.

— Ат керекли болубму тураса, балам? Эки-юч ала-мат атыбыз бар шойду да!

Джаш, мени айтханымы эт деб, бир да болмагъанында, Джанболат кетерге хазырлана тургъан джолоучугъа:

— Алан, кьонакъ, джаным, атынгы мунда кьоюб, меникиени кьайсына сюйсенг да, минсенг а! Джашчыкъ аны излей эди, — дейди.

Ол адам, талай кере да ахсыныб, джашчыкъ да бир семиз ариу аты таукел тутуб, оипата келгенин кьорюб, Жанболатны да халисин биле, атын кьояды. Ол кетгенден сора, джашчыкъ:

— Урушмагъыз, мен муну кьаалай ат этсем да, кьорюсюз! — дейди.

Кертиси бла да, талай кюн кетгенден сора, Хадаужукъ уллу джашчыкъны атлагъа суу ичириб келгенин кьореди: Жанболатны эки атын алай ийиб, джашчыкъ, ол кьонакъдан кьалгъан аты похтасыны кьыйырына узун джиб байлаб, «окъчу» дегени сайын, сирелиб тургъан атланы юслери бла кенделен ары-бери да чыпгай эди. Джашны кьонакъны ол арыкъ джаньсыз атында бир ишан болгъанын билгенине терен сейирсениди Хадаужукъ уллу. Джашауумда, дегенди ол, джюрегим эки джолда тюрленгенди. Бу биринчиси.

Джашагъан джерлери джол юсю болгъанды да, хазна киши саламлашмай, кьайтмай кетмейди. Аллаи бир джолоучу келиб, атдан тюшюб саламлашды. Ким да эслерик эди ол адамны белинде уллу бычагъы несинден эсе алгъа тийгенин джерге. Уллу кьама, Джыртыкъ, сау джери джокъча, кьыны бла. Джашчыкъ а, кийик джаньуар кьекенлеге бугъуб, кьабар затын мараб тургъанча, эки кезюн джандырыб, тылнуун алмай, кьонакъны зыккыл кьыны уллу кьамасына зигли.

Атасына «кьонакъны ол кьамасын алыб бер, энди джукъ тилемезме», дейди. Джолоучу, тюрлю-тюрлю сылтаула салыб, бек кьыйналыб ауундурду была берген сауулагъа.

Хадаужукъ улуну эртде иегерлери муну табыб, тышыннан мал сюрюрге хазырланадыла. Джаш «мен да барайым», — дейди.

— Сен алкъын джашса, ананг бла тур, — дейди Жанболат.

— Огъай, бир да кьурумаса, атларыгъызны тутаргъа джарарма.

Айтханын этдирлигин биле эди да джашчыкъны, Жанболат биргесине алады.

...Къара Ногъайгъа барыб, Бештауну джаны бла келиб, малны Гум ёзеннге урдула. Была да сюрююню ёрге айландырдыла, аскер джетиб келгенин эследи.

— Мен алларын тыййым, — дейди Джанболат, — сиз, хайда, сюрюгюз.

— Атам, мен барапым! — дейди джашы. Аманлыкчыланы кюлгенлерине, кюзугъанларына да къарамай, джаш, башында, кекюрегинде кюбесин тюзетиб, атын кыуугъун келген таба бурду.

Джанболат а биле эди аны бычагыны ауузун: бу балта бла тогъуз-он кере уруб юздюрген бутакъланы джашчыкъ, кюле-кюле, джангыз сермегенлей агызыб турганды.

Сагъат этген болмаз эди арадан, барына да бир таша кворкъуу сингигенди: Джанболатны эмчек джашы, юсюнде кереклери бла, джетти-сегиз атны сюрюб келе эди. Джетиб сюрюуге кыошду.

— Бий, джаным, — дейди Хадаужукъ улуну биринчи негери Банпучу улу Салпы — бу бала, улуу болса, барыбызда онглу боллукъду, таб, бусагъатда огъуна. Бизге джашау берирми? Кворкъмаймыса?

— Банпучу улу, мени джашым бла кесими нек кворкытаса?

— Сагъыш эт дейме, бийим. Бир тюрлю кезлери барды.

Малны сюрюб Бийчесяннга чыкъдыла. Былайда джаш:

— Атам, мен элиме-джуртума барапым. Сау бол этген игилгинг ючюв, эки затны излей эдим да, экисин да табдым сени кючюнг бла! — дейди. Хадаужукъ улу тюрленеди.

— Да, иги джаш, бар, алай а талай заманны бизге джаш болуб туруб, сора анапгы кёрмей къалай кетериксе? Анга тюбөб, алай айырылсакъ анхы юлмюдю?

Джаш, тынгылаб туруб, сора:

— Тюз айтаса, — деди. Джанболатны аман къаннга киргенин да сездн. Къобан ёзеннге тюшгенлеринде, суу эрши кыобуб, бокъланыб келе эди. Джанболат, аллах мени кыолумдан аджал табдырмай, араби, суугъа кетерми экен, деген акъылда:

— Джашчыкъ, сууну бир кёрсенг а, биз кириб ёталлыкъбызми эке? — деди. Джаш, сёз да салмай, атны суугъа таукел киргизтди. Была аманны джоралаб турсала да, ат хазна кыйналмай эрши суудан ётдю. Ол заманда да бир тюрленди джюрегим, дегенди Джанболат.

Бери да ёт деб, кыол булганды. Алай айтычан эдиле: джаш атын ол джагъада ары бла берн бир-эки кере элтиб, сора бу джанындагылары туурапарында тохтаб,

эм алгъа уллу къаманы къолуна алыб, аны кюнде джылтырата, атын шын тургъузтуб, ачы кычырыб, сора алай кирди суугъа, деб. Къобанны арасына джетерге, сен ат, мен ат дерге къаладыла да, Джанболат:

— Барыгъыз да бирден атыгъыз! — деб кычырады. Кеси атмайды.

Къобанны эрши сууундан кенделен ётуб келген джан тулиарны бери чыкъса не зат этерин билиб, иги мараб атдыла да, джашны суугъа кёмдюле.

Ёлююн тутуб, алыб келиб, бусагъатда Огъары Ташкёпюрден узакъ бармай Таулулары деб биреуленни джери болгъанды, аны огъары джаны талада асырайдыла.

Ол джашчыкъны ким болгъаны, къайдан келгени белгисизди, алай а бек айтыллыкъ тулпар, джигит, ётюр адам боллугъу белгили къалды.

Бу хапарны Къарачайда айтады Джанболат, эмчек апасы бла атасы, асыраб тургъан джашынга этмеген игилигинги бизгеми этериксе деб, юлеринден кыыстаб недиле. Хадаужукъ улу Къобан ёзенден Теберди ёзенге кечеди: «Къабакъ джашагъан» (Джангы Теберди), былайда тохтайды. Арну, Джанболатла талайла болуб, этген ишлери бир адамча кёрюне эсе да, алай-былай деб айтыр къаруубуз джожьду. Не ююн десенг, унутулгъандыла бусагъатда бизге бек багъалы болуб къалгъан хапарла, джырла.

Джанболатны къанына сингиб къалгъан болур эди, мал сюрмей, урламай, амаплыкны кьоймайды, джюзден аслам адамны тоноуун этсе да. Бу джол узакъгъа барадыла. Была мал сыйырыб ызларына айланьргъа, джауум джауады къар къатыш. Андан тауну келген эдиле, энди уа бу пелах джангурда малны сюрюб тау бла бараллыкъ тюлдюле. Джырында былай айтылады:

Джюрюгюз, джашла, биз тау джолланы кетейик.

Тауну барсакъ, эй Джанболатым, къар кёбдю.

Алай эсе, бирси, тюз джолланы кетейик.

Тюзю барсакъ, Джанболатым, джол кёбдю.

Болмай эсе, биз орта джолну барайыкъ.

Орта джолну да Ханукълары сакълайла,

Адам этин ала кьой этинлей къакълайла.

Даулаша-уруша кетедиле да, къалай-алай да болсун, была малны сюрюб Хадаужукъ улуну къайынларыны (эски къайынларыны) къаты бла озаргъа джол чыгъа-

ды. Озсала, озсунла — къайынлары кенгден огъуна Джанболатны таныгъандыла. Эртде заманлада бир тобугъуна окъ тийгенди да, аны ючюн ол буту бюгюлмейди — ёзенгини иги энишге дери салындырыб, сакъат аягъын анга салыб, алай джюрюгенди Джанболат. Андан таныгъан болурла, элден мараб тургъанла бир джашчыкъны (энтда джашчыкъ!) иедиле.

— О Джанболат! — деб къычырыб, была таба аты бла келалгъанын келеди джаш.

— О Джанболат, къоркъма да, былай къайта бар, дейдиле санга!

— Джаным, бу джанын келиуюн табха санамайма. Атама! — дейди Салпы.

— Къой, сабий шойду да, — деб Хадаужукъ улу урдурмайды. Джашчыкъ джетиб, сау кел, Джанболат, деб саламлашыргъа узалгъанча этиб, чепкеннини узун дженинини ичинде тапанчаны чыгъарыб, Джанболатны тюз кёкюрегинден урады. Элден, чегетден да быланы мараб тургъанла атадыла төрт джанындан. Джашчыкъ, Джанболатны уруб, ызына бурулгъанлай, Салпы да аны урады.

«Джанболатны нёгерлери алтыды. Баш нёгери Бапучу улу Салпыды», — дейди джырында. Нёгерлери, Джанболатны ёлюгюн да, сюрюб келген маллары да къоюб, алай къачыб къутуладыла.

Джанболатны кийимлери къызыл дарийди.
Аны джаш къатыны ханны къызы Ханыйди.
Джанболатны Тёбен Тардан таныйды», —
дейди джырында.

Бу джол атлыланы ичинде эрин кёрмей, бир пелах болгъанын сезиб, ала джетерге, къачаргъа хап-хазыр болду. Хадаужукъ улуну нёгерлери хапарны айтханларында, Ханый, юйде кийиучю агъач чарыкълары бла аягъында, къачыб Къарачайгъа барыб къалады.

БАГЪЫР УЛУ КЪАСБОТ

Къочхарланы Багъырны джашы Къасботну юсюнден хапар айт деселе, къартлыкъ эсибизни тас этсе да, анга тюбешгенлерими унуталмай, кёргенимча айтыргъа кюрешеме. Алай чырайлы да тюл, орта бойлу, чортуракъ бурну бла — сифаты алай эди. 70-леден атлаб,

ал тиштери тюшген эдиле мен аны таныб тебреген заманда. Эшта, ол кёзюлде (хо, алайды) этген болур «Алджаякны».

Алджаяк, джырынгы джырталым,
Ал тишлерим тюшюнчю...

Къасбот келсе, сау эл юсюне басыныб, эки-юч кюнню джырлаб тура эди. Джазлыкьда бизни тийреде эки кичи къарнашы — Оча бла Гитче — джашай эдиле да, алагьа таймай келнучен эди. Аладан да бек Доттайланы Ахматны — джырчы негерин унутмай эди. Ол огьай, хоншула эдик да, бизге да талай кере келгенин билеме. Джай мал тауда болуб, кесерге къой табалмай, къакь къабыргьадаи тишлик неда хьчын биширилсе, — ол мал сойгьаннга саналыучан эди. Кертиди сабий кьргенин унутмагьаны. Энтда кьргенча болама: эшик аллында тишлик этиле, акьгьан джауу да отну джандыра, ары-бери чабыб, джумуш этген адамла. Сора джырлай эдиле...

Бир къыш ишгерде къошха Багьыр улу киреди да келеди. Къасботха кече джолда, эшикде къалырма деген къоркъуу джокьду: къайсы юйде да сыйлы къонакьды. Чабыныб, мал кесиб, къазан асадыла. Эт бишгинчи, тынчлыкь-эсенлик соруб, бурунгу хапарланы сагьыныб турдула. Хант бишиб, ашалыб, шорпасы ичилгенден сора, Къасботну джырлатдыла. Алай а, не келсин, джырлайтмаиды: сюрюнчю джашла эжнуно къолай эталмаидыла. Багьыр улу, ма бююн кирик эсимдеди, джырлай келе да тохтай. Ан, бусагьатда Теличик улу Ахматны табыб, шо, бир эжну этдирер эди деб, талай кере айтды. Манга уа башхасы болмай, сейирсиниб тынгылайма джырларына. Артда кеч билдим эжнуно къаллай бир магьанасы болгьанын.

«Эжив джырыны къамчисиди», — дегендиле бурушгьула. Хар затха келишиу, негер, марда керекча, эски джырлагьа да эжну керекди. Экиси да бир кюн къуралгьан болурла, деб акьылым алайды. Джашла да алай дыгалас эте, Къасбот да бир джырлай, бир тохтай тургьанлан, тышында ит чабхан тауушла келдиле. Джашланы бири, сьрге къобуб, юсюне джукь къаблагьынчы, эшик ачытыб, эки кёзю бла къызыл бурну болмаса, джугьу кьрюнмей, башлыкьгьа чырмалыб биреулен кирди да, мурджарны эрнине олтуруб, эжив этиб тебреди. Къасбот джарыды: «Ма, эжив десенг, эжну!» Джырладыла, джыр-

ладыла. Сора, джырчы тохгады да, ол адам, ёрге туруб: «Кече ашкы болсуи, джашла!» — деб, башлыгыын тешди. Ахмат!

Багыр улу, аны экиуюндеп таныб, талайны джырлаб тургъанында, биз танымай кьалгъапыз Дотдайлары Ахматы. Кьошчула кьууанадыла: «Кюсеген Ахматыныгы табыб кьойдуиг да!» — деб.

Бусагъатда урумдула (Хасаут-Греческий) тургъан эли тебен джанында джерледе бир-эки джылны биз, Багыр улу да кьайышлары бла, алайда турдукъ. Малчыкълары, джылкычыгы бардыла. Ол 9—10 атны «Айджаякъда» да айтады. Джырчы ол джыл этгенди да, Къарачайда биринчи аны мен эшитиб алгъанма десем, алдамазма.

Биз, эки-юч джанчыкъ болуб, бузоучулабыз. Джашчыкъ десем да, 10—14 джылым болур эди. Къасботну кюндюз кёрмейбиз, кече сайын а биздеи. «Сандракъны» айтса, таякъ бла мурджар агъачха уруб, харе чыгъарыб, алай айтады. Сора теисерге керексе, апы айтырыкъ тюлдю. Бир теисейбиз, бир шапагъа гырджын этерге болушабыз. Шапа, гырджын этиб, бизге бериб, биз да отджагъада гырджын агъач деген бир таякъгъа сюеб барабыз гютюлени. Бир кесекден, ары-бери айландырыб, ала-мат, татлы гырджыла биширебиз.

Унуталмайма, Къасбот «Сандракъны» башлагъанлай, джумушуму кьолюб, чынгаб тебрегенми. Бир заманда шапа: «Эй, джаш, гырджынынг кюеди!» — деб кьычырды. Къасбот тохтады да: «Мен «Сандракъны» чашыртхынчы, кюйген гырджыныны кюймеге кьой!» — деб, адамлары кюлдюрюб, аягына дери айтды. Ала бош затла болгъанлыкъгъа, ол кюплени эсеме тюшюрюб, кёзюме кёргюзтсем, аладан багъалы джокъчады манга. Хо, кёб зат, кьайтмаздан кетиб, унуталгъанды...

Бизни тийреден башха тийреге, келин алыргъа деб, кюеу лёгерлени ал къачуму, ат ойнатыб, джолгъа чыкды. Атамы къарнашы, кёзюм къараб тургъанын эследи дейме:

— Ай, хомух, ол къара атха мин да бар, сени огъесе! — деб кьууандырды. Къызына белгиге келгенди бир уллу къара ат, джалы, кьуйругъу да уллу, керти ариу ат. Арлакъда кишенлениб, отлай турады. Къатына кьорыкъ тюлдю — эмилнк маталлыды.

— Кишенин алалыкъ тюлме! — деб гузаба айтдым. Кишенин алыб, джюгенин джарашдырыб, юсюне мин-

дирди. Юйдегиде джаш болмай туруб, мен биринчи болганма да, бек эркелетедиле. Джайдакъ атха джалан аякълай, джалан баш миниб, кюеу нёгерлени джетдим. Бир къауумубуз келин чыгъарыкъ юйге джетиб, эшк юсюнде уруш эте тура эдиле. Айхай, юйге алай дженгил ийиб къоймайдыла: юй башлагъа миниб, чыбыкъла бла тоедиле, сыгын кесекле бла урадыла, кёб сылтау этедиле. Бизникиле да бир «орайданы» тартадыла, бир джырлайдыла. Эки кёзюм, къулагъым да джыргъа, дауургъа кетиб, эслеялмадым бир атлыны къатымда тохтагъанын. Бир заманда ким эсе да башымы сылады да, уянганча болуб, ёрге къарадым. Юсюнде джамчысы, акъ чырпа бёркю. Ким болуучан эди бу? Сора ышарды.

— Къасбот! — деб, чынгаб атдан тюшдюм.

— Аферим! Мен а танымагъанса деб тура эдим, «Сап-дракъны» айтыб, тепсетиучюю унутуб. Аферим санга! Уллу джаш болганса кесинг да... Кимни кызыды?

Айтдым.

— Кимге барады? — деб дагъыда сорду. Аны да айтханымда:

— Хы-ы-ы, — деди. Таный болур эди. Кюёу нёгерлени бири — Пача — «Айджаякъны» джырлаб тебреди. Урушурукъ болур Къасбот джыры ючюн, джашлыгъына къарачы, деб турама. Джырны уа джангы этилген сыйлы заманы. Огъай, урушмады. Экибизни алкъын киши эслемеген болур дейме. Пача джырлаб бошады, дагъыда келинчикни иймейдиле. «Орайда» айтадыла — иймейдиле. Сора биягъы Пача «Акъбийче бла Рамазанны» айтыб башлады. Ол заманда джырны башында «кечеле узун» деб юч кере айтыла эди да, аны ючюн джыргъа «Кечеле узун» деучен эдиле. Пача былай айтыб тебреди, Къасбот да:

— Къой, джаш, къой! Кесинг джырны багъасы джокъса! — деб иги абадан айтды. Джыйылган миллет бирден бизге бурулдула. Пача джарлы, асыры уялгандан, энгта турады этгени кёзюмден кетмей, башын атыны джалыны тюбуне сугъуб ийди. Къалган джашла, туура Пачача этмеселе да джамагъатны ортасында, сыйны, намысны кючлю заманы, джунчуб, къым-тым болдула.

Сора, Къасботну эслеб, атдан тюшюрдюле. Ол да, арлакъда талай къарт олтуруб тура эди да, ала таба бурулду. Кёб да бармай, келинни арбаздан чыгъардыла. Бу джол мен алларында барама, ызымдан джарыкъ

«орайда», кѳууанч дауурла. Эрлай джетиб, атам кѳа-
тыш беш-алты адам тура эдиле да, алагѳа бардым.

— Ай, аферим алда келген кюеу нѳгерге! — дедиле.
Мен а:

— Кѳасбот да келди! — деб кѳычырдым.

— Энди аны иерик тюлдюле, — деди Теличик улу
Ахмат. Джашланы Кѳасботдан тартынганларына сей-
ирсиниб, сагѳышлы болуб тура эдим да, кѳргеними, эшит-
геними айтдым.

— Кѳайда Пачаланы кѳой, — деб кюлдю Ахмат, —
не джырчыгѳа да айтдырмайды аны. Не эсе да «Кечеле
узундан» суйген джыры джокѳду, кеси этмегенликге...

Ол джырыны этгени да танийма — ташкѳпюрчю Ча-
гѳарланы Томай. Мени бу заманымча, кѳарт болуб,
джырлагѳанына тынгылагѳанма.

Джыйырманчы джыллада Дууут элни асламысы Саха-
атха кѳечеди. Бусагѳатда элни аты Кѳызыл Кѳарачайды.
Анамы эгечи да кѳчген эди. Джазлыкѳгѳа келгени сай-
ын соруучан эдим: «Не этеди Кѳасбот?» — деб. Кѳас-
ботну кѳзлери кѳрмейдиле, алай а эшик аллына, кюн ту-
рушха чыгѳыб, джырлаб турады, — дей эди. Джаш бо-
луб, сан этмегениме бююнлюкде да кѳыйналама. Ай-
хай, бусагѳатдача, шыф деб джетиб, эшитгенинги лента-
гѳа джазыб келгенча тюл эди ол заманда.

Бизни джазыучулагѳа айтырым барды. Кеслерини
китаблары Москвада чыкѳгѳанына кѳууанигандан сора,
бизни эски халкѳ джырларыбызны, таурухларыбызны
кѳшортюр кѳайгѳыгѳа кирмейдиле. Эски джырлада кѳал-
лай терен магѳана, джигитлик, джуртуна суймеклик
кѳргюзтюледди! Бирси миллетлени адамлары да окѳур-
гѳа керекдиле кѳарачай джазыучуну китабын. Бир-бири
джашауу бла, культурасы бла шагѳрей этерикди ол, мил-
лет шохлукѳну бегитирикди.

Бусагѳатда талай джыргѳа, Багѳыр улунукѳуду, деб
кѳоядыла. Фахмулу, белгили джырчыды деб, эски джыр-
ланы кѳбюсюн анга атаб барыргѳа керекбизми? Кѳас-
бот алай кѳб джыр этмегенди, уста, ариу джырлагѳанды
ансы. Аны ючюн уруша эди ол, безиген джашла артыкѳ-
лыкѳгѳа этилген джыргѳа ойнай-кюле башлагѳанларын-
да. Мен билгеннге кѳре, Багѳыр улу Кѳасбот ариу ауа-
зы бла халатсыз, керти джырлагѳаны ючюн белгили бол-
гѳанды.

Дагѳыда айтырым: Кѳасботну кѳабырын ариу ту-
таргѳа керекди.

АППА

Джанибекланы (Къалай улу) Анна джашауну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан суйген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарандыла, биченин, аллына салгъанча, аты тубюне да тёнеб къоя эдиле. Сора — таигига дер джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, танын адамлада кёб туруучан эди, Джанибекте айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927—30 джылла. Чомаланы Ильяслагъа Анна келгенин эштиб, барабыз. Ильясны апасы Джанибекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аннаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенгден огъуна ёрге турмасала тишируула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла.

Сарытюзю къызла аны биледиле да, бек сакъдыла Ильяслагъа джыйыладыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эригиб, кёзюу джыргъа джетгенлей; къызла: — Абугалый, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы. — деб арлакъда юсюне джашкъушланы джыйыб, къадюре тургъан Аннаны кёртюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча торлендириб, ма, бусагъатда кинодача эте турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы суйдюле дейме, айтыб башладым. Анна, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжну этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма шпекенсиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къюуб, кесин бегитиб, арну тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкъ. Анна, кёб къыйнылыкъ кёрген адам, замансызлай къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыклары бла, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгъан джерде самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъа келпучю Аннадан джукъ къалмагъанына къыйналама.

Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара, Анна алтыма чыкъды. Бизден Джөгетейге бара болур эди. Былай къатыма джетерге:

— Къайдан келесе, акъ байталынг бла, къара шайтапынг бла? — деди.

Тюзю, кьоркьдум демлеширге.
— Да, былай... кьондан келеме... — дедим акьыртыи.
Сора саламлашыб, тынчлыкь-эсенлик сорду да, ай-
ырылышдыкь.

БИРИНЧИ ДЖЫРЛАГЪАНЫМ

Кыкылыуланы (Сылпагъарланы) Зекерия бизде малчыкъларын элтирге келди да, агам мени анга пегер этиб тебрегди. Покуп Сыртына барлыкьбыз. Барсакь — келин келиб тура. Огъай, келин алкьын келмегенди: бусагъатда сып берликдиле да, сёз тауусуб, сора кьагда, кьында Къарачайгъа барсала, келини алай элтирикдиле. Къууанчын джайлыкьда малчы кьошлада башлагъандыла. Алай эшитгенмисиз?

Къонакьды дегендиле да, мени тёрге ётдюрюб, кьызы кьатында олтуртхандыла.

Сабийме, 10—14 джыл заманым. Къызла аз, джансла кёб, алай а той уллуду. Энтда сёз тауусулгъан кьызы атын унутмай турама — Саппакь. Той-оюн джыргъа кечдю. Бир джыр айтыргъа, джыр билмеген юч иппар айтыргъа, дейдиле. Мен башлайым, дейди да, тюз босагъада олтуруб тургъан Къарма деб бир кьатын — келини кьайын анасы, — «Къобанланы кьой бёлекни» бир арну джырлады. Ол залим джырны тиширыу алай джырлаб бююнлюкде да эшитмегенлей барама. Ол бошаб, кьыйырдан джырлаб барадыла. Кёзюу манга джетди. Не этсин адам?

Сабийме да, уялгъандан ёлеме. Ал джылында Багъыр улу Къасботдан Дууут Джалпакьда да, румлада да (Хасаут-Греческий) кьатында олтуруб, «Айджаякьгъа» юреннгеме.

— Джырла, джашчыкь! — дейдиле.

— Билмейме...

— Бу джырлай билемиди? — деб сорадыла Зекериягъа.

— Биртда устады, джырчыны джашыды! — дейди. Зекерия, менден хапары болмагъанлай, джырлатыргъа деб айтды. Сора кьоймагъанларында:

— «Айджаякьны» билеме, эжиуге келтираллыкь тюлме ансы, — дейме.

— Ой, сени огъесе! — деб, джашла тегерегиме басындыла.

Джырны айтыб тебрейме, джырлар ючюн тюл, дженгил бошар ючюн. Ол джашланы эжиуде тылпыуларын алалмай солугъанлары, ма, бусагъатда да, сиз анга ийнаныгыз, къулагъыма келе турады. Джырлай билмейме да, агъкъын. Бошадым. Къарма алларында болуб, юч сахан бла хант алыб келиб:

— Къой санагъанча джырлагъан къарнашчыгъыбызны сыйына! — деб, аллыма салдыла. Уялгъандан, къызаргъандан, джерге кирлик болуб, этлени къызгъаджашха юлешдим. Аны бла къутулдум. Алай а къайда къутулуу!

«ТИЛГРАММ»

Джырла бошалыб, джангыдан тойгъа джарашдыла. Ол кече аны бла кетди. Сора тебретиле джашла ингир сайын къонакъбайымы къошуна басыныб, мен Къармадан таурухлагъа юренирге барама, джашла менден — джыргъа, хайда, джыргъа юрет деб. Биягъы мен дженгил айтама да, алалмайдыла. Айхай, къуругъан дуния, джаза-окъуй билгенми боллукъду? Зекерия мени юйге элтирге унамайды, джашла да къоймайдыла. Сора асыры кѣб джырлагъандан, эригиб, бугъуб тебретим. Бусагъатда айтама да, юйде киши ийнаныргъа унамайды ансы, ийнаныгъыз, ингирде малланы джыйгъанлай, джашдан джырдан къачыб, ашамагъанлай эки-юч кечени хуна джанлада къалгъаным болгъанды. Излей эдиле, «Абугалий, ой Абугалий!» — деб.

Джукъдан къоркъа билмеген, джукъну стемеген джашлыгъым!..

Атам келиб къалады да, кетеме сора.

Не эсе да, сабий заманында кюнлеринг джюрегинге джазылыб къалады да, бир затны да унутмайса.

Джылым 17—18. Беш-алты тебердичи бизде, Джазлыкъда, Ташчыгъа деб дран хазырлай эдиле.

Абайханланы Таубий, Байчораланы Шеке, Семенланы Догажай, Хырпысланы Хусей, Магулаланы Мусса джырламай бир сагъатны да турмайдыла. Аланы арасында Шекеден онглу, андан уста джырчы джокъду. Эчкичиме да, аланы тыя-тыя, агъач кесилген джерлеге бар-

сам, джырлайдыла, бизден узакъ болмай турадыла да, ингирде джашагъан юлерине барсам, джырлайдыла. Мени да джаным-тиним — джыр. Унутуб барама: не ишлеген джерлерине барайым, не юлерине, былай мени кёрселе:

— Къараулан улу акъчепкен,
Таубийни нек алдадынг, ант джетген?

— деб джырлайды Таубий.

— Тилграмм, — дейди Догажай.

Ма, бюгюн да кесилген агъачха эчкилерим басыныб ашайдыла; мен да джыргъа ашыгъыб, джууукъ келдим. Таубий биягъы сёзлени айтады, ызы бла Догажай да «тилграмм» дейди.

— Алан, — деди Магулаланы Мусса, манга къараб, — сени кёргенлей, Таубий ол эки сёзню джырлаб, сора Догажай да «тилграмм» деб айтадыла. Ол не сейирди? Барысы кюлдюле.

— Къараулан улу акъчепкен,

Таубийни нек алдадынг, ант джетген? — деб Таубий Якъубну ариу къызы Дугъумгъа айтады. «Тилграмм» а — менме, барыб айта болур, дейсиз, — деб къошама.

Кюлююню къойдула.

— Мен, сиз айтханча, «тилграмм» болургъа деб келиб турмайма, гюнахымы бош аласыз, джыргъа тынгылар ючюн къысылыб айланама къатыгъызгъа, — дейме дагъыда.

— Биз айтхан джырладан джукъ билемисе? — деб сорду биягъы Мусса.

— Сиз айтхан джырланы барысын билеме, — дейме.

— Къайда, бирин айтсанг а!

Муссаны «Абидат» деб джангы чыкыгъан ариу джыры бар эди, аны айтама. Ишни къоюб, аугъан тереклеге, агъачлагъа олтуруб, юсюме басыныб, эжиу этедиле.

— Оллахий, зийнадан туугъан, болгъаныбызны алгъанды, — деди, бошагъанымда, Шеке, имбашымдан къагъа. Манга ол заманда андан уллу махтау джокъ эди.

Ингир сайын барсам:

— Бери кел, бери кел, къууушда олтур! — деб, алгъынча бюсюреу сёз айтыб къоймай, тёбеннги къууушха чыгъара эдиле.

Алай бла, Ташчыгъа, унутмай турама, 40.000 дран этиб кетдиле.

АЛЫМ

Джыйырманчы джылла эдиле. Советге ишим болуб барсам, орамны бир джанында Мусакъай улу Хасаннга келин келтириб, той уллу. Ары къайтама. Ойнайбыз, джырлайбыз, тепсейбиз. Тёгерекге тутуб тургъанла, эки джаш алым джыйыб башладыла. Сау кюнню тепсегенден, тепсегенден да, сылтаула къурашдырыб алыб, ахырында къобузчула бла харсчылагъа чачдыла. Аллай адет болгъанды. Ууагъым болмайды да, 5 сом береме. Ол кёбдю. 5 сом ол заманда бир къозулу къойду. Апас, эки апас берсенг, болады. Тёгерек тепсеу бошалыб, мен, арлакъда олтуруб, тойгъа къараб тура эдим, 5 сомуму буздуралмадыла болурла, — къайтыб кесиме бердиле.

Энди иги тынгылагъыз хапаргъа. Унутмай тургъаным — ачуланыб тюл, сейирсиниб къалгъаным ючюн болур.

— Алан, беш сомунгу бир берчи. Сен 3 сом бериб, 5 алгъанса, — дейдиле. Бешни Акъмакъланы (Батчаланы) Алий бергенме дейди. Кесини да бир мюйюшю джыртылды дейди, къараб бир берсинле, — деб бир джаш келди. Меникини джыртылгъаны джокъду, деб, чыгъарыб, ачхагъа къарасам — төрт мюйюшю да сау. Береме. Арлакъда ууакъ дауурчукъ эте тургъан джаш къауумгъа алыб кетди. Бир кесекден ачхамы келтириб берди.

— Алан, энтда бир къарасынла, шо, берсенг а, — деб келди биягъы джаш. Береме.

Джазлыкъ онеки кычырымгъа созулгъан узун ёзенди. Хар талачыкъда бир атауул, тийре болуб турабыз. Аралары узакъ да, джууукъ да болады. Сёз ючюн, бизни Акъбайланы тийреден бусагъатда келин келген Суйкюнлени тийреге дери төрт кычырым барды. Бютеу Джазлыкъ эл 300 юден атлай эди. Бир элден бир элге баргъанчады тийрелени бир-бирине эзеу этиулери, быр-нак кёзюулери да, ойнаулары да. Тёбен элден — менден сора джан джокъ. Не Акъбайдан, не Хубийден киши кымылдамайды. Энди, чынты, мени бла безий тургъанлыкълары болур, къайдам.

Биягъы сомчугъуму келтириб бердиле. Къатымда уа джырчы нёгерими Тытыланы (Батчаланы) Добай олтуруб турады. Ол, къой дей тургъанлайыма, джашлагъа барыб айтды:

— Тейри, мен Абугалий бла джолоучу нёгер да бол-

гъанма, тойгъа-оюннга да бирге кѣб джюрюгенбиз, ийнаныгъыз, анда сиз айтхан затланы кѣрмегенме, къоюгъуз, джашла, — деб.

Сора къатыма олтуруб:

— Энди келселе, берме. Эки кере алдыла, болду. Къайтармай къойсала, не эталлыкъса? — деди манга.

Хо, энтда бир келдиле.

— Джашла, эки кере алыб къарадыгъыз, кѣралмаймысыз къыйырында юзюлгени болмагъанын, — деб, Дობайны айтханын этиб, бермейме. Алай бла кетерге, ахыры, ачханы алыб къачыб кетди, демесинле деб, кюн бартаргъа джууукълашхынчы бир турдум. Атым Советни аллында ат илкихге байланыб турады, ары тебредим. Джашла да биргеме келдиле. Барыбыз да сыртыбызны буруугъа тиреб, къырдышха олтурдукъ. Алий, мен 5 сом берген эдим да, аны орнуна 3 сом къалгъанды деб даулайды.

— Адамла, — дейме, — оюн оюн болса да, ишни арты шох болду. Энди 5 сом бла 3 сомну арасында кѣб зат джокъду, алай а хар ким айыбны бойнуна алмазгъа сюеди. «Джарлылыгъын джашыргъан, байынмаз», — дейдиле, джашырмай айтайым: Чычханланы (Батчаланы) Солтаннга 5 сом берлигим бар эди да (чурукъларын алыб), не кесине туберме, не биреуден иерме деб, 5 сомну анамдан алгъан эдим. Анама адам ийиб, сордуругъуз, ненча сом алгъан эди сенден деб, ол заманда иш айырылыр. Келигиз, аланла, кърал ийнанган комсомлагъа биз да ийнаныб, аланы бирин джиберейик.

Мен иги кѣлюм бла айтхан болур эдим, комсомол тамаданы огъуна ийдиле. Ат джокъду дегендиле да:

— Мени атыма миниб бар. Ат къыйналгъаны ючюн, къайгъырмаз, иги чабдырыб элт, халкъны сакълатмай, — дейме. Барыб, тийреден Доттайланы Мудалиф тенгими да шагъатха алыб, анама келиб, хапар сорады. Анам айтады:

— Да, джанында неси болгъанын билмейме, менден а, Чычханланы Солтаннга берлигим барды деб, 5 сом алгъан эди.

Джумушха кетген джаш былай джетер-джетмез къамчи бла учады алым джыйгъаннга, билгенинг — ёмюрю фитналыкъ, ёмюрю хыйлалыкъ, алдаулукъ, халкъны быллай бир къыйнаб, деб. Чабыб айырама:

— Ий, аллах ючюн, мени юсюмден сѣлешмегиз!.. — деб тилеб, къалдырама. Сора, болдугъузму деб, атыма ми-

ниб, энишге айландым. Ызымдан джашланы бири, Акмакъланы Гитчени джашы Мухаммат:

— Джыр эте бар, джыр эте бар! — деб кычырды. Кертиси бла да, юйюбюзге джетгинчи, кече джырчыкъ этиб бардым. Ол джырчыкъ анда джырланыб да турган эди.

Бир кере районда (Учкуланда) джыйылыуда бизни элни комсомолчулары бизде алым джыйыуда аллай-быллай дауур чыкъганды дегендиле. Эштгеним, бютеу Къарачайда ол адетни тыяргъа деб оноулашхандыла.

Тейри, артда алым джыйыуну, таб, кёрмей къалдым болур дейме.

ДЖАЗЛЫКЪЧЫ ДЖАЗЫУЧУ

Отузунчу джыл эди. Морх башындан Зеленчук базаргъа малла сюрюб бара, джайдакъ атха миниб биреулен тубеди. Мен анга эс ийиб къарагъынчы, ол атын алай бошлаб, джетиб мени къучагъына алды. Батчаланы Ахья улу Абдул-Керим! Сабийликден бирге ёсген тегим. Ол, менден юч-тёрт джылгъа джаш болса да, кимге да тенглик этерча, асыулу джаш эди. Қъаллай бир кюрешген эди ол мени бла, кел, окъургъа, дунияны кёрюрге кетейик, бу тар ёзенден сора, башха джарыкъланы да кёрейик, деб. Мен таукеллик табалмай къалыб кетдим, Абдул-Керим къуллукъчу, джазыучу болду, сау Къарачай, уллу-гитче да аны джырын айтыб айлана эди:

Таула кибик толкъунланы
Джарыб джюзебиз,
Турналача къурч къушланы
Кёкде тизебиз.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қъызыл Аскерлени
Аскер хорламаз! — деб.

Абдул-Керим Сторожевойда бир бай оруслугъа джалгъа джарашады. Ары дери элде ючджыллыкъ школну бошагъан эди, энди орусчагъа бютюн да уста болады.

Нени биледи, пени сорайым деген тырмашхан, джити адам эди. Совет власть келгенлей, окъургъа кетеди, назмула, джырла чыгъарады. Ростовда джангы ишленген «Сельмаш» заводха джыр этеди. Унутмай турама, бетинг былай аман некди дегенимде, «Сельмаш» заводха назмуму орус тилге кѣчюр дегендиле да, кѣб кюрешгенме», — дегенин.

— Джайдакъ атха нек миниб айланаса? — деб къоймадым.

— Сабийлигиме эсеме тюшюреме... Эй, Аbugалий, партия джумуш бла баргъаным себебли, ашыгъыбма, ансы бюгече бир джырлашырыкъ эдик!.. — деб кетди.

Луузлу, сѣзге чемер, макъамы болгъан, оюннга-тойгъа да таб келишген джаш эди Ахья улу. Гитче Къарачайда райисполкомну председатели эди. Кѣб джыр, халпар, назму джазарыкъ эди, амма, не келсин, замансызлай ауушуб кетди.

ДЖѐРМЕ

Джырла... Сейирлик халкъ джырла. Джыр — халкъды. Джырдан миллетни историясып билирге боллукъду. Къыйынлыкъда, зауукълукъда этилгенлери ючюн боллур, халкъ джырла унутулмай, ъмюрлери узакъ болгъанды.

Джырла. Биз суйюб тынгылаучу джырла. «Джѐрмени» эшитген ышармай, кюлмей къалмайды. Ол чам джырды.

Кѣб айтылгъанды муну юсюнден. Мен да айтайым бурунгуладан эшитгеними.

Бѣлек атлы аскер Бызыннгыдан чыкъмагъанды. Алайлыгъын малкъар къарнашла биле тургъанлай, Бызынгыны кѣшадыла.

ѐтген ъмюрню ал сюрени, хоншу хоншугъа чабыб, хата этген заманла, мал, джылкъы, таб, адам да сурген заманла.

Бир джыл къачда, мал ызына, къышлыкъларгъа, кѣчген заманда, Къарачайгъа бир атлы келиб, Лаба башында малгарлыладан алкъын кетмей тургъан кѣшла бардыла дегенинде, эрлай джыйырма бла он атлыдан чабыуул аскерчик кѣуралыб тебрейди. Келселе — кѣшла

кёчюб турадыла. Ариу, билиб кетген эселе да. Ранда, чауул ичинде уллу сюрюу бла баралмай къалыб кетген эки асхакъ улакъны табадыла. Джырда айтылгъан «семиз доммайла» аладыла. Алайда эки къауум болуб, хаман биргелерине айландырыучу чыбарка челекледе алааны этлерин асадыла. Биширедиле. Бир къауумну шапаны Чотчаланы Шымауха, эт бише келгенинде:

— Аланла, мен эки джёрмени онбеш адамгъа къалай юлеширикме? — деб сорады.

— Сен, — дейди бирлери, Сылпагъарланы Хако, — аш салам джырт да кел, юлешген а биз этербиз...

Шымауха арлакъгъа аш салам келтирирге джанлагъанлай, джашла юч-тёрт да боладыла, джёрмелени бирин къабадыла. Шымауха, келиб, этлени къотарыб, къарайды:

— Аланла, джёрмелени бири къайда? — деб сейирси-ниб сорады. Сора эригиб тургъан джашла кюледиле:

— Джёрме уа болмаз, шалбар аугъа атыб кетиб, ашаб келсенг!..

Шымауха кертда дейди да, ол этмеген затына огъай дейди, чарлайды. Джашла уа къоймайдыла.

Джырны этген, мен эшитгеннге кёре, Аджиланы Тауланды.

Эригиб, муратлары да болмай къалгъан джыйын Лаба башындан Учкуланнга келиб къалады джыр этиб, кюлюб, ойнаб. Кесине да Джёрме деб башлайдыла.

Артда бир джолда Учкулан базарда Шымаухагъа, «алан, Джёрме» дегенлей ким эсе да, ол ачыуланады. Сора Чотча болгъан дауур-уруш ачадыла, туююшедиле. Аны ючюн халкъны чамы тохтагъанмы этерикди, ол огъай, Шымауханы тукъумундан болгъаннга Джёрме улу деб тебрейдиле. Иш аманнга кетерин билиб, Чотчаланы Къала-хаджи (иги онглу адам болгъанды), тукъумну бютеуден джыйыб, айтады:

— Энди бютеу барыгъыз дамы чарлаб тебредигиз Джёрме улу дегеннге? Чарласагъыз, билесиз къарачай адамны къызыб къалгъанын. Шымауха чарласын, башхала чамгъа кесигиз да къошулуб, ойнаб тебрегиз!..

Ма, бюгюн да аны атауулу Джёрмеледенди. Гюнахы болмагъан джерде ат аталыб къалгъанды. Джырны къурагъан ауушхан заманында да Шымауха разы болмагъанын билдиргенди.

Халкъ ичинде джыр болсун, хапар болсун, айтыу болсун, тюрленмей къалмайды: бир кем болур, бир — къошулур. Къалай-алай болса да, джыр унутулмайды.

Муну мен Багъыр улу Къасботну джырчы нѣгеринден — Доттайланы Ахматдан эшитгенме. Теличик улу деучен эдиле. Ахмат дагъыда былай айтыучан эди: «Джалан Къолда Лепшокъладан бир джаш, тууарланы мулхаргъа ийиб, балта бла аякълыкъны джона, Джѣрмени джырын эшитмей, хапарын эшитгенди да, кеси аллына джыр этиб джырлай эди: «Мени джѣрмем аллай джѣрме, багъанадан базыкъ джѣрме...» — деб сѣз къураб, мурулдаб тургъанды. Аны алай эте тургъанын эки атлы узакъ болмай къулакъ суучукъдан ѳтѳб бара эштедиле да, ала да Къарачайгъа джетгинчи, бир талай зат къошуб, джырлаб барадыла.

Джыр джангы чыкъгъан заманда, халкъны кѣбюсю аны эшитмегенди да, аны ючюн хар ким кеси «Джѣрмеле» къураб турады. Бир джыл малкъар джазычула манга къонакъгъа келедиле да, аладан да лентагъа сѣлешиб айтдырыб ийген эдим Отарланы Умаргъа, къарнашым, сѳйѳб тынгылайма ауазынга, алай а, сау къаллыкъ, джѣрмечигибизни кесибизге къойсанг а, деб. Бек кѣзонг къараса да джѣрмебизге, Бызынгыдан тебретме «зытчу аскерни», деб да тилеген эдим. Алай а анга да не айыб: ол артистди, эшитгенин джырлайды...

Мен да эшитгеними айтдым.

ДЖЫР БЛА ЗАМАН

(Халкъ джырлагъа къайта)

Сѣз сѣзню айтдыра, ѳтген заманладан талай затны сагъындыртса да, эслеймисиз. Айланыб келиб дагъыда джырлада тохтайма.

Энтда бир-эки джырны къалай къуралгъанын эшитгенимча айтырым келеди. Унутулуб къалынгандан эсе.

— Акъыл-балыкъ джангы бола тебреген эдим. Эки атлы, малла сѳрѳб келиб, атама, сатарса, деб къоѳб кетдиле. Атамы танышлары болур эди, айланыб ол тууарланы хаджиге, байгъа, таб старшинагъа дери сатды. Ол эки атлыны биринден чырайлы адам кѣрмегенлей тохсаннга джетиб барама: субай битген омакъ джаш, бетини ариулугъуна къарасанг — базар гинджича. Арта эшитебиз, ол — Эчкибашланы Домалай эди деб. Хаджирет, урудан, не затдан да артха турмагъан аман-

лыкчы. Мал, джылкы сюрюб, сатыб, ачхасын Нарсанада харчевнялада тауусуучу.

«Нарсанада мен онбеш джылны джашадым.

Къурсауайла бла бирге ашадым»,—

дейдиле аны юсюнден джырда.

Домалайсыз, муну хаджиретли тенглери бир черкес джылкыны сюрюб тас этиб, ачхасын хурджуннга урадыла. Аны Эчкибаш улу сезиб, ачыу бола болур, джылкыны иесине билдиреди. Аманлыкчыланы кысадыла, эм ахырында тёлетедиле. Андан сора кесини ол тенглери ёлтюредиле Домалайны.

Эчкибашланы болур джигит Домалай,

Амал джокъду сен Нарсанадан къорамай.

Кёб кере эшитгенме бу джырны. Бусагъатда уа джырласала, Эчкибаш улуну керти да джигит этиб кыоядыла: Аллай-быллай инарал шохларынг, къайдам, вагон малны сюрюб ашырдынг, дейди Отар улу. Ол да эшитгенин джырлайды. Билмейме, джыр ариуду деб, быллайланы юсюнден айтыб турургъа керекмиди? Бурунлада, таб, бизни заманыбызда да, джашлыкъ, чёрчеклик этиб, туююш ачыб, адам ачыса, аллайгъа кюу этерге ёч эдиле.

Къарачай элледен Ата джуртубуз ючюн джан бериб, тас болгъан ненча джигит уланыбыз барды. Аланы кёбюсюне джууугъу-тенги, джазыучула джыр этгендиле. Совет власть ючюн ёлген джашлагъа — совет джырла! Аллай джырланы радио бла бериб турургъа керекди, магъанасыз, бош джырчыкъланы тохтатыб. Муну барын айтханым, мени сартын, джырланныкъ джырла аз джырланадыла не эсе да. Не эскиледен, не джангыладан.

Бурун тебердичиледен талай кере эшитгенме Байчораланы Гокканы юсюнден джырны да, хапарын да. Чырайлы, тойчу, къобузчу, джарыкъ кыыз болгъанды Гокка. Амма, тамада эгечи болгъанды Чопалакъ деб, эрширек кыыз. Мен эшитиучю джырны аллы Чопалакыны ауузундан чыккыганчады.

Мен джети джылым джетген кыыз эдим

Наиб пача Къарачайгъа киргинчи,

Бир да хатам джокъ эди,

Кесибизни Гокка аягына мингинчи...—

деб.

Джырлаб, суйгенлерин табханла аз болгъандыла. Гокка да баралмагъанды ол джашха. Артда ариу Гокка Байрамкъулланы Балау-хаджиге эрге чыкъгъанды.

«Кемисхан» деген джырны мен Байчораланы Шекеден эшитгенме. Суйген джырларымы бириди. Джырны, билесиз, Баттыланы Къасым бла Шеке этгендиле. Тюрлю-тюрлю айта эдиле аны хапарын: 1. Эки джаш болуб бир къызны суйюб, джыр этедиле, артда ол былагъа джууукъ болуб чыгъады да, атын тюрлендиредиле.

2. Джашланы бири тыш элден бир къызны суйюбдю, алай а джазыуну бирикдиралмайдыла да, джыр этиледи. 3. Эки джаш да чыртда танымагъан, билмеген адамгъа этгендиле джырны, кеслери Кемисхан деб ат чыгъарыб.

Тейри, ол заманда кѣб тебердичи (тюзю, Шекеден эшитмегенме) мен артда айтханыма джан басыучан эдиле. Биллигинг джокъду — неллай бир заман кетгенди! Къалай-алай болса да, сейирлик джырды.

Къасботну «Сандрагъы» кимлеге этилгенди, деб кѣбле сорадыла. Бурун байла, бийле асыры эсирикден джашларын, къызларын тыш элле бла байламлы этиб тургъандыла. Башха миллетге бетсиниб, кесиникине уллу кѣллю къарагъанлагъа къурай келгенди Багъыр улу «Сандракъны». Сора, аны-муну да къошуб, чыртда адамгъанасын ангыламазча, керти да сандракъ этиб къойгъанды:

Ой, да ариу сандракъ.
Джангы чыкъды сандыракъ,
Джангылтады сол аякъ,
Къымылдамайд таб аякъ.
Къара бийни Маккасы
Къара эшекни джекгенди,
Юй башындан кетгенди,
Алхазлагъа джетгенди.
Алхаз нечик этгенди —
Алхаз туююб кетгенди!
Сандрагъым. — сарайым,
Аманынга къарайым,
Айтханынга барайым,
Джан чачынгы тарайым.
Ючден-ючден эшейим,
Къыз чубангы тешейим.
Джанымы къыйгъан сандракъ,

Джаныу суулай, бокъланнгын,
 Стампулда джакъланнгын.
 Қъарачайда кългъанды
 Тапанчамы тангыу¹.
 Къучагъыма джарашыу
 Афендини Наныуу,
 Наныу тюл — Бибасы,
 Баргъан джашдан тыймасын.
 Тангнга дери кыйнасын,
 Кесин ёрге джыймасын,
 Афендини аллах сыйласын,
 Кёк ёгюзю кыймасы.
 Ючкекеннге, Марагъа
 Айранчы эшек болгъанд,
 Айран джюклеб келирек
 Асланукъаны джашы Қъарагъа.
 Қъара кетиб барад да
 Бибаны уууртларын таларгъа.
 Афенди ат джерлей турад да
 Барыб сейирлерине къараргъа.
 Сандракъны хахайы,
 Ат чабдыра билмейд да
 Идрисни Махайы.
 Адам этни ашайды
 Бекмырзаны Қъасайы!..

Афендилени сагъынады. Хубий къадыды ол деучен эдиле. Қъасай кимди? Быллай хапар джюрюй эди. Қъартджуртдан Қъасай деб мыртазакъ, Учкуланнга не эсе да къуугъуннга кетиб, къайтмай къалады. Экинчи кюн аны юй бийчеси, джолгъа чыгъыб, энишгеге озуб баргъан джолоучугъа: «Быллай андан бир къара эшек келиб кёрюрмю эдинг?» — деб сорады. Ол да быллай джууаб этгенди: «Мен аны-муну билмейме, Қъанаматны Қъара Қъасай ёлтюрдю!» «Адам этни ашайды Бекмырзаны Қъасайы», — деб Қъасбот Эбзеланы Қъанаматны ёлтюргеннге айтханды. Алайды да, джырда айтылгъан атлагъа оюмлашыб къарасанг, бийлени-байланы, афендилени самаркъау джорукъда хыликке этгени танылады. Джырны тамам дженгил халда, адам стемеге барырча айтыб, халкъны ётгюр тепсеу бла, тирилиги бла кёргозте билгенди Қъасбот кесини терсликге къаршылыгъын.

¹ Тангыу — курок.

Энди «Хорасанны» юсюнден. Кертиси бла да, мен ол джырни эшитмегенме. Алимле бек уллу иш этгендиге аны табханлары бла. Алай а даулашыргъа да керекди. Нек? Қъасботну «Айджаякъ» деген джырын иги билеме, таб, менден алгъа аны Қъарачайда киши юренген болмаз эди (тау джайлыкъда хоншула болгъаныбыз себбли), — деб, махтанган эдимми?

Магулаланы терекле,
Санга сѐлешелле мѐлекле,
Ала джаз башында чагъалла,
Бишиб, тюблерине агъалла, — дегенди

Қъасбот «Айджаякъда».

Энди «Хорасанны» окъугъуз:

Ойра, Қъоркъмазлада ариу мѐлекле,
Алада балий терекле,
Ала джазда чыммакъ чагъалла, тенгле,
Джайда, кызыл бишиб, агъалла.

Алай болса да, къайда чагъадыла терекле? Тебердиде Магулаладамы, не уа Учкуланда Қъоркъмазладамы? Огъесе, Ходжалай, анда-мында да чагъыучандыла балий терекле, деб кѐлюбюзню басыб къоярмы эдик?

Уллу Қъочхарлада джашарбыз,
Печи бла кѐкбаш юй салыб,
Келгеннге эшик ачарбыз,
Эки терезеге чюй салыб, — деб Багъыр улу

Айджаякъгъа айтханды. Анга этилген джыр эртделеден белгилиди.

Энди «Хорасанны» окъуюкъ:

Уллу Қъочхарлада экибиз джашарбыз,
Туз бла гырджын ашарбыз,
Печи бла кѐкбаш юй, джаным, салыб,
Эшик, терезеге чюй салыб.

Ма, былайды. Ким биледи, Қъочхарланы Қъасбот джаш заманында Хорасаннга джыр этиб, къартлыгъында аны унутуб, ол джырни Айджаякъгъа атаб айтхан болурму? Огъесе, бизни унутулмазлыкъ джырчыбыз тюбеген тиширыууна бирча сѐзлени айтыб тургъан болурму,

хауле адамча? Къайдам, мен Къасботдан талай кере эшитгенме, Айджаякъ деб джырлаучан эди. Юч юлгю бла тенглешдирдим. «Айджаякъда» болгъан онбир куплет, мени сартын, барды «Хорасанда». «Акъбийче бла Рамазан» деген эски джырны сѣзлери да тюбейдиле «Хорасанны Къасботха этген ийнарларында». Билмейме, алай а «Хорасан» деген джырны газетде окъугъанымда, къууанчлада джашла терс айтычу таныш ийнарла да тюбейдиле. Кѣлюмдегин айтдым, терсни-тюзню ачыкъларыкъ алимледиле.

«Кыштай» деген джырны этген, эшта, джырда кесим айтхан болур:

Кѣзюм чыракъ барады Бурмамутну башына,
Экинчи кѣргенлей, хауле Матух аталла
Магула Къараны джангыз маджал джашына.

Хапарын былай айтыучан эдиле. Схауатда бир тойда Матух Кыштайны джаратады.

Схауат, дейдиле ма андан ары Хабазгъа,
Ат ойнатханем мен Текеланы арбазгъа,
Ойнаб бошаб, господа кибик, къарадым,
Къараб кѣргенлей, ариу Кыштайны сайладым,
Ингирге дери мен къолтугъунда ойнадым...

Сюймекликге этилген биртда ариу джырды бу. Алай а бу джырны ичинде «Бийчесында бир къабхын атла сыйырыб», «...уллу Донскойдан донской къойла сюрмезем» деген сѣзлери, — ол аманлыкъчы, хаджиретли болгъан кѣреме, дерге боллукъду. Огъай, тебердичи джаш Бийчесында агъашчы болуб ишлегенди, ол сѣз бла кесин нени да кѣрген джигит эте тургъанлыгъыды, чам халда, кесине махтау излеб. Кыштайны алады. Артда келинни ызына къайтарыб бара, Бийчесында джаш, ат ойнатама деб, билмей атны ёшюню бла юй бийчесин силдеб иеди, Кыштай ёледи. Мен эшитген джыр, аллында айтханымча, суймеклик джырды, джаш Кыштайны алгъынчы этилген.

Ташкѣпюрчю джаш Рамазан бла тебердичи къыз Акъбийче суйгенле болгъандыла. Къыз анга къачханлыкъгъа, джууукълары джетиб, уруш-туйюш ачыб, сыйырыб кетгендиле. Туйюлген Акъбийче да Тебердиге дери ат аллында къан къусуб баргъанды. Анда да, къул-

гъа баргъанды, тукъум бет джойгъанды деб, харамды деб, бош юйге атыб, кишини къатына къоймай, кесин ёлмеге къойгъандыла. Ол зорлукъгъа тѣзалмай, Рамазан, суйюб келген къызымы уруб-туйюб, сыйырыб кетиб, джууукълары ёлтюрген этгендиле, деб сюдге бергенди. Джаш сюдде хорлагъанды. Алай айта эдиле, тѣлеуге анга Акъбийчени кичи эгечин берген эдиле деб, Рамазан, энди ол джуртлада туралмай, Тюркге кетиб къалгъанды, деб. Ол эки суйгеннге этилген джырны (этген — Чагъарланы Томай) Багъыр улу Къасбот бек джаратханды, кишиге джырлатмагъанды, къыйналгъандан, сыйлагъандан. Мен Томайны къарт киши болуб билеме, Акъбийче бла Рамазанны джырын айтханын да эшитгенме.

Кѣб кѣргенбиз аналарыбызны чепкен сокъгъанларын, талмай кюрешуучюлерин, не къыйын иште да, къаджыкъмай, джан аямай атылуучулары ючюн, къаллай бир бюсюреу этгенбиз биз таулу тышыругъа. Джырлагъанлары уа? Къарачай чепкенни согъуб бошаб, сора тюк чыгъарыргъа деб, ууакъ чыбыкъдан эшилген четенчикни юсюне саладыла. Мийикде кзурукъча бегиген джибден тутуб, четенни юсю бла теблеб ары чыгъыб, теблеб бери келедиле. Сора ол бир талайдан тюклениб, къалын аламан джюн чепкен болады. Алайсыз, ол джукъгъа джарамагъан ушагъыусуз зат болады. Ма аны теблеген заманда айтадыла «Ийнайны»:

Ой, ийнай, ийнай, ийнарада,
Иги хапар келсин кюн арада,

Ийнай айтмасанг, четен кюледи.
Ой, ийнай, ийнай, ийнарашым,
Сау джюрюсюн тюзде айланган
джангыз къарнашым!

АЙМУШ

Орамда къой кирлени къойла этиб ойнай тургъан джашчыкъны кѣрюб, озуб баргъан бир бай, мунда бир зат барды деб, джашчыкъ, манга кел, къойчу болурунг келе эсе, — дейди. Алайда атасы бла келишиб, джашчыкъны беш джылгъа джалгъа алыб кетеди.

Ол джашчыкыны аты Аймуш болады.

Мен да сабий болуб эшитиучен эдим, Аймуш Къартджуртну тебен тийрелерини биринде джашагъанды, атын-тукъумун да айтыб, аны бир джашы эди, деб. Къайдам. Ала бош хапарла болурла. Айтыу а, кертича, энгда унутулмайды.

Суйкъун дженгил эди да, эчкичи эди.

Тохун таб эди да, юйчю эди.

Магула ауур эди да, тууарчы эди,

Аймуш сыбызгычы эди да, къойчу эди, —

деб бурунгула тизиучен эдиле.

Беш джыл бир къауум инсанны ёмюрю болады. Аймуш иги абадан джаш болады. Сыбызгыда согъа, сюрюуню айландырады. Бир джолда кюндюз, кюте тургъан джеринде, мал сюрюрге деб джауну келе тургъанын кёрюб, Аймуш къойланы къачырыб тебрейди. Бир гитче къолан къозучукъ баралмайды да: «Ай, аман къозучукъ, джау джетди, къача киришейик!» — деб, бир таякъ бла, бир тобугъу бла тюрте келеди. «Айхай, — дейди къозучукъ сёлешеди да, — бу къойланы барыны насыблары мени юсюмде болгъанды да, кёлтюрюб баралмайма...»

Ол сёзледен сора Аймуш къозуну къолуна алады. Алай бла бир кесекден джаудан къутуладыла. Къозучукъ уллу, ариу къолан къой болады. Аймуш, мийик джерге чыгыб, сыбызгыны сокъса, ол къой сюрюуню ызына къайтарыб тургъанды.

Аймушну джал болджалы джетиб, мал юлешиб тебрейдиле. Сюрюуню бай бла эки тенг этерикдиле. Юлешюде къолан къой байгъа тюшеди. Аймуш, суйген къойчугъум санга тюшдю, эки къой ал да бер ызына, деб тилейди. Бай, къойну хапарын эшитген болур эди, бермейди. Он къойгъа да бермейди, джыйырма къойгъа да бермейди. Сора болмагъанында, Аймуш-джарлы, къойларымы барысын берейим, къолан къойну бер, дейди. Бай ол заманда къайтарады къойну.

Аймуш, аны бойнундан байлаб, акъыртын эниб келе, кеси аллына бушуу этеди. «Бу ишге бир къара: беш джыл ишлеб, энди джангыз къойну не деб алыб барлыкъма?» Сора къойчукъ сёлешеди: «Къоркъма да кел, къойла табыллыкъдыла».

Къарачайны башы таулада Хурла кёл деб барды,

чалайгъа барадыла. «Бу кѣлню джагъасында, — дейди къойчукъ, — бешджюз къой сыйынырча, буруу эт». Аймуш этеди. Уллу, кенг агъач болуб, къараса, кѣлден алтын мюйюзлю бир къочхар чыгъады да, къойну айландырады. Эртденбласында туруб къараса, бурууну ичи — къойдан топ-толу.

Аймуш сейирсинген болур эди къойда бир дараджа болгъанына, кѣрген затынгы адамгъа да айтма, ол къочхаргъа да «хей» деме, дейди къолан къой...

Аймушну адамлары, мал юлюшюн алгъан хапарны эштиб, аллына къарнашларыны бирин иедиле. Келсе — Аймушну Хурла кѣлде уллу къошу.

Сюрюню элге элтирге унамагъанында Аймуш, къарнашы юйге бир бар, ананга-атанга да бир кѣрюн, юсюнге-башынга да къарат, сен келгинчи, къойланы кютейим, дейди. Къоймайды да, Аймуш тебрейди. «Алай эсе, — дейди Аймуш кете туруб, — джанлы джокъду, алай а была юкерле, ол заманда, тилерим: «хей» деб кычырма. Сора эртденбла сюрюню «хыррейт» деб кюзгъама: эшиклерин ач да къой, кеслери чыгъарыкъдыла.

Аймуш аны бла кетеди. Арадан эки-юч кюн озгъандан сора, къарнашы, танг жарыгъы бла сюрюню иейим деб, турса, къойла юркедиле. Бу, Аймушну айтханын унутуб, «хей» деб кычырады. Олсагъатлай къойланы ичинден бир алтымюйюз къочхар чыгъыб, кѣлге чынгайды. Аны ызындан къолан къой секиреди. Сора башха къойла да кириб тебрейдиле суугъа. Бу не сейир-тамаша болду деб, не бек артларына ышырыб кюрешсе да, тыялмады къойланы кѣлден.

Аймуш, аман тюш кѣргенди да, пелах болду деб, кече бла къобуб, ашыгъыб келеди. Ол да кѣлню туурасына джетиб, сыбызгъыда ойнаб тебреди, чынг артха къалгъан бир гитче кюзучукъ тохтаб макъамгъа тынгылады. Алай а Аймуш келмегенинде, ол да чакъырыб тургъан кѣлге киреди. Аймуш джетиб:

— Ай, къарнашым, манга этерни этдинг, энди санга — игилик, манга — ашхылыкъ!.. — деб, эки кѣзюн башлыгъы бла байлаб, суугъа чынгады. Къойла, Аймуш да джокъ.

Кѣлню тюбуне тюшюб излегендиле, деучен эдиле. Не кѣргенлерин билмейме, джаз сайын а къойланы джюн джабагъылары сууну башына чыгъа эдиле, деб бурун къартланы айтханларын унутмай турама.

Ой, Аймуш, Аймуш,
Джангыз терекге минмеген Аймуш,
Къошулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Нёгерге харамлыкъ билмеген Аймуш,
Джангыз терекге да мингенсе, Аймуш,
Къошулгъан къойгъа да тийгенсе, Аймуш, —

деб алапат кюю бар эди.

Ма, мен эшитген хапар, джаным.

Энди мени атамы джаш заманында алайлада сюрюучю заманындан айтайым.

Кеси бла эки къарнашдан туугъан джаш Баракъ бла къойланы джая келиб, кёлню джагъасына келеди. Атам, антсызма, кёлню тюбюне тюшмесем, дейди. Уста джюзюучю болгъанды. Къоркъмагъанын андан билгиз, узун аркъанны бир къыйырын Баракъгъа тутдуруб, бир къыйырындан кеси къолу бла тутуб, кёлге чынгайды. Не бууунуна, не билегине байламагъанды ол джибни, оюмсузну кёремисиз? Не болсун Баракъгъа, «аркъанны тартсам, ёрге чыгъарыrsa», — дейди. Алай айтучан эди атам-хариб, кёлню тюбюнде, тамам от оджакъча, бир джерден, боркъулдаб, шоркъа чыгъа эди деб. Бизге хапар айтхан заманында ма ол къайнаб чыкъгъан суудан да тёбен кетгендиле Аймуш да, къойлары да, деб сейирсиндириучен эди.

Джунчуй тебрейди да, аузуна, бурнуна суу кириб, ёрге тарт деб, къолун къымылдатханлай, аркъанны иеди да къояды. Аякъларын тюбюне джетдириб, ёрге силкиниб, аманны кеминде, кюреша кетиб, башына алай чыгъады. Баракъ да, джылаб, кёлню ары бла бери чаба эди.

Ма алай болгъанды мени атам, Аймушну излей барыб.

ЭМ ЭСКИЛЕДЕН

«Нарик улу Чора», «Гыж улу Чюердин» — ма эм эски джырларыбыз. Къартлыкъ къыйынды: унутуб къояса билгенинги да, ансы, эшитгенме, хапарларын да биле эдим.

Нарик улу Чора белгили тулпар болгъанды. Аны ючюн болур, Къазандан Басханнга адам иедиле (алай болургъа боллукъмуду?) Нарик улу Чора, болушлукъ эт,

джау келеди бизге, деб. Кеси атланады джолгъа. Бир джерде атына суу ичире тургъанлай, алайгъа суу алыргъа келген бир тиширыу: «Къайры бараса, ашхы улан?» — деб сорады.

Баргъанымы сорасанг,
Къазан халкъгъа барама.
Асылымы сорасанг,
Нарик улу Чорама.
Джаудан алгъа мен джетсем,
Ташдан ишленнген къалама,
Менден алгъа джау джетсе,
Джумуртхада балама, —

деб, кетиб къалады. Къазан элге джау кириб тургъанлай джетеди. Анда къазауатда джигитликле этиб ёледи таулу улан Нарик улу Чора.

ГАССЫ

Басханда тургъан заманларында, Гассыны анасы ёледи да, атасы Дуда Къарачайгъа кетеди, Хурзукга. Гассы да, сабийчик болуб, ана джууукъларында — Хаджи-Даутлада къалады. Онджети джылы толуб, атасына, Къарачайгъа ауады. Сора Хаджи-Даутлары, анасыны юлюшюн келиб алыгъыз деб, айтдырадыла, Дуда да, джашы да Басханнга келедиле. Энди анасыны юлюш орнуна Дуда къоймай алдыргъанды дейдиле, огъай, Гассы кеси сайлаб алгъан эди деген хапар да болгъанды — къуп-къуру бир экиджашар тайны алыб къайтадыла бай джууукъларындан. Артда уа ол тай тулпар ат болуб чыгъады, чарслада аллына ат иймеген. Хурзукдан Къартджуртха кёчедиле. Гассы да юйдегиленеди.

— Джигитлик бла эркишилик къуру урлагъан бла аманлыкъ этиб айланганнга санала эсе — кёргюзтейик урлагъанны! — дейди Алиюкъ.

— Ёмюрю аны тукъуму табмазча бир этейик, бир тохтар эсе уа, ит малгъун гудудан! — дейди Гассы да. Хатачыны хатасын тыяр ючюн, аны кесине бир уллу хата этерге керекди деген бу экисинден чыкыгъан болурму? Джассы намазны джамагъат бла бирге къыладыла межгитде, сора хазыр болуб тургъан джангыз атха экиси да миниб атланадыла. Джолда уа, ма аллында

айтханымча, ушакъ этиб келедиле. Джангыз атха уа къарда ыз аджашдырыр ючюн мингендиле: ёмюрю гудудан тоймагъан джауларыны бир асыралгъан ёгюзю барды да тау кышлыкълада, анга чыгъыб барадыла.

Ёгюзню аякъларына уюкъланы кийдириб, Гассы башындан тутуб, атасыны къарнашы Алиюкъ да ат бла ызындан тюшдю. Ашыгъыргъа керекдиле, элге эртден намазгъа джетерча, миллет кёрюрча.

Ол борбайы болгъан ёгюз, къарда Гассыны ары бла бери ата да, Алиюкъ да ызындан гузабаландырыб, юйге джетерге, Гассыны эки аягъы (чабырланы заманы) бузлайдыла. Анга да уллу эс бёлмей, ёгюзню гёзеннге киргизтиб, кеседиле. Была аны соуб, этин джашырыргъа, танг белги бере тебрейди. Танг атса, атсын — Гассыны аякълары юшюгендиле. Намазгъа бармай а боллукъ тюлдю. Сора Гассы юй бийчесини гаможларын къаблаб чыгъады. Алай бла эртден намазны да джамагъат бла тенг кыладыла.

Гассы, аякъларынгдагъыла не затладыла дегенге:

— Ай юйюнге, бюгече ол аман къатын аякъларымы иги басдырмай къойгъанды да, юшютюб къойгъанма... — деб барады.

Кюледиле, Гассыны аякълары кюлде юшюгендиле деб. Ёгюзню иеси уа, излей келиб, Алиюкъ бла аны къарнашындан туугъан урларыкъдыла деб, дауун тёреге билдиреди. Джамагъат шагъатлыкъ этеди, джассы, эртден намазны да бизни бла къылгъандыла, экисини арасында уа алайгъа барыб, семиз ёгюзню сюрюб келаллыкъ тюлдюле, деб. Кертиси бла да, адам ийнанмазча кычырымланы барыб келгендиле.

— Гассыны аякълары нек юшюгендиле да? — дейди ёгюзню иеси.

— Аны уа, — дейди Гассы кеси, — ол аман къатын бюгече аякъларымы иги басдырмай къойгъанды да...

Аны бла, элни шагъатлыгъы бла, андан къутуладыла. Ёгюзню биз тёлеге эдик да, ол бедишни айтдырмай къойгъа эдиле. Ма, андан бери беш атагъа айландыкъ, Гассыны аякълары кюлде юшюгенди деген сёз унутулмай, бежири келген аны сагъыныб ойнайды.

Бир джолда эртденнгиде Гассы бла къарнашы Сыгынчыгъа, Къарамырза деген бийни эки келечиси келиб, бийибиз сизни Къартджуртха чакъырады, дейдиле. Бир семиз эркечни алагъа бериб, сылтаула этедиле да бармайдыла.

— Муну бла кьойсала, шукур этиб кьой, — дейди Гассы, атлыла кетгенлеринде. — Алай а кьоярыкъ тюлдю. Биягъынлай, халкъдан тишлик джыяргъа къарагъыз дерикди. Бу джол унамазгъа!

Сыгынчы да айтады:

— Кел, кеч этмейик да, ёгюзюню къоратайыкъ, кьоярыкъ тюл эсе.

Бир асыралгъан ёгюзлери бар эди да, кёзлери кый-маса да, амаллары джокъду кесмей кьояргъа. Кюн орта бола, иш была къоркъгъанча болду: биягъы атлыла келиб, алыб кетген эчкилерин къайтарыб, айтдыла:

— Бий чакъырса, олмуду башыгъызны аурутхан? Керек тюлдю анга эчки, ёгюзюгюз барды деб эшитгенди.

— Ёгюз эт биз да ашайбыз, — дегендиле къарнашла.

Аны бла бийни келечилерин ашырадыла. Алай а экинчи кюн дагъыда келиб айтыб кетедиле, юч кюнден урушха хазыр болсунла, барлыкъбыз деб.

Хурзукда от, окъ керекли затла хазырлагъан дорбунла болгъандыла. Къалай эсе да къая букъудан — кюкюртден — от этгендиле, къоргъашын ёзеклени да билиб, кюрешиб окъла этиб тургъандыла алайда. Къарнашла эки-юч кюнлерин алайда ашырадыла, бий бла къазауат этерге хазырланадыла. Эртделеден келген халпар — бир да аламат мараучу болгъанды Гассы.

Къарамырза бий сёзюне толу болду: ючюнчю кюн джыйырма атлыгъа джууукъ аскерчиги бла Хурзукну тебен джанындаг кирди.

— Къарнашчыгъым, — дейди Гассы, — сау къалсакъ — ол бизни насыбыбыз. Бир-эки кере бийге болушханбыз да (аман этген эдик!) айлана да аны ючюн келиб турады. Халкъ а бизге къынгыр къарайды. Сау къалгъаныбыз эсибизде тутарбыз: миллетинг бла болургъа керексе, тышындан келген залымден эсе. Бюгюн эркишилик да, сый да билинирге керекдиле, джамагъатыбызгъа, уялмай, бетлерине къарарча. — Эл кысылыб къалгъанды. Кёремисе бир эркек улан орамда?

— Огъай, — дейди Сыгынчы, — майна, аскерни аллына бир тиширыу келалгъанын келеди джаяулай!

Ол тиширыу дуня таныгъан Хужады. Джетитон Хужа деучен эдиле. Иште, сёзде, оноуда да мунсуз зат тынмайды. Сёзю ётген, сыйы элни аллында тургъан тиширыу. Хужа, чабыб келгенин бузмагъанлай джетиб, бийни аллына уллу чилле джаулулгъун джаяды.

— Бийим, джаным, эки камсык джаш чёрчекликле-

рин кѣргюзгендиле деб, керекмиди, акъыллы санга къан тѣгерге? Ойлаш! — дейди Хужа.

Къарамырза, джаулукъну теблемей, тохтады. Алай тюшюб несине узатмайды. Аман къан алыбды. Теблеб озуб а кеталмайды. «Тиширыуну джаулугъу къан бериуну къайтарыр», — деб, ма быллай иште айтылыб тебреген болур. Шериу деб джасакъ джыя келген аскерге айтылгъанды. Тюшмейди бий атдан.

— Джаулугъунгу ары ал, къатын! Мен ойлашдырайым алааны! Алкъын онглу, онгуз ким болгъанын билмеген кийиклеге билдирейим мен бююн. Ары ал джаулугъунгу!.. — бий сѣзюн тюгел айтыб да бошамагъан эди, шок атылды да, окъ, джерни агъарыб тургъан ал акъ къашыны тубюнден кириб, атха, юсюндеги Къарамырзагъа да хата этмей, арт къашдан чыгъыб кетди. Бий, эрлай секириб тюшюб, джаулукъну Джетитон Хужагъа берди.

— О, бери тюшюгюз, аллай мараучула эсегиз — атышайкъ! — деб къычырды бий, кѣзлерин башында къаяладан тюшюб келген экеуленден алмай. Ала — Сыгынчы бла Гассы. Гассы рахат, ашыкъмай атлай, къарнашы уа, артхаракъда шокну аллына тутуб, джукъ къаугъа чыкъгъанлай, хазыр болгъанын билдире, ёзеннге эниб келедиле.

Джетиб, саламлашыб, тынчлыкъ-эсенлик сорулгъандан сора, ол дау ёгюзню джабхагъын къара этиб салыб, атышыб тебретиле. Къарамырзаны юч адамы атыб тийдиралмадыла, Гассы бир атханлай джабхакъны тюрсюнун бузады..

Аллы бла сабийле, ызы бла арлакъда абадан къауум да джоппу болуб, акъыртын-акъыртын кѣрюнюб тебретиле. Алай бла Гассы бла Сыгынчы, миллетни аллында сыйларын тюшюрмей, бу халкъда да ётгюрлюк болгъанын танытдыла. Была бла джау болгъан энди шох болду.

Къарамырза да келиб тишлик джыйыуну къойду. Гассы бизни уллу атабызды. Бизни атаууллубузгъа Гассылары дейдиле.

ДЕБОШЛА

Сылпагъарланы Дебош Тау артындан аууб келе, къая джолчукъну къыйырында шкилди кѣкенни джанындан биреулен чартлаб чыгъыб, Дебошну эки къысха илигине

таякъ бла бирден кючлю уруб, кьолларын салындырады да кьояды. Дебош эс джыйгьынчы, мазаллы кьара джаш аны кёкюрегинден белине дери джыджым бла кьаты байлайды. Сора секириб юсуне миниб, Дебошну джелкесинден мизни чанчыб, бар дегенча, ауушну энишге айландырады. Мадар неди — болгьаны кьурушуб, кьарыу эталмай, Дебош юсюндегини айтханьн этиб барады. Барадыла, барадыла, сора, кеч бола, чегетни кьыйырында тюз чынар талагьа джетедиле. Алайда миниб келген джерге тюшюб, Дебошну тюртюб-тюртюб элтиб, терекге байлайды. Кесини шкогун, сыйыргьан шкогун да арлакьда терек бутакьгьа илиндиреди. Дебошха бурулуб да кьарамагьанлай, от этеди, ашагьан да этеди. Ауузланыб бошаб, сора кесин Дебош таба айландырыб, артында аугьан терекге таяныб, джукьлайды..

Ол джукьлады деген заманда, Дебош кьымылдаб тебрейди. Не бек сылыт болса да, мунга джукьу джокьду. Айхай, хатерсиз кьаты чьрмалгьан кьайиш джыджымны кьалай юзгюн! Бычакьлары, шкокну тапанчасы да сыйырылгьанды. Джангыз хазыр орнунда эсленмей кьалгьанды бир гитче бычакьчыгьы. Тыпырдай, кюреше кетиб, тишлери хазыр орунга джетиб, бычакьны сабындан кьабады. Аманны кеминде, кёкюрегиндеги джыджымны кеседи. Алай эте келиб, эм ахырында санлары бош болады, барыб шкокланы алады. Алай а джукьлагьанны урмайды. Тангнга дери кёз кьысмай чыгьыб, ол джукьлаб тургьан былай уянганлай, хазыр этиб тургьан гитчерек ылыхтын бла билеклерине уруб, эки кьолун джукьгьа джарамазча этеди. Кеси байланганча, кьолларын байлаб, юсуне минеди да, ауушну ёрге бар дегенча, ары айландырыб, Дебош артындан мизни чанчады. Алай эте, кюн иги ёрге келиб, ауушха ёрледиле.

— Алан, эй, Дебош! О, бир тохтагьан да этейик, бир тютюн да ичейик, — дейди кёлтюрюб баргьан. Эки адамы бу эки кюнню ичинде ол эди биринчи сёзлери. Дебош юсюнден тюшдю, кьолларын да бошлады. Бирбирине энди кийиклеча кьарамайдыла. Ол джаш ышарды.

— Сеннге тюрберге, танышыргьа деб, ауушну аууб келгенме. Мен да Эбзени Дебошума. Кесими залимлигими сынайм, деб келе эдим санга. Талай кюнню тауда, чегетде изледим. Энди, Дебош, мен тик энишге баргьан эсем, сен тикни ёрге миниб келдинг, мен анда-мын-

да мизни джелкенге джетдире эсем, сен таймаздан кўуйругўума чанчханлай келдинг. Тенг болдукъ. Сен артыгы бла! Сау бол, джукълагъан заманымда уруб кетмегининг ючюн, санга аманлыкъ этгеннге алай этгенинг ючюн! Сау бол!

Экиси да ёрге туруб, къаты кўучакълашадыла, ант къарнашла боладыла. Къартла алай айта эдиле: Къарачайдан мал сюрюлгени болса Тау артына, Дебош, ары ётуб, ол эбзени табыб, малны ызына алыб келе эди андан бери; бизникиле хата этгени болса, ол бери аууб, Дебош табыб бериб, ашыра эди.

МЕНИЧА КЪАРТЛЫКЪГЪА...

Джюзден атлагъан къарт Топашха юйдегиси кёзю-кёзюу къараб тура эди.

Юсюнде кўуп-кўуру джюн чепкени, къаллайла эсе да кеси аллына юйден чыгыб, кюн турушда олтуруучан эди. Биз а, тийрени камсык сабийлери, кысыла барыб, узун чыбыкъны учу бла сокъур къартны этинден дыгы эте эдик. Аллында ариу айта келиб, артда урушуб башлай эди. Бир да тохтамасакъ, къаргъай эди:

— Я аллах, сиз, менича, къартлыкъгъа дери джашагъыз! — деб. Ол заманда аны алгъышха санаб кўуанганлыкъгъа, энди ангылаб тебрегенме Топашны сёзлерин, этген ишлериме да кёлум бла сокъурана. Хо, къркўу кире тебрегенди манга да. Къарыусуз болсанг, кўулагъынг эшитмей, кёзюнг адамны танымай, санларынг бир-бирин тутмай, кўуру тенгегингден сора джугъунг кълмай тебресе, не бек кёб джашасанг да, тенгсиз, кесинг кълыб, — аны татыуу бармыды?

Джангыз кўуандыргъан: бусагъат рахат джашауда бизнича къартлагъа сый, сёз да берир ючюн кўоймайдыла. Кимни акъылында бар эди арт кюнлерибиз быллай заманда ётерикди деб!

МАМУРАШЧЫКЪ

Сабий кёргенин унутмайды. Джайда Джазлыкъ эли, ёзенде адам кълмагъанча, Джалпакъгъа чыгыб кете эди. Бир кюн, эки джаш бир мамурашчыкъны шын тургъузтуб джюрютуб келгенлерин кёрюб, сабий, уллу

да алларына чабдыкъ. Хапар айтдыла. Айю баласы бла суудан ётерге тебregenлей, джашла, ташны, агъачны да къюуб, аналарын джунчутадыла, мамурашчыкъны джанлатадыла. Не да болсун, айюге табсыз, былагъа таб джер болгъан болур. Алай айта эдиле, Дууут сууну (къобуб келген) тюз ёрге джырыб келе эди анасы, деб. Суудан кючден чыгъыб, онгсуз болгъан айюню алай къюуб, была балачыкъны ал аякъларын байлайдыла, аланы аралары бла таякъны ётдюрюб, эки джаш эки джанындан тутуб, арт аякъларында джюрютюб, Дууут Джалпагъына алыб чыгъадыла. Хайт деб къош ит тенгли бола кете эди.

Тура турду, хариб, бойнундан сынджыр бла байланыб, ол да кюреше-кюреше, тарта-тарта, къымыжа джара болуб. Аллына не зат да сала эдиле. Не келсин, аман болуб бара эди. Алай ийнаныгъыз, мамурашчыкъны анасыны ёзенде къычыргъан тауушу Джалпакъгъа келе эди. Анга къыйналмагъан, баласын иерге керекди, деген болмаз эди...

Бир кюн, мамурашчыкъны къаллайла эсе да ычхыныб, чегет таба къачыб баргъанын кёрюб, сабий-балыкъ, оюнубузну къюуб, ызындан сюрербиз. Айючюк, ол онгсуз болуб тургъан джан, тик ёрге алай чабалмады да, джашчыкъланы бири аны арт аягъындан тутуб, къоркъгъанмы этген эди, ызына быргъады. Алайда барыбыз да джетиб, мамурашчыкъны ортагъа алыб буудукъ. Бир да хыны этдирмегенлей, ызына алыб келдик. Ол кюнню ингир аласында эштеме, мамурашчыкъны Акъ Къалада пристопха элтирикдиле деген хапарны. Къыйналама. Джарлы анасыны къычырыгъын, сора муну къачхан джеринде тутханыбызны аман этдик, деб къыйналама.

Кеч бола, эки джашчыкъ болуб, къысыла-къысыла келиб, мамурашчыкъны ычхындырабыз.

Ол кюнден бери биз да рахат болдукъ: ёзенден айюню баласына таралгъан къычырыгъы эштилмей эди.

АТАМЫ СТАМПУЛГЪА БАРЫБ КЪАЙТХАНЫ

Аккалары Тюркге тебregenлеринде, Баталпашинскеге дери ашырадыла. Биригиз Невинкагъа дери элтигиз, дегенлеринде, атам, вагонлагъа миндириб, къайтыргъа тебregenинде, ахырдан ары тенгизге бир джетдир, дей-

ди акка. Алай бла, атам-хариб, сёз да салмай барады.

— Ай, кемеде ёлсем, суугъа атыб къоярыкъдыла, сен бир мадар этерсе! Кеме да Эресейникиди. Аны бла мынга къайтырса! — деб, акка къадалады да, атам Тюркге ётеди. Ётселе, бютеу Къарачай тилейди: турлукъ дже-рибизни кёре къайт, хапар айтыргъа, деб.

Алданган, джарлы миллет. Дин, бий, къарангылыкъ, муслиман топракъгъа барабыз, деб. Джандетге джуу-укъгъа. Бююн-бюгече да ата-бабаланы къарангылыкъ-лары туудукъланы сындырады да!

— Муслиман топракъдан гяур топракъгъа нек къа-часа? — деб сорады патчахны адамы.

— Мен, — дейди атам, — кёчюб келмегенме: ашыра келиб, къалыб кетгенме, Кавказда юйдегим къалгъанды.

— Юйдегинги этап бла келтиртейим, къал, эки ара бузулгъанды, ияллыкъ тюлбюз, — десе патчахны адамы, атам къоркъады: Меккъяханга (улу эгечиме) онеки джыл болгъан эди, джангыз аны къоркъууун этдим, ансы «хо» деб къоя эдим мыртазакъла бла келтирирге сизни, деу-чен эди атам-хариб.

Экинчи джыл Батчаладан эки тенги къачаргъа болу-шадыла. Бир бир сом береди, кесини да юч сому. Са-тыу-алыу джюрютген джюк кемени адамлары бла ке-лишиб, атамы миндиредиле. Хурджунунда джарым сом-дан сора джугъу джокъ, атамы бир джарты джюн ма-шокга сыйындырыб, башын кёкледиле. Алай бла къал-лай бирни баргъанын сиз билигиз, Эресейни чегине джетсек, башымы ачарсыз деб тилеген эди да, машок-ну башын тешедиле. Базыкъ сынджырла бла бир-бири-не бегиб, учу-къыйыры болмагъан аман джыккырла те-нгизни юсюнде ары-бери чайкъала эдиле. Ол эки араны чегиди.

Эресейге ётеди. Тутуб къоядыла деб, къоркъуб тур-гъанлай, машокланы ташый тургъан ишчилени кёрюб, бу да бир джюн машокну кёлтюрюб, бирлери болуб, къайыкъла бла джагъагъа ётеди. Сора алайдан джан-лайды. Ачхасы джокъ, ач-джаланнгач кеси да. Ол сом джарым да кёбгеми барлыкъды! Темир джол станцияда юч кюнню джюклеучю болуб ишлейди да, бир кесек ач-хачыкъ алады. Сора базаргъа келген отрадначы орус-лула бла кете-келиб, Лаба бла джуртуна ауады.

Джылны май айы эди. Ма бусагъат кибик эсимде-ди, келеди деб хапары эштилгенинде, тийрени, элни джа-

шы кызыладан байракъла алыб, атамы аллына Зеленчук таба уллу аскер болуб кетгенлери. Алыб келгенлеринде, бизни кыуаннганыбызны кыалай айтайым! Джети джылда кыалгъанма мен стампулчуладан. Эл джыйылыб кыурманлыкъ этди. Тууар кесдиле, бир асыралгъан эркечибиз бар эди, аны да кесиб, уча этди.

Тюркден адам келгенди, деб хапар болгъанында, саулай Кыарачай бизге джыйылыб турады. Миллет юйге арбазгъа сыйынмай, асыры кёбден, бачхаладады халкыны кёбюсю. Хар ким джууугъун-адамын сора келеди. Атамы эсине энтда сейирсинеме. Соргъан адам болуб, анга джууаб кыайтармай кыоймай эди. Тюркде кыалыб, бу ёлгенди, муну кызы аны джашына барды, кыайдам, не айтайым, болгъанны баджара эди.

Заман джайлыкъгъа чыгъар кёзюу эди, ансы сау Кыарачай юсюбюзню басыб турлукъ болур эди.

Аккамы? Акка алты джылдан сора хаджи болуб кыайтады. Адамей, Тугъан деб бар эдиле эки кыарнаш, Тебердиде Кыарабашладан, аланы бири бизни акканы, Матай-хаджини, эмчек джашы эди. Ол патчахдап он юйге эркинлик алады да, хауасы джарамайды деб, ала бла кёчюб келеди. Бизни аммабыз ёлюб, башха кыатын алыб, аны бла ётюб келеди акка. Джаш болуб, алкыын атджер кыураялмагъан заманыбызда, ма ол ёге аммабыз, хаджи джокъда, кыайсыбыз джетсек, анга алыб бере эди атджер керекни. Неда, хаджини бир кыара кыамасы бар эди, тойгъа тебресек, аны билгенлей, джашыртын алыб барыучан эди. Кесибибизни аммабыз а, гюнахы кыурурукъ, юйюне бир барыб, юч кюнден дагъыда баргъанымда, «келдингми, биягъы сен?» — деген эди.

Ёге ана болгъанлыкъгъа, адамлыкъдады иш.

ТАТЛЫ ЧАБАКЪ

Стампулчула кёчген джылны (1905 дж.) кюзю эди. Мени да джети-сегиз джыл заманым. Чабакъ тутаргъа ашыгъыб барама. Кыазий, гитчем, ызымдан джылай, кыайта да юйге бар эте, ариу айта, келеме. Не бек кюрешсем да, Кыазийни тыялмадым: мени суу ызына тюшгеним, аны кыапхакъ башындан кыарагъаны тенг болду.

Кечеги джангурдан сора Джазлыкъ суу, эрши тюрлениб, сап-сары болуб келе эди. Аллаи сууда чабакъ кыабмаучусун билмей, кыармагъымы ары-бери да атыб,

нек тутулмайды, деб кьайгылыма. Кьулакьдан бир ариу суучукь уллу суугьа кьошулгьан джер бар эди, алайгьа барыб, кьармагьымы атама. Кёб да турмай, кьолуму бир зат суйреб баргьанын сезиб, чыбыкьны бери тартдым. Сууну башында, эки кёзю да джаныб, бир уллу чабакь кёрюндю. Чыбыгьым сынар дейме да, суутун алыб келиб, терк огьуна силдейме. Хауада бир кесек заманчыкьгьа ол кюмюш бетли болуб, тюрлю-тюрлю тюрсюнле ала, кьармакьдан ычхыныб, джагьагьа тышдю. Суугьа джетерге аякь басхан бир джерчик кьалыб, чабагьым ташла арасында чынгайды. Джылаб, кетибми кьалды деб, эрлай чепкенчигими тешиб, юсюне атыб тутама. Джылагьанымы тохтатмагьанлай, чабакьны кьучагьыма алыб: «Ыхы-ы, тутдумму!» — дейме.

Биягьынлай, мен алда, менден артха кьалмагьан Кьазий ызымдан, уллу сабийле кёрселе, сыйырырла деб, сууну ызын, юй таба мукьют болуб барама.

Кьаншау-хаджи деб бар эди, элде онглу адамланы бири, ол тюбейди эм алгьа.

— Кесингми тутханса, ашхы улан? — деди, кьамчисини учу бла чабагьыма тие.

— Кесим тутханма! — деб, чабакьны бюгюн да кьаты кьысдым.

Хаджи, атыны джалындан кьылла юзюб алыб:

— Чох, чох, чёб-салам, чёб-салам! — деб талай кере алай айтыб, аллыма атады. Ол дегени, эски заманладан бери джюрюй келген адетге кёре: «Кёз тиймесин, берекетли, хурметли бол, ырысхынг а, чёбча, саламча, кёб болсун», — дегенлиги эди.

Юйге келгеникде, атам бла хоншубуз Осман ушакь эте, чалман буруу эше тура эдиле.

— Кесингми тутханса? — дейди Осман.

— Хо, кесим тутханма! — деб, чабыб, ышара тургьан анама тутдурама чабакьны.

— Ал тутханын, — дейди атам, — адам кеси ашамайды, ырысды.

Атам-хариб чамчы адам эди, мен аны кьайдан билейим, ёпкелеб, хунагьа олтурама. Анам а кюлде тишлейди чабагьымы. Тишлеб бошаб, бир туурагьан гырджын да кьошуб, бюгюнлю ит болуб тутхан чабагьымы олтуруб тютюн иче тургьан абаданланы алларына салады. Мен а, бир иги терен да ахсыныб, джыларгьа кёкюрегим кёбюб, хунаны ары джанына секириб тышеме.

— Аbugалий! — деб кьычырды хоншубуз Осман. Эки

чынгагъанлай, къатларына джетдим. Қъазий а, биргелерине олтуруб, ашайды.

— Ма, аферим санга, джигит! — деб, чабакъны къуйрукъ джанындан юзюб, манга тутдурады.

Андан татлы чабакъ мен бир заманда да ашамагъанма.

«САНГА—АЛТЫ ДА, МАНГА—АЛТЫ»

Мара джангы тюшген болур эди, мени атамы атасызат бир кесекни алайлада Арба Тюшген Джолда къош болуб тургъандыла. Қъач келиб, уллула бау ишлейдиле, атам Адурхай, Баракъ — эки къарнашдан туугъан джашчыкъ — къойла бладыла. Сабий заманында сейирсиниб къалгъан эди да ол ишге, аны ючюн болур, атам къуру да айтыучан эди бу хапарны. Джырда къаллай лагъым, таша затны билдириу барды, тынгылагъыз.

Уллула бау ишлейдиле, атам бла Баракъ къой кютедиле. Алысындан тойгъан къойла кюн иссиде кёкенлене тюбюнде джатадыла, бу экиси бычакъ оюнну ойнайдыла. Джол джаны болгъанлыкъгъа, бусагъатдачамыды, Мара ёзенде адам джюрюу! Анда-мында бир къош кёчген, бир атлы джолоучу болмаса, хазна киши озмайды. Ма, ол кюн да джангыз бир къой сюрюу озду ёрге. Была уа бычакъ оюнну сууутмайдыла. Чегетден отун этген таууш чыгъады, балта бла ургъаны сайын «ой, санга — алты да, манга — алты, алчылыкъгъа да — эки алчы», — деб джырлайды. Сабийле, оюннга къызсала да, ол эки сёз асыры кёб айтылгъандан, эрикгендиле, джырны андан сора джугъун билмеймиди эке отунчу, деб бир-бирине сорадыла. Ингир кеч эте сюрюуню къошха элтедиле, джырлай ол эки сёзю.

Эртденбласында, арабин, джашчыкъла къойланы бёлмей келгенмидиле, деб санасала, джарагъан онеки къой да джокъ, сюрюуню аллында барыучу эки эркеч да джокъ. Сабийле ант этедиле, джылай, киши озмагъанды, джангыз узакъда бир сюрюу кёчюб бара эди, ансы деб.

Баракъ айтады:

— Биреулен ол джанында отун эте эди, джырлай.

— Нени джырлай эди?

Джашчыкъла бирден:

— «Санга — алты да, манга — алты, алчылыкъгъа да

эки алчы», — деб айтадыла. Ол сёзлени магъанасын аргылагъан болур эдиле, юч атлы боладыла да, ёзенни ёрге сюрюб кетедиле. Тёбен Марада бир ишек иркии табадыла сатылыб, айхай, ол да кесилиб. Мара башы айрыда Тамчыгъа айланган джерге чыгъадыла. Кърау уллудан къобуб кеталмай тургъан сюрююню юсюне барадыла. Алай айта эди атам-хариб, эки эркеч бла он къой (бирин бюгече кесген болурла) уллу сюрюуден айырылыб, энишге айланыб тура эдиле, деб. Сатхан къойларына да, ашагъан къойларына да, джол къыйыныларына да тёлеуге биришер къой алыб, дауур-суююр болмай, къалгъан онусу бла эки эркечни да сюрюб, ызларына тюшедиле.

Бармыды джырда лагъым?!

БИРИНЧИ ЧАЛКЪЫ ТУТХАНЫМ

Кимни эсинде къалмагъанды биринчи кере чалкъы тутханы!

Мен да унуталмайма.

Къобу Башында Тытыланы (Батчаланы) Къазий-хаджини къошундабыз. Онюч чалкъычы болуб, анга бичен ишлейбиз: джалгъа ишлегенле да бардыла, нёгер болгъанла да бардыла. Мен нёгерме, менден джаш джокъду. Атам «артда бармай, алда бар» деб юретгенди, ол халда ючеуленни ызындан барама. Оразаны кёзюю болгъанды да, барыбыз ораза тутуб ишлейбиз. Дюрюню аягъына чыгъыб, ёрге айлансакъ, джер джалджашил кёрюнеди, арыгъанбыз да. Сагъыш эт: эртденги джулдуздан ашхам къарангыгъа дери къарнынга джукъ бармай, кюн иссиледе кёзюнге суусабны кёрдюзюб ишлеген неге джарагъан ишди? Не эсе да, ол аман дунялада, ким биледи, адам къаты бола болур, тёзюб барабыз. Тамадабызны, Окъубну, къатылыгъын а аны халисин билгенле айтхандыла, бу не кеси арымай, не джыйынны арытмай тохтамаучанды, бел къатдырыгъыз, деб. Тамадабызны кичи къарнашы Мухаммат акъсакъалды, мен — аны атчысы. Кеси да бек тиш къысыбды, оразада этгенигизни сизге бир джетдирмесек, кёрюрсюз деб. Алай болса да чамчы, оюнчу джаш эди. Мууал болсакъ, акъсакъал былай айтыб къычырады:

— Ай, аман джашла, къачда тамадала гён артына

кириб, джарым, сау чалкычы айыргъан заманда, айыб этмегиз, джигит болугъуз!

Джарым деб къоймагъа эдиле деб, мыллыгымы атыб, кишиге кесими оздурмайма. Бир асыулу чалкъым барды, былай кеси аллына баргъанчады. Алай а, не келсин, ачлыкъ хорлаб, къарыусузбуз. Джунчугъаныбызны андан билгиз: хар ким хыршысын тас этгенди да, мени сынган ташчыгъым бла джетеулен джануу этебиз.

Бир кюн хаджи келиб, къарнашына (тамадабыз къарнашыды):

— Оразада эслеб бар. Джыйын кюзню аллында джунчуса, артына дери алайлай барады,— деди. Бары тынгыладыла, мен а:

— Ораза да оразады, алай а бирле хыршыларын тюшюргендиле да, мени бир гитче осал окъчугъум бла джетеулен джануу этебиз. Биз алай эте тургъунчу, тамадала хыршыны ортасына джетиб, бююн да аны ючюн джунчуйбуз,— деген эдим.

— Аллай ишни манга билдирмей,— деб, джер иеси тамадабызгъа урушду.— Стансеге тюшюб, бусагъатдан ташла джыйыб келейим,— деб кетди. Кертиси бла да, кюнортагъа Сторожевойгъа барыб, джануу хыршыла алыб келди.

Ораза ачылды да, акъсакъл, кишиге эшитдирмей, манга былай айтды:

— Юч кюнню тояйыкъ да, сора кёргюзтейик былагъа!

Ючюнчю кюнню эртденбласында Мухаммат шыбырдады:

— Бююн сен тамаданы ызындан тюшесе. Кёб затла айтырла, кишиге тынгыламай, къулагъынга алмай бар! Сора эртден азыкъдан мен кирirme ол аманны ызындан, сен а джыйынны ызындан ышырыб келирсе.

Бизни тийреден Доттайланы Тамаш деб бир къарт эки джашы бла (ала джангы чалкъычыладыла, алай а джетген джашла) чалады. Кеси да экеулен элтген дюрюню элтеди — алай кенг. Сора ол дюрю къачда да къурумайды. Гырмык керек болса, Тамашны дюрюсюне чаб, деучен эдиле.

— Ай, юйюнге, Тамашны аллына ётуб къалай барайым?! — дейме.

— Бар, сёлешме да, — деди акъсакъл. Амал неди — Окъубну ызындан киреме.

Ол кюн билгенме, чалкъычылыкъ ишни кесини энчи

джолу, хатерсиз, къаты джоругъу болгъанын. Чалкъы чалыу кеси бир къралды!

— Ай, джангы чалкъычы, асыры эртде кирдинг тамаданы ызындан, огъесе бюгюнден сора чаллыкъ тюлююсе!? — деб хыликке этиб тебретиле. Бир да сѣз айтмай, тамадабызны артындан къысха тюшюбме. Эки атлатмайма: тамам боюнсха ёгюзлеча барабыз. Манга айтылмагъан сѣз джокъду, мен а сангыраума. Окъуб сезген болур эди чотну, кишиге тылпыу алдырмай, тохтамай келеди. Экибиз джыйындан иги айырылыб барабыз.

Эртден азыкъ джетгенлей, мени орнума акъсакъал тюшдю. Мен да джыйынны ызындан киреме, созмай, джоппу этиб элтеме. Бардыкъ, бардыкъ, бардыкъ.

Кюнорта болду да, Окъуб-джарлы алай айтды:

— Бир джыл къысха иликлерим ауругъанларында, дохтургъа укол этдириб аязыгъан эдим. Не эсе да, алай болдум дейме. Мен стансеге эниб бир келейим, — деб кетди да къачда бау ишлерге къайтды, больницада джатыб.

Ма, алай ол тамаданы керегин бериб (ариу, аман этген эсек да), аурутхан эдик. Эки айны ишлеб, хар ким, аллыгъын алыб, кетебиз.

Энди айтырыкъ хапарым а муну экинчи джылында болгъанды. Анам бла эки эгечден туугъаннга бичен джалгъа киреме. Аны къайыны да бизни блады. Джайлыкъдабыз. Джаратхан аллах, мен аллай адам кѳрмегенме! Не уллу джауумда да тохтамайдыла: кѳлеклери бла къапталларыны арасына чий кырдыкны быстырыб, барыб турадыла. Чалкъы таблайыкъ, не азыкъгъа тохтайыкъ, — терек тюбде олтурлукъ тюлдюле (чегет къыйырындабыз!), салкъында къалыб кетерикбиз деб. Аллай эшитгенмисиз? Эки чалкъычы бир-бирин сакълагъан адет джокъду: таблагъан-таблагъан туруб, эрлай киришиб къалады, асыры ашыкъгъандан. Мен джалчыма, энди, ким биледи, мени аяусуз эте болурламы, къайдам! Мен да эришиб, артха къалмай барама. Ма, ол халда къачха джетдик. Быйылдан сора джалчы ким боллукъ эди, деб ишлейме. Заман, заманла.

Къач болду. Энди бюгюн чалыб бошайбыз деген кюнню эртден азыгъы джетерге, тубан басыб, джангур джауб башлады. Андан сора — къар. Тик джерде, бир аман чырпыланы ичинде чалабыз. Сизни арытмай, мен арымаз ма деб, бел къатдырама. Сууукъдан джукъ къабаргъа тохтаялмадыкъ. Ашаяллыкъмыса? Огъай. Джалан

къапталладан суу ётдю (чий кырдык). Бир заманда ол билген адамла, кюнорта бола болур, деди.

— Кетейик, ёлеме, — деди къайыны Алий. Мени уа къаным-саным къызгъан заманым, алай сууукъ болмай-ма. Бюгюн, антсызма, сизни быйыл манга этгенигизни джетдирмесем, деб, алайгъа кесими бегитгенме. Тамада-быз, Матгерий, джукъ айтмады.

— Да, мен кетеме, бууунларым къурушхандыла, — деб къайыны, кишиге да тынгыламай, къош таба таянды. Биз къалдыкъ. Къар дюрюлени къалау-къалау эте келиб, бир ариу талачыкъгъа чыкъдыкъ.

— Тейри, Абугалий, сууукъдан ёлеме мен да, кетерми эдик, бир капна боллукъду да, ол этерни аллах этер, — деди тамада.

— Да, Матгерий, — дейме, безирим келиб, — капна бир уллу къошну малын къалдырады джаз джабалакъ-да. Бу ариу биченни къалай къоюб кетейик, сора?

— Къолларым къурушхандыла да, джаныу этдирмейдиле.

— Джаныу мен этер эдим, — дейме. Анга да кюлюб, киришдик. Талачыкъ бошалыб, эки къысха дюрюлюк къалды. Сора Матгерий:

— Энди уа кетдик, болалмайма, сойма да, барайыкъ, — деб, чалкъысын имбашына салды.

— Сен, — дейме, — тёшлени алыб кел, мен былайчыгъын тартайым.

«Былайчыгъын тартхан» юч кере тынчды, къычырым джерге ол къыйын джерле бла барыб къайтханда эсе. Къарт кишини (менден тамада къызлары барды) сабий джумушха ийгенме, бир кесек кюле, бир кесек къыйнала, эки дюрюлюкчюкню бошайма. Матгерий къайтыргъа ашхам болду. Алкъын джауум тохтамагъанды, не тубан ачылмагъанды. Къарангы болуб, тууар ёкюрген тауушла эштиб, алай бардыкъ къошха. Юйде от уллу джагъылыб, хычынла бише. Байдымат, Матгерийни юй бийчеси:

— Кесинг ёле эсенг да, ол джашны нек ёлтюресе, бу къарда чалыб туруб, ашхамда келе билмей! — деб эрине урушду:

Ол да:

— Джашны мен ёлтюрмейме, джашды мени ёлтюрген, бошагъынчы иерге унамай, — дерге кюрешди.

— Да аны билмеймисе, ол бизни кюзден бери этге-

нибизни кьайтара турады кесинге, — деди Алий, мурджарда бурнуи джуургъан тюбюндеи кьарата.

Биз, ма, алай азаб заманлада, азаб ишле бла кюрешиб, джан кечиндирирге кюрешиб айланганбыз.

КАВАЛЕРИСТ ТЕНГИМ

Станселеге, тебен хуторлагъа келгенча, бизни тау эл-леге да кирген эди Буденныйни аскери. 1920 джыл болур эди дейме.

Джазны башы, мартны ал сюрими. Алай а джазны келир акъылы болмагъанча, уллу джабалакъ кьар джауа эди. Шкогу, кьайдам, дагъыда башха саууту болгъан ётдюрюрге деб буйрукъ болгъанында, Джазлыкъда юш-джюз юй бар эди, унутмай турама: беш арба шкок джыйылды. Мартны ючюнден джыйырмасына дери хар кьайсы юйдеги да аскерге къолубуздан келгенча азыкъ бла болушханлай турдукъ. Айхай, джукъ болса уа. Эт табылады, мюрзеу джокъду.

Бир кюнню эртденбласында былай ариу кюн тийиб, кьар эриб, джылы болду. Бизни Доттайланы тийреде бир отрядчыкъ тура эди да, шо, бир барайым, деб тебрейме. Джашма, 20—24 джылым болур. Юйню арбазында юч джаш: бири, чалманнга таяныб, нелени эсе айтыб, кеси кюледи, биргесинде джашла да кюледиле. Юй джанында бир солдат, бирини башына суу къоюб, джууундурады. Саламлашдым, джууаб этдиле. Дагъыда ичгери кирдим. Узун, топракъ тыркыклагъа олтуруб, юч-тёрт джаш джырлай, дагъыда экеулен бир-бири башын джюлюй тура эдиле.

— Зрасте! — деб иги абадан айтдым. Сау боллукъла, ёрге туруб, къолуму тутдула. Не айтыргъа билмей, джунчуйма да, сакъалымы джюлюгюз, деб билдиреме.

— Джюлюрбюз, — дейди джюлюй тургъан джаш, белибауну бир кыйырын манга тутдуруб, джюлгючге джаныу эте, — бу джаш бла тутуша эсенг, — деб, олтуруб сакъалы сапын кёмюк болуб тургъан биреуленни кёргозте, къошду.

— Давай, давай! — дейме, ойнай болурла деген акъылда.

Сакъалымы, чачымы ариу джюлюдюле. Сора дауурсюйюр эте, эшикге юрюлдюле. Юсюме сахтиян габрай-

ны кийдириб, белиме джассы кьубас белибиуну кьаты буугъанларындан билдим ойнамагъанларын. Аллыма бир мазаллы джашны сюедиле. Билеме, ашаб да кьоя-рыкъды, алай а кьоркьуууму билдирмезге кьорешеме. Арлакьда ныгыш бар эди. Бир мадар излегенча, ары кёз джетдиреме: тийрени адам болгъаны чыгъыб бизге битиб тура эдиле. Мени аскерчиле бла тутушургъа теб-регеними ангылагъанмы этген эдиле, юч-тёрт тенгим бизни таба дженгил-дженгил атлаб тебретиле. Бир кесек эс джыйдым. Джангы танышларым а, кесимча, «давай, давай», деб, ашыкъдырадыла. Орус тутуш: эки кьысха иликден тутуб, эрлай сыртына аууб, адамны аякълары бла кёлтюрюб, юсю бла артына атыб ийну эди. Алай этерик болур деб, анга кьатыб турама. Айт-ханымча, аллына атлаб, эки кьысха илигимден кьаты тутду да, сора терк огъуна сыртына джыгъылыб, аякъ-лары бла белимден кёлтюрюб, силдей тебрегенлей, аякъ-ларын кьымылдатхынчы, мен, кёкюрегиме бауурланыб, басалгъанымы басыб, дыф этдирмей кьойдум.

— О-хо-хо! — дей, солдатла мени тутуб алыб кёкге-кёкге атдыла.

— Сен джыкъдың, молодец болдунг, алай а кел, энгда бир тутушайыкъ, — деди ол джаш. Мен джукъ ай-тыргъа ауузуму ачхан да этмеген эдим, ол, билеклерим-ден тутта айланмады да, белибаууму кьарным джашын-дан тутуб, тобну атханча, башы бла артына силдеб ий-ди. Мен да, хауада бир кесекни учуб барыб, джетиб кел-ген тенглерими алларына «доф» деб тийдим. Ёрге кьо-ба келиб:

— Энди муну да бир тут, — деб, кьоймай Доттайла-ны Локъманны аллына элтдим. Локъманны, былай бил-мей тургъанлай, ич чалдыу этиб, джыгъыб кьоюучу бир амалы бар эди, ай, марджа, аны эталмазмы эке, деб турама. Ха, Локъман да, тутар-тутмаз, джашны абындырды. Биягъы солдатла, кьычырыкъны бузма-гъанлай, Локъманны да талай кере ёрге-ёрге атдыла. Сора ол биз тутушхан джаш, чурукъларын тешиб, кён-чегини бучхакъларын ёрге тобукъларына дери кьайы-рады. Болгъан кьыйышлыкъ аны эки аягъындача эди: алай тургъанлай окъ, бычакъ ызла, тешикле, кьызыл, кёк, кьара — эрши тамгъала.

— Сукъланган этеме сизге, быллай хуторда джа-шаб, бу сейирлик джерледе, аллай заманым бир болгъа эди, — деб, айланыб бизни барыбызны да кьолубузну

тутду. Мени имбашымдан бир иги кѳагъыб, чѳкдюрген да этиб, джашланы кюлдюрдю. Шохла болдукъ. Кюп сайын дегенча алагъа келиб, тюрлю-тюрлю оюнла бла кюрешебиз. Къайдам, шокк бла къара салыб ата эдик, ат чабдыра эдик. Ол джашны уллулугъуна, саулугъуна сейирсине эдик. Ол халкъ тапыгъан Абайханланы Къочхарча эди сан битиши. Бизге да барыб, атам орус тилге уста эди да, аны бла кѳб ушакъ эте эди.

Кете тебрегенлеринде, бизни ючюн кюрешиб айлангангъызыны сыйына, деб эл саугъала (ат, азыкъ, кийим) бергенлеринде аскерге, мен да юсюнде кереклери бла бир иги ат бердим джангы тенгиме. Къаты къучакълашдыкъ. Бир да унутмайма, кете тебреб, атны юсюнден къолу бла имбашымдан кѳагъыб, мени бнягъынлай джыгъыб, джыйылгъан миллетни кюлдюргенин.

КЪОЛТАШ АТЫУ

Тѳбениги хуторлагъа, базарлагъа агъач алыб барыб, сатыб, тузгъа, мюрзеуге ауушдуруб къайтыб келебиз. Сарытюзю огъары джанында къулакъ аягъында гюрбеджи бар эди. Олсагъатда гюрбеджи да джокъ эди, алкъын эл тюшмеген эди, джангы власть къуралмагъан эди. Биз ѳгюз не эдик алайда. Келсек — бир джыйырма арба болур къарачай элледен, ѳгюз ийиб, къолташ ата тура. Биз да бир кесекден атыб тебрейбиз, мен барысын оздум. Былай джангы сакъал-мыйыкъ ургъан заманымды. Тебердичиле: «Ислам, Ислам!» — дерге къалдыла. Юсюнде — джамчысы, башында да тюкю бѳркю, бир киши (Ислам дегенлери):

— Къоюгъуз, аланла, джаш кѳрюнеди! — дейди. Мен а, махтапыб къояйым, сау Къарачайны оздум. Энтда «Ислам, Ислам!» — дейдиле. Къоймадыла да, ачыуланган этди болур, муну этди манга тенгми этдигиз, дегенча, джамчысыны бауун бойшундан чыгъармай, тартыб юзюб, секириб алай турду ол адам. Аны атхан ташы уа мени белгимден эки атлам джерге арлыкъгъа тюшдю. Сора: «Къой, къой, сени къошмайбыз!», — деб, къолтугъундан кириб, орнуна олтуртдум. Ол да, кюлекюле: «Да, къоймайдыла ансы!» — деди.

Ол тебердиден Аджиланы Ислам эди. Къарачайда гѳджеблени бери.

КЪОЙЧУ БЛА ДЖАШЛАРЫ

Бурун байла, бийле бирча болмагъандыла. Сёз ючюп, бир къаууму джалчысы бла бирге ишлеб, ашаб турса, бириси джалчысын итни орнунда джюрютгенди; бирини юсю-башы алтын-кюмюш, башха баины уа юсю-башы айла бла тазаланмай, кесин да кюн кёрмей айланган джалчысындан айыраллыкъ тюл эдинг. Байлыгъы бла хайырланмай, биреуге да бермей, къуру малны санын аслам этер джанындан болмаса, башха къайгылыгъа сагъыш этмегендиле. Мингле бла малы болгъанлыкъгъа, кийими, сыфаты садакъачыдан аз маджал, бетине шимир къатыб, эринлери джарылыб, сакъалына джюлгюч джылына бир не эки джете, аякъларында тана териден эки къатхан чабыры бла — аллай байла аз болмагъандыла.

Биз хапарын айтырыкъ быладан аз маджал байды. Қъызгъанч бай, Зауредейланы (Қъоркъмазланы) Қъойчу джазлыкъчыды. Джёгетейде да джерн болгъанды. Бир джыл Джёгетей башы къышыкъллада тургъан заманында бир повестканы табдырадыла, Баталпашинскеге барыгъа деб.

— Умар, — дейди кюёюуне, таг бла кете башлаб, — эртденблагъызгъа бирер мал гырджын къойгъанма, кюнортагъа джарым челек сютбашыны уртларсыз, ингирге уа ол тана башны салырса, сора мен да джетерме.

Дунияда аны юч джашы билмеген аманлыкъ, фитнеслыкъ болмагъанды, «элиб» дерча уа, бир хариф билмегендиле, аталарыны повесткасын окъургъа. Ол да элге тюшюб, бир къара таныгъан адамгъа кёргюзтсе, повестка ол кюннге тюл, энгда эки-юч кюн бар чакъырылгъан заманына. Шыф дейди да ызына чыгъады. Дагъыда, эштемисиз, къошда азыкъ тауусулгъанын биле тургъанлай, джукъ алмай, къурлай чыгыб келеди. Келтирмесе, келтирмесин — Қъойчу туурадан тюгел да ташаймагъанлай, джашлары, терк огъуна бир къойну кесиб, къабхандыла, таб ингирге ызын да къоймагъандыла. Аталары къоюб кетген «азыкъны» уа бир олтургъанлай джухандыла. Ол неди къош бла бир адамгъа? Қъуру да этиучендиле алай. Джашлары аталарына ушамагъан, аллында айтханымча, билмеген харамлыкълары болмагъан, чамгъа, джыргъа, накъырдагъа да табыла болгъандыла.

Нигир кеч болуб, иш тыныб, к'ошха киредиле.

— Умар, — дейди к'варт, — сюрюучюле отха не аман к'варалышдыла, тана башны сал.

Умар тынгылайды, к'орк'к'г'анды да.

— Нек тынгылайса, эй? Ас, ашайыкь.

— Тана башны к'вабхан эдик...

К'юлюрлерин тыялмай тург'ан джашла, не этерге билмей, мулджарг'ва бауурну басхандыла.

— Да, атагы джизигини к'вабарыкь, сют башыны ал берн!

— Аны да...

— Да, бут этлеринги ашарыкь, мени к'вошдан аяг'ым чыг'ар-чыкьмаз, болг'анны сууг'ва к'вуярг'ва антмы этгенсе?

— Ай юйюнге, К'войчу, бир джарты тана баш ючюн алай к'алай с'елешесе?

— Да, ханса к'ваалыкь, сен бусаг'ватда манга, тана баш ог'ай, тананы джууакчыг'ын табыб берчи!

Ол кече джукь ашамай джатадыла. К'юндюзде уа бир к'войчу к'вабхандыла. К'войчу эки-юч к'юнден, Баталпашинскеде джумушларын тындырыб бошаг'андан сора, алай алыб келеди азыкь.

Джазлыкьдан Дж'егетейге к'ечюб келе Джалпакьны к'ыйырында, т'юбю тик бир джерде, кече к'валырг'ва деб тохтайдыла.

— Энди, — дейди К'войчуну бир джашы Таучу к'вош негерлерине, — бу бизге бюгече джукь ашатырыкь т'юлдо, аны ючюн, сен манга иги тынгыла. Сюрююню т'егергине айлана кел да, эчкилени бирин серме да, эниште ау да кет. Эчки уа к'вычыралг'анын к'вычырыр, ит, адам чабарбыз, сен а, тауушубузг'ва джууабха, хамап джерге бауурланыб с'елеширсе — узакьдача эштиликди ол заманда ауазынг. Сора бойнун тартарса.

Ол джаш, Таучуну налатлыг'ына с'ейирсине, сюрююню к'ыйырындан кирди. К'еб да бармай, бир эчкини ачы к'вычырыг'ы эшитилди да, адам, ит да, дауур этиб, тууайлаб, ол тауушха юрюлдюле. К'вапхакьны эрнине джетиб тохтадыла. К'вычырадыла:

— Ой, алап, сыйыралдынгмы, не-е?

— Сый-ы-ы-ы-ырды-ым! Алай а... — деб джашны тунакы таууш чыкьды.

— Энигенди да кетгенди, джарлы, — деб к'ыйыналады К'войчу.

— Кес да к'вой! Кес! — деб башындаг'ыла к'вычы-

радыла. Джаш эртде огъуна кесген болур эди, кѳб да мычмай (узакъда болмаз эди) эчкини имбашына салыб чыгыб келди. Этни ашаб, шорнасын ичиб джатыдыла джашла. Къойчу уа не этден къабарыкъ тюлдю, не джукъларыкъ тюлдю, къуру сюрюуню тѳгерегинне айланаб турлукъду тагига дерн. Аны акылы:; джанлы уллуду.

Ма, мындан къарасанг да, кѳрюнеди Къайыл Къач, анда къошчу болады Къойчуну. Батчаладан биреуден, Къара деб, къой аллыгы болады да, салыб анга чыгъады. Барса — къошда къуру Къойчу кеси. Джетишалмай, джарлы, къойдан тууаргъа, аны тындырыгъа, джылкысына мыллык ата тургъанын кѳрюб, къыйнаналады Къара. Джашла къайдадыла, деб сорса, Къойчу, къолун силкиб къойгъан болмаса, джукъ айтмайды. Мадарына кѳре, бир кесек джараргъа кюрешиб, алып малын да алыб, Къара элге кетеди.

Джалнакъгъа тюшгенинде, Макъала кѳлню арасында келин келген тойгъа барыб къалады. Алайда дагъыда бир сейир ишчи кѳреди: Къойчуну бир джашы Хоштай джыр тамада, экинчи джашы Абдул тутуш тамада, ючюнчю джашы Хаджи-Бекир той тамада болуб тура эдиле. Ол къартны аллай халда тургъанын кѳрюб, джашлары да тойчу къыздыргъанларын кѳргенинде, къыйналыб келген Къара, орунларын бир табдырайым деб, бир джерге джыйыб, аныб этеди:

— Аланда, аллахдан къоркъмаймысыз чыртда? Бу сагъатчыкъда сизден келеме. Къойчу-джарлы къуп-къуру кеси, бир джылкыгъа чаба, бир къойгъа, бир тууаргъа чаба, эниб къоядыла дей, джетишалмай, къан дыгалас этиб айланады, сиз а — тойда къутурасыз!? Чыгыгызыз бир-экигиз, атагъыздан бошайсыз!

Джашла, къолалгъанларын къюлюб, мынга джууаб да этмей, заманыбыз джокъду дегенча, джарыкъ тойгъа бурулдула. Бирн ызына къайтды да, сейирсиниргеми, ачууланыргъамы билмей тургъан Къараны имбашындан къагъыб:

— Къоркъма, эгечден туугъан, анга бир джукъ да боллукъ тюлдю: ол тулпарчыкъды, тулпарчыкъ! — деди.

Таучу сюрюу бла болады да, Къойчу келиб:

— Бар, джаш, гырджын юлюшюнгю къоюб келеме, къаб да джет, — деб неди. Таучу джаш болады, ташдан ташха чыггай, ойнай, чаба-джорта къош таба эниб ба-

рады. Къошха кирсе, Къойчуну эки джашы эжиу эте, бири да:

— Къалай бек чабдынг, машалла, юлюшонгю ит начасла ашалла! — деб джырлай тура эди.

Къарнашланы бири Хоштай стампулчула бла кетеди. Бир джолда базарда, сатыла тургъан тауукъну ауузуча къараб, къартды, тишлери джокъду, дегенинде: «Вах, вах, вах!..» — деб кюле эдиле тюркле, — деб хапар айтыучан эдиле.

Къююгъуз, Джашарбек да бир тюрюю бир джан эди. Арбазына кир огъай, чыпчыкъ да къондурмаучанды. Хошчулабыз. Юйлерибиз бир-бирине тийиб ишленгендиле да, андан-мындан келе, аны эшик аллы бла барсанг, кысхасы олду. Алай этерге уа джан керекди.

Бир джолда къайдан эсе да, таг аласы белги бериб, алай къайтама элге. Не болса да, ол болсун деб, эртденгиде, адам аякъ джюрюмеген заманда, атдан тюшюб, джюгенниден тутуб, Джашарбекни арбазына кирдим. Акъыртын баралгъанымы барама, эштиб къююб, бир пелах этеди деб. Мен да белгиге джетдим, шаркъ деб эшик ачылды. Билдим оюн этгеними, алай а ызыма къарамай кетдим. Кёб да турмай, къатыны келеди, къулалгъанын къюлюб. Не болгъанды? Джашарбекни сёлтери бла айтайым:

— Юйюнг юсюнге оюлсун, деб эшитнучен эдим, араб-би аллах, алай болургъамы тебрегенди эке деб, эшикден къарасам, ол баштёбен Таумырза, атыны башындан тутуб, аман ит кирик, мукъут болуб бара эди! — Мени юсюмден айта эди бу сёлзени.

Бир айны-затны мен ат бла озгъан джерге келтириб ууакъ таш къуюб турду, кертиси бла да, джер оюлгъанча. Алайсыз да таш арбазгъа не боллукъду? Бир зат да болмагъанды. Кёремисиз, Таумырза манга къаллай зарауатлыкъ салгъанды, деб айтыр ючюн тюзетиб юрешеди арбазны. Бек сейир адам эди Джашарбек.

Отун джара тургъанлай, балта сабдан ычхыныб кетиб, башын джарыргъа аздан къалгъанында, аны быллай хапар этиб чыгъаргъанды:

— Ай юйюнге, былай керлиб эмен томураугъа урма дегенлейиме, сабы къолумда къалды да, балта кеси кёкню къаралдысына учду да кетди! Келеди — джокъ. Къачан тюшюб башыма тирикди эке деб, джаным табаныма джыйылыб тургъанлай, «шаркъ» деб, арбазда сослан ташны эки этди да къойду, алан!

Дагъыда унутулмагъан бир хапары. Не эсе да, ий-

нек саудурургъа унамайды да, Джашарбек кесн чөгеди тюбюне. Къарнашыны кызы Апа бузоуну иймей турады, къатыны да ийнекни къуйругъун бир джанына тартыб тутуб турады. Апа джаш кызычыкъ болады, къалай да болсун, бузоуну, тыялмай, неди да къояды. Бузоу джетиб апасын тюртгенлей, къуйрукъдан къадалыб тургъан ычхындырады къолун. Сора ийнек ол кир къуйругъу бла келмеге къояды Джашарбекни чыммакъ-акъ къапталына. Болгъанын зее этеди.

— Сизге сексан сегиз минг налат болсун! Сексаны санга болсун! — дегенди къатынына. — Сегизи Апагъа болсун!

Налатланы да юлешген этгенди Джашарбек.

АДАМ ДЖЕТИШМЕЙ ТУРСА ДА

Къойчуланы бири отун туурай, бири джылкыгъа чаба, бир къаууму ийнеклени сауа, бири да къойланы тыялмай кюрешселе, Кокай да, бир уллу зугул тазны джантау бла сюйреб, къатларында къапхакъны башына чыгъа эди. Сора тазгъа миниб, энишге айлана эди. Ха-ха-ханы баса, мазаллы къочхар тону тазда къарны кюреб келиб, тѣбеннгиде къалау эте эди.

— «Къош не бек джетешмей турса да, Кокай артыкъды», — деген сѣз ма ол Кокайдан чыкъгъанды. Кокай Текеладан болгъанды.

ДЖАНХОТ КЪАЙТДЫ

Акъбайланы Идрис бла аны гитче къарнашчыгъы Джанхот къачда малланы къаудан къошлагъа сюрюб бара, бир джерде тохтайдыла. Ол экинди намазгъа чѣгюб тургъанлай, Джанхот кычырады: «Ай, Идрис, хаджиретле джетиб келедиле!» — деб. Алай а, къыйынлы, намазын бѣлмегенди. Джукъдан къоркъа билмеген адам болгъанды, шкогу да — къатында. Аны бла атыб, бирлерин ѳлтюрсе, ала къачарыкъ болгъандыла, алай а, не келсин, динни кючлю заманы, орнундан тебмегенди. Джашчыкъ а кычырады.

Хаджиретле джетиб Идрисни бууадыла. Мазаллы, къарыулу адам болгъанды, кесин байлагмай, бирин ары, бирин бери силдегенди. Ол заманда шкок бла урадыла.

Джукъдан артха турмагъан аман дуння, джылай тургъан джашчыкны да, малланы да сюрюб, Тау артына ауадыла. Идрисни юйде гитче джашчыгъы бла джаш къатыны къалады. Ол джашчыкъ — мени анамы атасы Матай-хаджиди.

Джанхот Тау Артына урланды. Билмейме, къаллай бир замап кетеди, бир кюн муну къонакъбай къатын къачарын излеиди. Джазыкъсынганмы этген эди, къайдам.

— Ма бу тауладан ары чорт аусанг, Къарачайгъа барыб къаллыкъса, — дейди. Джанхот къачады. Амма, ызындан къуугъун келгенни эслеб, къайры джанларгъа билмей, уллу терекни юсюне мишиб бугъады. Сюрюб келгенле Джанхотну тюбю бла «тыныр-тыныр» деб ёрге озадыла. Ауушха дерн барыб, ызларына айланадыла. Сора муну эслемей кетгенлеринде, терекден тюшюб, алай чабханды аууш таба.

Къаллайла эсе да Тебердиге тюшюб, Ташкёпюрге келеди. Кёнюр къулагъында къарауулладан къоркъуб, кёб сакълагъанды. Сакълай туруб, озгъан джолоучулагъа къатышыб, алай келгенди юйге джарлы.

УЛХУ

Эртделеде Къартджуртда экеуленни бир-бирине даулары болуб, ишлерин төреге бередиле. Бири балта, бири тана бергендиле төреге уллугъа. Сюд ишни тана бергеннге джараулу айтыб тебергенди. Игитда дейсе! Сора балта берген, бу мени балта бергеними унутубму къойду эке деген акъыл бла:

— Мени ишим, былай балта бла уруб юзджюргенча, белгили, ачыкъ ишти! — дерге къалгъанды. Сора төре алай айтханды дейдиле:

— Балтаны юсюне тана кир этди! — деб.

— Бюгюнден сора юн да сибирме, сауут да джуума! — деди.

АЙЮ БЛА ТЮБЕШУ

Бурун заманлада хата кёб болгъанды. Бир-биринден мал, адам сюрген заманла. Аны ючюн Тау арты джоллагъа къарауулла салыб, ауушланы, айрыланы сакъ-

лаб тургъандыла. Хар ауушха адамланы кёзюу-кюзюуюу бла салгъандыла. Хурзук ауушда алай эки къарауул — бири гитче, махтанчакъ кишичик (атын унутханма), бири Биджиланы Гемуштай — бир ранда джаныуар джюрюген джолчукъ бла кетиб баргъандыла. Кишичик алда, Гемуштай артда. Алларындан бир айю чыгъады да тиш турады. Ол тар джерде Гемуштай эслеялмайды, кишичик а, терк огъуна артына бурулуб, Гемуштайны эки аягъыны арасы бла ётюб, думи болады. Айю бла Гемуштай бир-бири аллында сиреледиле да къаладыла. Айю джетиб Гемуштайны имбашларына аякъларын салгъанлай, ол белниден буады. Мазаллы адам болгъанды Биджи улу. Сора пёгерине:

— Ай, аман кесинг, бир мадар эт да ур шкок бла! — деб къычырады.

Ол да, къысыла келиб, Гемуштайны башын бир джанына этиб, джагъалаша тургъан айюню къарачай шкок бла урады.

Бир джыйылгъан джерде ол кишичик, айюге алай-былай этдим деб, махтана тургъанлай, Гемуштай келиб къалады.

— Кет, сен аман, айюден къоркъуб, къарын тюбюм бла ётюб кетгенсе! — деб, джашланы кюлдюргенди Биджи улу.

АЙЮ ТЕШИКГЕ КИРИУ

Джыйырманчы джылла эдиле. Кёбу Башына атамы эгениндеп туугъан къызгъа къонакъгъа бардым. Элли Исправна таба чегет ёзепинде орус хуторчукъ бар эди да, бир кюн андан кюеуге — Джашеланы Ильясха — эки оруслу, айюле мал-тууар къоратадыла, уугъа бармасакъ, болмайды, деб тилеб келлиле.

Уучу эди Ильяс — джашды. Биз кюйну тутханча, аны да амалы алай эди кийик джаныуарла бла.

Къалгъанла бла мен да тебретим. Бир къаяланы тюблеринде бара, айю кюркени кёрдюк.

— Ичине кирибми ёлтюрейим, огъесе бери чыгъарыбмы? — деди Ильяс. Ичине кир, дедик.

Сол кюлуна бир аман бёркню буштукъ этиб, байлаб, онг кюлуна да узун ингичке бычакъны алыб, тешикге кириб кетди. Биз а къачыб, арлакъда сыртлыкъчыкъ

бар эди, алайда тохтадык. Акылым алайды: Ильясы ашаб бошаса айю, бизге да чабарыкды деб. Бир заманда Ильяс айюню сүйреди да чыкды.

Алай айта эди: тешикни арасында тар джерчиги болады, айю джатхан джер андан да терендеди, деб. Айюню кызгаб, ол тарга джетпей, бу да сол кылуи хазыр ачылыб турган ауузга сугуб ийиученди. Айюню тишлери улуу болмайдыла, беркден етмейдиле. Сора бычакны кылатук туюне киргизтиб алай елтиреди.

Оруслула кыуанч аллы болдула да этин алдыла, экибиз а, терисин келтириб, юйге кетдик. Была эки боладыла, тамбла да келирге, деб оноулашхандыла.

Экинчи кюн бир узун чыбыкны кылуна алыб, кюрекеге кириб кетди да Ильяс, айюню тышына чыгарды. Ол да ачуланыб, арт аякларына туруб, аллына бир эки атлаганлай, Ильяс, хазыр джерлениб турган шоккуну алыб, мангылайындан урады.

Биз да бнягы сыртлыкчыгыбыздан чабыб тюшуб, елген айюню ортага алдык.

КИМ КЮЧЛЮДЮ?

Бизни тийреде джашла кырыуларын сынаучу бир таш бар эди. Алай а хазна киши аны келтиралмай эди. Гитчем, кыюрегине дери алыб, тогуз-он атлам этиучен эди. Мудалиф а, мени бла эгеч бла кыарнашдан тууган, ташны орамны бир джанына етюре эди. Мен белме дери кючден келтиралама.

Бир джолда энишгеде базарда кереклибизге кыарай кетиб, хар бири беш пуд тартхан эки ун машок сатыб алама. Бирин келтириб кереме да, былай бир дженгил керюндю. Арбам а иги арлакдады. Араби, дейме, экинчи да элталмаз мамы? Кыайта да айланмайым, дейме да, эки машокну да кыолтукларыма кысыб, тублери бла узалыб чепкеними мюйюшлериинден тутам да, тебрейме. Былай бир таб этиб кыйдум. Артымда биревлен башха тилде бир затланы айтыб келеди.

«Аферим дей болур манга», — деб, акылым алайды. Ол келиу бла келиб, арбага атама. Сора сагыш этеме: не аман кырыулума, билмей турганма, деб.

Джарашыб таб түтмайма ансы, ол ташны, элге баргъанлай, антсызма, иги арлакыгъа силдемесем, дейме.

Кеч эте, бир ийыкъдан элге келдик. Тангига кюдчен чыкъдым тынгысыздан, ташха асыры ашыкъгъандан.

Эртденбла эртде тебрейме, киши кёрмегенлей, ташны бир тас этейим, табсала да, муну бери ким келтиргъанды эке, деб халкъны сейирсиндиррге. Барсам — таш тургъаныча тура, мен чыртданда тулнар болалмагъанма: алгын белиме дери кёлтюре эссем, бу джол не таб джарашыб, төрт джанындан кириб кюрешсем да, кюдчен кымылдатдым. Ол затха джюрегим бек кыйналды. Алай болса да, неди мадар! Джууургъанынга кёре узат аягынгы, деб бош айтмайдыла.

— Аллах ючюн, кёлюнг бламы этесе? — деген бир тавуш келди. Къарасам — Мудалиф джууукълашыб келе эди.

— Огъай, сора, ойнай турама! — деб, ташха къадалгъанма.

— Къайда, алай юсюне олтурчу, — деб, къоймай юсюнден басады да, эки бюклеб, ташха джабышдырады. Мураты — экибизни да бирге кёлтюрюргеди.

— Ай, бармакъларым бир джетсе, — деб, бармакълары джетген болур эди, эрлай ташны да, мени да кёкюрегине алды. Элтиб буруудан атама, деб, джол джанында чалманнга атлады.

Аллахны, адамны айтыб, аталарыбызны джанлары ючюн деб, кюдчен салдырдым джерге.

Мудалиф ол кюн юч негими башыи орунларындан чыгъаргъан эди.

Вармыды кюч?

Энди ол ташны хапарын айтайым.

Сёз сёзю айтдырады, бурун заманлагъа къайтыб, кёб зат эсиме тюшеди.

Джазлыкъ бла Тебердини арасында джайлыкълада эдик. Дотайланы Керти деб бир къарт киши юйдеги къошла бла, биз да малчы къош бла бир джердебиз. Мен андан уллу адам бла, андан эрши адам не кёрмегенме, не айтыб да эшитмегенме. Къуру къулакълары — биришер къарыш. Юсюне басыныб хапар айтдыручан эдик. Эмегенледен айтыб тебресе, кесни алагъа ушатыб, къоркъгъан да эте эдик.

Ол джаш заманында ёзенни энишге отуунга тебрейди. Отун этиб, юсюне кёлтюредди, сора бир кели ташны кёредди: ортасы къазылыб, зат тюерге ишленген төртгюл, уллу таш, къайдам, къайсы ёмюрледен, къайсы

миллетден кьалгъанды. Айтханымча, ол хазырлагъан отунун да кёлтюредн, ол ташны да аны юсюне салады да, ёзени ёрге кьошуна алыб келеди. Билдигизми, кьайсы тани болгъанын? Хо, ол джашла кюрешнуучю таш!

Бармыды кьарыу?! Аты да, Керти кеси да керти адам эди. Айтма да, андан уллу адамгъа тюбемегенме. Бурун джаплы кёб болгъанды. Башы салам, тонракъ бла джабылгъан кьошланы бир джерин тешиб, бёрюле кьойлагъа тюшюб тургъандыла. Керти, ол тешикге сюелиб, чыгъар заманларын сакълаб туруб, чынгагъан-чынгагъанны бойнун буууб баргъанды. Алай бла бир кечеге тёрт бёрюню ёлтюргенди.

— Бирн бла уа джагъалашыб аслам турдум, — деучен эди Керти, — хорлаялмай бир-бирибизни. Кьош бла бир адам болгъанлыкъгъа, джангыз бирн кьатыбызгъа келалмай эдиле. Артда, ёлтюргенимде, кёрдюк: бойну кьымыжа болуб кьалгъан эди асыры бек кюрешгенибизден. Мени да юсюмде сав джерим джокъ...

Бармыды кьарыу?!

Джашындан туугъан бла мен тенглебиз, эчки, бузов тыяргъа джарайбыз, таб, чалкы да тута болур эдик. Биз кьошну башында кюле-ойнай турабыз, Керти да отун кёлтюрюб келеди. Арба джюкню тюбюне киргенди да, кеси кёрюнмейди. Кьошха джетиб, бизни чакъырды.

— Бир илкишчикни, аууруракъ болду да, джол джанында кьоюб келеме, шо, бир алыб келигиз, — деди. Джарны кыйыры бла барыб, джол кенгирек талагъа чыгъа эди. Ол айтхан илкишчикни кёрмейбиз. Кьуру ёгюзлеге джюк боллукъ бир терек джатады арлакъда. Табмайбыз, дейбиз да келебиз. Аны алырча киши джокъ эди деб, кеси кетди да бир кесекден кьайтды: ол биз ёгюз джюгю боллукъду деген терекни (керти да терекди!) белине сюрюучю таягъын салыб келгенча келе эди. Тынч кеси да. Ол кюн аны алай кёрюб, шашмай кьалай кьалгъан эдик?

Ол заманда уа кьарт киши эди.

Сагъыш этиб тергедим да, Мудалифни менича юч адамны кьарыуу болур. Ташны, мени да кьаллай бирни алыб барды. Мен да, кертда дегенге, энди, чёб башы тюлме да: аны аллында базарда кьантаргъа тургъанма да, беш пуд бла сегиз хунт тартханма.

Керти уа! Кьоюгъуз, ол, не эсе да, адамдан болмаз эди.

ВРАЧ КЪЫЗГЪА

Лепшокъланы Светланагъа

Тёзюмсюз этгең бир аууру келиб,
Тюшгенем сени къолунга.
Джылы къарауунг саппа-сау этиб,
Рахат чыгъарма джолума.

Дарман бермей, ким сау эталад,
Бизни Светлана болмаса!
Мен бу сёзлени айталлыкъ тюлем,
Игилингиг менде къалмаса.

Атынгы айтыб, санга бурулсам,
Манга огъурлу къарайса.
Учсуз-къыйырсыз насыбдан толгъун —
Кёб ауругъаннга джарайса!

Атынг Джарыкъча, сен да джарыкъса,
Ол нюрюнг турсун ёмюрге,
Джюз джылынгда да сен саналырча
Ма бюгюн кибик сейирге.

Аруу багъаса ауругъанланы,
Кертисе этген антынга.
Санга огъур бла фахму берген,
Мен къор болайым Джуртума!

Дарманладан да иги джарайла
Сени джумушакъ сёзлеринг.
Къарт Абугалий сениге джыр этед —
Насыбдан толсун кёзлеринг!

САРЫТЮЗГЕ ДЖЫР

Кече къачыб, танг агъара башласа,
Уянады къартлыкъ элим Сарытюз,
Гёзет этиб тургъан кибик, бусакъла
Арымаздан сюелелле тюппе-тюз.

Къобан бизге этген джырын джырлайды,
Къулакъ салыб тынгылайбыз анга биз.

Акь толкьунну белляуунда ёсесе
Чагъыб, джашнаб, кёгет бачхам — Сарытюз.

Мени сартын, джокьду тенглик туталлыкь
Кёб бояулу кёгет бачха элиме!
Хораталы¹ болур эди джашауум
Сарытюзсюз, деб келеди кёлюме.

Джазда — джашил, кьачда — алтын элибиз,
Тюрлю-тюрлю сен кийимле киесе,
Чыракъларынг уллу тюзю толтуруб,
Ингирликде нюр хурметни несе.

Сиз бергенсиз бу сейирлик джашауну,
Ата джуртум, Совет власть — кьууачным!
Ант этерем хар элинги кьучакьлаб,
Къаты кьысыб, джетсе мени кьуулачым!

СЕНЛЕЙ ДЖЫРЧЫ ТУСУН БИЗНИ ХАЛКЪЛАГЪА

Уллу Къасбот, сенлей къартлыкь манга джетди,
Сенлей джырчы болалмадым ёмюрге.
Болса да алай, билгеними мен да бердим,
Сен бергенча, ёсюб келген тёлюге.

«Сандырагъынг» бююн да джашайд бизде,
Джашлыгъымда тартыу болуб тепсетген,
Болгъанынгы миллетинге деу джырчы
Этген ишинг бютеу халкьгъа эсгертгенд.

Баш урама мен деу сёзюнгю аллында!
Сенлей джырчы туусун бизни халкьлагъа!
Бек амалсыз керекли керти сёз бла
Ма бу сейир рахатлыкьны джакъларгъа.

Къарт болсам да, сакълайма сыйлы тилинги,
Къанатынгда бола сени бир тюгюнг.
Кете башласам, туудукьлагъа кьоярма —
Джолда къалмаз сени осият джюгюнг.

¹ Хораталы — адаргы, учхара, кемизли.

Байрамукъланы Халимат
Пензиков Юрий

Халкъда
Джурнетен
айтыула

АЛ СЕЗ

Бузгъа бѣленген Минги Таудан аяз къакъгъанлай турады. Аны къар тѣшелерин не исси кюн да джылы-талмагъанды. Грузинле Елбузи деб анга бош атамагъандыла, алай демеклик — «буз джал» демекликди. Адыгла Ошхамахо дейдиле, аны магъанасы «насыб тау» демекликди.

Аны этегинде джашаб келген къарачай халкъны юсюнден кѣб таурух, кѣб айтыу джюриюдю. Къошлада, стауатха мал джыйгъандан сора, отну тѣгерегинде олтургъанладан сен эшитмезлик айтыу джокъду. Бир бошаса, бири башлаб, тангига дери барлыкъды, биз, аладан бир кесегин джыйыб, окъуучугъа теджейбиз.

Сен аладан эшитмеген айтыу къаллыкъ тюлдю: Барануха деген тауда мазаллы джылан джашагъанды, кече ол, уясындан чыгыб, адамланы сермеб, уясына элтиб, ашаб тургъанды деген айтыуну айтырыкъдыла. Езенде адам къоймай бошарыкъ эди, алай а элняны алахаы джыланны ѳлтюргенди. Ол ашагъан адамланы сюеклери уа бюгюн да къая тешикте турадыла, деб къошарыкъдыла.

Минги Тау этегинде джарлы сюрюучю джашагъанды, ол къалын бериб юѳленирге мал табмай, Агъач кишини къызын алгъанды. Аны юсю тюклю, кѣзлери къызыл, тишлери айюнюкюлеча болгъандыла, алай а сюрюучюге ол алапат нох болуб, ѳлюмден къутхаргъанды, деген айтыуну да эштириксе.

Джаш, суйген къызын аталлысына олтуртуб, Бийчесында къачыб баргъанды, ызындан а — къуугъун. Джаш джарлы джашды, къыз бай юйденди, ол себебден аланы бир юй болургъа къоймагъандыла. Быланы джазыкъсыныб, къуугъундан джашырыр ючюн, Минги Тау юслерине тубан ийгенди. Алай а садакъ окъ, тубанда ачы сызгырыб, джашны сыртындан ѳтюб, учу тышына чыгыб, къызын джюрек этине киргенди. Джыгъылыб къалгъынчы экиси да, бир-бирине садакъ бла джалгъаныб, талай заманы баргъандыла, дейдиле.

Тохтамыш деген хан бла сермешуно, Минги Тауда басдырылыб тургъан алтын бычакъны, къатыныны

сынын джакълай, татар ханны ёлтюрген джигит Ачезе-
ни юсюнден айтыулары да эшитирксе.

Хурофан-сырт деб бизде джер барды. Ол джигитлик
этиб ёлген кызыны аты бла аталганды. Аны хапарын
да айтырыкдыла.

Шынкъартны тегерегинде кечени кысхарта олтур-
ганладан сен эшитмезлик айтыу джокъду, аланы бел-
мей, тынгылай билирге керекди.

Тыбырны сакълагъан, юйге насыб келтирген Шугут
джылашы, къанатлары болгъан тулнар атны юсюнден
айтадыла.

Айтыулары он этиб бирин айтхычы, къош тамада
бёледи: кеч болганды, эртде къобуб, сюрююню джаяр
ююю, къойчула джукъудан тояргъа керекдиде.

. Къойла юзгерде джукъугъа кетгендиле. Аланы
солугъанлары, джылы хауа болуб, бетинге урады. Ар-
лакъда бара тургъан суучукъну шууулдагъанына суй-
юб къулакъ саласа. Ала кийизча, джулдузладан тол-
гъан кёкде джарыкъ Ай акъырын барады. Ол тауланы
джити тёппелерине тие-тие баргъанча, алай кёрюнеди.

Октябрь социалист революция таулагъа таза кёкню,
рахат урунууу келтиргенди. Бююнню кюнлерине къу-
уана, адамла озгъан заманлары да унутмайдыла. Ол
заманлада болгъан затла бююн таурухлада, айтыулада
джашайдыла.

Бизни областны халкъларыны айтыуларыны бир
сейир шарты барды: айтылгъан зат бары белгили джер-
леде болуб барады — белгили ёзенде, тауда, сууда, къа-
яда. Ол джерлени биз бююн да таныйбыз: Лаба сууну
джагъасында сыбызгъы ташха тынгыларгъа боллукъ-
буз; къарт къатыны тишин, дорбунда таш эсгертмеле-
ни кёрюрге боллукъбуз.

Бу затла бары да айтыулары кертнге ушатадыла.
Алай болса да, айтыула халкъны исторнясыны юсюнден
справочникле тюдюле. Айтыула айтыуладыла. Биз
джыйгъан — къарачай халкъны юсюнден бир кесегиди.

Авторла.

КЪУШ КЪАЯ

Лаба бла Уруп ёзенни бир-биринден айыргъан тауну тѣппесинде къол-аякъ да джеталмазлай къая барды. Къарачайлыла анга Къуш къая дейдиле. Ол къаяны ёзеннге салыныб тургъан эринде къуш уя барды.

Хар кюн сайын, кюн джангы къакъгъанлай, уядан эки къуш учуб чыгыб, мазаллы къанатларын джая, мийик кѣкде тас болуб кетедиле.

Кавказ тауланы башларыча, чыммакъ акъ башлы къарт, ташайыб баргъан къушланы ызларындан къарай, ёмюрледен бюгюннге джетген айтыуну акъырын айтыб тебрейди.

...Къарачай эллени биринде Тохтар деб джаш джашагъанды. Малгъа къарауда, бугъа тернин ийлеуде, эмлик атланы юретнуде аны киши озмагъанды.

Къолуна чалкъы алса уа, не чалкъычыдан да юч кере артыкъ чалгъанды, ол себебден хар джыйын таманда аны кесини джыйынына тартыб юрешгенди. Уугъа да уста болгъанды. Уудан келе уа, эски адетни бузмай, аллына тюбегенинге бирер къазан ашлыкъ этни, хоншуларына уа — бирер джанхакъ бла ючюшер негнин бернучю болгъанды.

Джаш адам болса да, Тохтар сермешнуде кесни таныта билгенди: элли малын сюрюб баргъан кѣчкечкилени алларын Чырпы-Азауда сюрюучюле тыйгъанларында, Тохтар барындан кючлю къазауат этгенди. Атахан огъу джерге тюшмей, экеулени къаблагъанды. Хар неге да усталыгъы, джетген джерде джигитлиги ючюн, элде Тохтарны сыйын кѣлтюрюб джашагъандыла — джигитлиги бла, джыйылыулада сѣлеше билнучю бла Тохтар кесини атын узакъгъа айтдырлыгъына къартла ийнаныб болгъандыла. Ол кесине уллу мал къош къуарарыгъына да ийнангандыла, алай а джашауу къартла умут этгенча болмагъанды.

Тохтар бир джолда джайгъы чегетни ичи бла бара тургъанды. Тѣрт джаны шошду. Къанатлыла джазгъы

джырланы джырлаб бошаб, тѣлю чыгъарыр ючюн, уяларында тургъан кѣзюулери болгъанды. Джаныуарла уа, адет.терича, анда-мында джашына айланадыла. Кюн юслерине таякъларын тѣгюб тургъан хырттылы эмен тереклени чапракъларын джел азчыкъ шыпылдатады.

Къара сууну джанында, Аланияны кѣзююнден къалгъан къаланы тѣнгегинде кийик роза терекле ёсген джерде, Тохтар, бир акъ эчкини кѣрюб, аны юркютеме деб къоркъа, шкогун кѣлтюргенди, сампалына бармагъын салыб къарагъанында, ол эчки джокъ, аны орнуна, суу суратча, бир къыз сюелиб тура эди: бети чыммакъ, эшмелери джерге джете, узун кирпичлерини тюблеринден дугъум кѣзлери джашха селеке халда къарайдыла. Ингичке белтинде — алтындан ишленген тогъузча беллибауу.

Тохтар шкогун энинге ийди, къыз тас болуб, аны орнуна биягъы акъ эчки чыкъды. Тохтар, аны марай, биягъы шкогун биягъындай ёрге кѣлтюрдю, эчкини орнуна дагъыда биягъы къыз чыкъды. Тохтарны тобукълары къалтыраб, кѣзлерин чаре басыб, къолларындан шкогу джерге тюшдю.

Кююш къонгураучукъну тауушуна ушаш бир кюлюкю чегетни джукъудан уятыб, сора къызны ауазы келди:

— Менден къоркъма, джигит, сен бу тауланы, чегетлени, алада джашагъан джаныуарланы, къанатлыны несинде къонакъдаса, — деб.

Тохтар, кесин эсгере:

— Кимсе, сен, Суусурат, Акъ эчкимисе, огъесе дуняны башында эм алапат къызмыса? — деб сорду.

— Мен Апсатыны къызыма, атым Фатимады, — деди.

Бир кѣргенлей огъуна Апсатыны къызы уучуну джюрегини къабындырды, кѣб турмай, аны джаш суйдю. Тохтарны энди юйде табхан къыйынды — кюн сайын уугъа барады, ызына уа къуп-къуру къайтады.

Тапхырда мазаллы доммай отлай тургъанлыкъгъа, Тохтар аны кѣрмейди — аны сагъышы Фатимады. Аллына айю чыкъса, шкок атмайды, аны джашауун юзерге суймейди. Эчкиле бла буулагъа сауут кѣлтюрмейди — суйген къызын уруб къоярыкъча алай болады. Алай бла, Тохтарны суймеклиги, Тохтаргъа къайгъы салгъан болмаса, къууанч келтирмеди.

Тохтар бла Апсатыны къызы тюбешген кѣзюуде бутутла кюнню джабадыла, таула къаш-баш туюдиле, че-

гет ауаныгы тартады, ташла кьараладыла, суула кьуту-
руб, кьазанда кьайнагъанча, бёркедиле.

Къыз да, джаш да джорукъну бузгъанларын биледи-
ле: джерде джашагъанла бла кёкде джашагъанла джал-
гъашыргъа боллукъ тюлдюле. Бу затны бузгъанланы
башларына кьыйынлыкъ тюшмей кьаллыкъ тюлдю, ол
себебден Фатима бла Тохтар суймекликлерин юйлери-
не айтмай джашырадыла. Тауланы песини да, Тейрини
да кьоллары былагъа джетмезлай, тенгиз бла тышына
кетиб, анда джазыуларын бир этерге келишдиле.

Къыз, эркишича кийиниб, башына башлыкъ байла-
гъанды. Атлагъа миниб, джолгъа чыкьдыла, алай а
къызны субай санларын, ариулугъун, дугъум кёзлерин
башлыкъ кьайдан джабсын! Терекле, джанууарла, кьа-
натлыла Фатиманы таныб, атасына хапар бередила. Ап-
саты, ачууланыб, таш чартлата, аланы ызларындан
джетиб, джашауларын юзюгюз деб, джумушчуларын
неди.

Тохтар бла Фатима джолсуз джолла бла бара-барыб,
Уруп бла Лабаны араларын айыргъан тёппеге чыкьды-
ла, былайдан айры кёрюнеди, айрыны ары джанында
ва — джылы тенгиз, Апсатыны кючю алайда тауусула-
ды, ызларындан а кьуугъун джетиб келеди, ат аякъ тау-
ушланы эшитедила. Экси да, арыгъан атларын кью-
юб, кьаяны башына ёрлейдиле.

Джаш бла къызны кёрюб, кийикъ кьрым тауукъла
хахайны бередила, ол экисин кёрмей озуб баргъан кьу-
угъунчула, кьанатлыланы хахайларын эшитиб, ызлары-
на кьайтыб, кьаяны эрни сюремде эки суйгенни кёрюб,
кьаядан тюртюб иедила. Аланы джазыкъсыннигандан,
кьарт Апсатыны джюреги чанчыб, Тохтар бла Фатима-
ны джамчыларын кьанатла этиб, кеслерин да кьушла
этиб кьояды.

Эки кьанатлы да, рахат учуб, мийикге чыгыб ке-
тедиле. Андан бери ала бу кьаяда джашайдыла.

Аланы кёргенлей, кийикъ кьрым тауукъла, кьоркьуб,
бирер джерге джашынадыла.

АПСАТЫНЫ ДЕРТИ

Бу зат эртделеде болгъанды. Ол заманлада суула
бусагъатдан эсе аслам, чегетле кьалын эдиле. Бир эл-
ден бир элге джолчукъла асыры тардан, джюгю бол-
гъан улоу кючден сыйыныб джюрюгенди.

Ол заманлада къарачайлыла уугъа чыгъарны атлы бла джаныуарланы, къанатлыланы неси Апсатыдан иги къазан аш тилегендиле: семиз къабанны, къынгырбоюн джугъутурну, чалдышмюйюз бууну.

Акъылы, хынылыгъы да болгъан Апсаты кесини сюрюулеринден хайуанланы, адамла ач къалмазча, чегетледе джаныуарла да азаймазча, алай бернучю болгъанды. Алай а тюрк эмиссарла таулулагъа муслиман динни келтириб, аллахха бой салдыргъанларында, уучула Апсатыны сыйлагъанларын къойгъандыла. Апсаты да, сюрюулеринден алагъа джукъ бермей, ызларына къуру-къуру къайтарыб тебрегенди.

Юйюне къуру къайтмагъан джан-джангыз Гезохну джашы Бийнѳгер болгъанды. Минги Таудан башлаб, уллу Инджик сууну бутагъы Къызылсуугъа дери джаныуарлагъа Бийнѳгерини огъундан къутулур джер болмагъанды.

Бийнѳгер арый билмегенди, не тик джолда да солуун алалмай къыйналмагъанды. Джаныуарны марай, къолу къалтырамагъанды, мазаллы айюге тюбесе, неда джыйын джанлыны ыздан сюрсе, джюрегине къоркъуу келмегенди.

Эки кере джаралы болгъан джаз кишитик Бийнѳгерни юсюне кесин атханында, Бийнѳгер, сол къолу бла аны бойнун бууб, азау тишли хамхотун бир джанына бурб, аны джюрегине къамасын чанчханды.

Хыйлачы Бийнѳгер тар къая ранда эчки сюрююню аллын тыйыб да къырыучу болгъанды. Къаяны эринде солуй тургъан джугъутурлагъа ташатын джууукълашыб, ѳлген джугъутур саулагъа тийиб, ала бла бирге ѳзеннге къуюлурча, алай марагъанды.

Джаныуарла джюрюучю джоллада урула къазыб, аланы башларын ханс бла, бутакъла бла джабыб, къапхан къургъанды. Итле сюрген къабанла ол урулагъа сюрюу-сюрюу къуюлгъандыла. Суу джагъалада мараб туруб, садакъ окъла бла ѳлтюргенди, багъалы терилери болгъан джаныуарланы тутар ююн, агъач къапханла къургъанды. Джаныуарла адамны ийисин сезмез ююн, къапханлагъа бир ташдан бир ташха чынгай, аягъы тийген ташны узакъгъа быргъай, алай баргъанды.

Бийнѳгер, джаныуарланы асыры кѳб къыргъандан, терилерин сыдырыб кююнден келмей, мыллыкла ийис этиб атылыб, къымыжабоюн къанатлылагъа аш болгъандыла.

Элде къартла Бийнёгерни уста учулулугуу бла махтангандыла. Аны ууда арымагъаны-талмагъаны, джитилиги Къарачайны тышында да белгили болгъанды. Джаныуарланы кереклисинден артыкъ ёлтюргенин, аланы иеси Апсаты кюплени бир кюнюнде Бийнёгерден дерт алыргъа боллугуун анга къартла айта-айта тургъандыла. Бийнёгер алагъа бойсунуб тынгылагъанды. алай а кёзден ташайгъацпай, бойнуидан сауутун алыб, джаныуарланы ызлаб башлагъанды, шкок оту, патронлары бошаагъынчы, къыргъанын тохтатмагъанды.

Бизни таулада тузлу кёзлеуле бардыла. Ханс ашаб джашагъан джаныуарла бары да ол кёзлеулеге джюрюйдюле. Ол огъай, чегетде джашаучу акъбоюн кёгюрчюле да ол сууладан ичедиле. Джаз кёзюуде, ашагъан хапсларына бираз туз сингдирир ючюн, джугъутурла, кийик эчкиле, буула, сакълыкъны унутуб, ол кёзлеулеге джюрюйдюле.

Ол кюн да алай эди. Кюн алкъын мийикде кёзюуде, аякъ тауушу бла чегетни шошлугуун буза, кёзлеуге бир ариу буу келгенди. Тёрт джанына сескекли къараб, джашырыныб тургъан Бийнёгерни эслемей, кёзлеуге эрнин салгъанды. Апрель айны аякъ сюремн эди, буу тёлю берирге хазырлана эди. Керти учу бууну аллай заманында ёлтюрмейди. Бийнёгерде уа джазыкъсыныу болмагъанды. Шкок атылды, иеси окъ тешген буу джыгылды. Буу къолунда бычагъы бла келе тургъан учуну кёргенинде, къалын киришклерини тюблеринден джыламукълары тёлюдюле.

Джер къалтырады, тереклени бутакълары кызыу кымылдадыла, кёк мутхуз болду, ташла чартладыла. Бу кёзюуде:

— Бизни къаныбыздан, этибизден да къачан тоярыкъса?! — деб Апсатыны ауазы чыкъды.

— Къоркъмайма мен сенден, хылеу зат, ёлтюргеме, энтда ёлтюрлюкме джаныуарларынгы! — деб Бийнёгер, Апсатыгъа джууаб этиб, бууну терисни ала башлады.

Чегет шошду. Кюн джангыдан джарыды. Бийнегер бууну этин артмакъларына салыб, атны белине атыб, юйюне атланды. Аны аллын киши да тыймады, кесине, атына да джукъ болмады.

Бийнёгер, уллу кёллю болуб, кесин белгили нартагъа тенг этиб, бийни кызын алыргъа муратланды. Къызын джылы аз тюлдю, тилеген а киши да этмейди.

Бий сагышха кирди: кылай болсун, кызын тукьуму-джугъу болмагъан уучугъа кылай берсин, бермейди да, чыртда тыбырда кылыб кетерикди. Кёб сагыш этгенден сора, бийлик сыйы тюшерине да кырамай. Бийнегерни чакъырыб, былай деди:

— Сенге мен, кызымы бере, уллу сый да береме. Кырачайда джюриген адетге кёре, акъсюек кызы ючюн кылынны беш затдан береди: беш кьул, беш кызап, бир сабанлыкъ джер, эки ат, эки ёгюз. Алай а былай кылынны акъсюек джаш береди, сен а кыра халкъданса, ол себебден мен, кесими сыйымы тюшюрмез ючюн, кызыма не ногъай мырза, не кыабартылы бий, педа Эбзени неси алкын алмагъан кылынны сенден алыргъа излейме.

Бийнегерни сюлдери тюшдю, аллай кылынны ол кыайдан табсын? Айтыргъа тыпчы — беш кьул, Бийнегерни ва ёмюрде бир кьулу болмагъанды, не уа сабан джер кыайдан табсын, атасы да, джууукълары да ол кесек джерлерин берлик тюлдюле.

Бий, мыдахланган уучугъа кыраб, мыйыкъ тюбюнден ышарды:

— Кылыннга мен сенден кьуп-кьуру бир затны аллыкъма — келтириб мени арбазыма алтын мюйюзлю, юч аякълы акъ бууну урсанг, болду.

Бу кылын — ёмюрде киши эшитмеген кылынды. Быллай бууну кыабына кириб айланган Ансаты кеси болгъанын ким да биледи. Чегетлени, джаныуарланы, кыанатлыланы неси Ансатыгъа кьоркъмай кьол келтирюк адам кыайдан чыгъарыкъды! Ансаты, кесине кьол келтирген адамгъа огъай, бютеу элге да кыйынлыкъ саллыкъды.

Ипгирде уллу тенгертке юйню ичинде эркишилден джууукъ, тенг джыйылды. Акъсакъал кьартла, отджагъагъа джууукъ-джууукъ олтуруб, суууй башлагъан кыанларын джылытадыла. Кьолларын кыамаларыны башларына салыб, кыарасакъал кыауум кьартланы тегереклеринде сюеледи. Кыалгъанла да босагъада сын кыатхандыла. Тамадала кёб селешди: Бийнегер алтын мюйюзлю бууну да кылын этмей, бийни кызына да урунмай кыаларын изледи.

Бийнегер, адамларыны оноуларына тынгылаб:

— Огъай, башыма келген затны тындырмай, ызыма турмагъанма. Алтын мюйюзлю бууну да табарма, бийни кызын да келтириб юйюме салыб, атымы айтдырыр-

ма, сиз а менге зарланыб сёлешесиз, — деб джууаб этгенди.

Джангы чабырла тигиб, кьурч окъла кьуюб, шокот хазырлаб, къамасын билеб, артагъына къакъ эт салыб, шкогун бойнуна тагъыб, бууну излерге кетгенди.

Джай бла къачны узуну Бийнегер чегетледе, таулада айланыб тургъанды. Тогъуз къат чабырны джыртханды, къайда тешик табса, ары кириб джукълагъанды. Алдан инджилгенди, джел бла кюнден сахтиянча къаралгъанды. Сакъалына акъ тюкле чыкыгъандыла, бууну уа кёзю да кёрмегенди. Бир кюн а, къар джаугъанында, къарда юч аякълы бууну ызын эслегенди.

Юч кюнню Бийнегер, ол ызын алыб барыб турса да, бууну кесип кёрмегенди, ызы уа узакъдан узакъгъа кетиб барады. Чегет узакъда, тёбен къалгъанды. Тёгерекде джан-джаныуар къымылдамагъан къара къаяла, къарда уа — алтынмюйюз бууну ызлары. Аны бир тёпеден бирине чынгаб баргъаны танылыб турады. Джетинчи кюнюнде, бузлауукъ эртленде, Бийнегер бууну джетгенди.

Чыммакъ, мазаллы, юч аякълы буу, къаяны башында сюелиб, къарлы тёпелеге, терен ёзенлеге къараб тура эди.

Бууну гылапч-мыланч бурулгъан алтын мюйюзлери таулагъа, чегетлеге да джарыкъ төгедиле, ол джарыкъ ёзенлени да джарытады, алайда айланган джаныуарланы джылытады.

Бийнегер шкогун кёлтюрдю. Кьоллары къаты тутхандыла, джюреги уа асыры кьууанигандан кёкюрегинден чартлаб чыгъарчалды. Ма, излегенин табды, муну бла бирге энди насыб да, сый да келликди. Алай а Бийнегер сампалдан басхынчы, буу, аягъы бла къаяны дюнгордетиб, бютеу ёзенни дардагъанига аллырды: тауланы юслери сылджыраб ёзеннге кьуюлуб тебрелеле; бузла увалдыла; къаяла джарылдыла. Бу ахырзаман Минги Таудан башлаб, Джылы тенгизге дерн эшитилди; букъу бла къар кёкге чыкыдыла, эм артында уа буу, ёзенни бир джанындан бир джанына чынгаб, къаалада ташайыб кетди.

Элчиле, Бийнегерни не бек излеб кюрешдиле эселе, да, атын-чууун да табмадыла.

Сагъыш этмей, алларына тюбеген джапыуарны, къанатлыны, терекни кьырыб баргъан адамгъа таула алай дерт джетдиредиле.

АЙМУШ БЛА ТАУЛУ

Таулу кьалын ханс битген, ауузунгу бузлатырлай суула боркьулдаб чыкьгьан джерлеринде Таулу кьон сюрююню кютгенди.

Биринчи кере атасы аны кьошха джети джылында келтирген эди. Андан бери Таулу сав отуз джылыны, кьезде Чолпан чыкьгьанлай, кьобуб, кьон сайын сюрюю бла кетеди, кьолуна таякьны эртденбла алса, ашхам кьарангыгьа дери тюшнормегенлей джетгенди.

Дунняда аныча уста сюрюучю не барды, не джокьду дерча, алай болгьанды. Не аякьларын, не заманын аямай, кьалайда шатык ханс бар эсе, кьойлагьа аны излеб айлангьанды. Иссиде кьойланы салкьында, сууукьда, джелде уа кьон бетледе, тау ышыкьлада кютгенди.

Таулу кесини джашларын кьойланы суйгенча бир сую болмаз эди. Хар кьойну джылын, джюрюуюн, сыфатын азбар билгенча билгенди.

Таулу кюз этген бичешни эркин ашаб, кьыш кьэюуде кьойлары дорбунда чыкьгьандыла.

Джай кечеледе гудучула кьенчекликге айланган заманда, Таулу, кьез кьысмай, шкогу бла кьойларын сакьлагьанды.

Таулууу джашауу тынч болмагьанды, алай болса да юйдегиси ачлыкь, джалаангачлыкь сынамай джашагьанды: отджагьасында оту джарыкь джангьанды; гезенинде бышлакь джыкькыры кьуру болмагьанды: айраны дыкькылыкь этмегенди; сабийлери будай гырджыны татыуун билгендиле; байрамлада этни суйгенлери ча ашагьандыла.

Таулу не дыгалас этген эсе да, сюрюую аслам болмагьанды. Белгилисича, малла тузсуз болмайдыла, тузну уа Таулу кьойла бериб алгьанды. Отлау джерле ючюн да иркле телегенди. Аны тышында да бийге аз малы кьорамагьанды.

Бир-бирде Таулу кьойланы аллахы Аймушдан иги тьлю беририн, кьойланы джюнлерин кьалын этерин, алааны ауруудан, джанлыдан сакьларын тилегенди.

Таулу кьойланы суйгенин, дыгалас этиб кюрешгенин кьорюб, Аймуш аны сюрюуюне келгенди. Эртденги кьэюу болгьанды. Таулу сюрюуюню отлаугьа чыгьаргьан кьэюуде бир кьой кючлю макьырыб, кьалгьанла да бир аууздан анга джууаб этгендиле. Таулу джашил та-

лачыкъда бир уллу ташха миниб къарагъанында, бир уллу къойшу кѣргенди. Аны джюню къалып, узун, къюмюш бетли, мюйюзлери алтын болгъандыла. Бу келиб къалгъан пасыбны юркютюб неме деб къоркъгъандан, Таулу сир къатханды.

Ол къюнден башлаб, алтынмюйюз къочхар, хар эртденде келиб, сюрююню иги отлаулу джерлеге элтиб тургъанды, дарман сууну ичиргенди, къойла джаларча, тузлу ташлагъа джюрютгенди.

Аймуш келген къюнден башлаб, Таулуну бир джангыз къою аурумагъанды, не чарпымагъанды. Ач бѣрюле, джаз киштикле сюрюуден джанлаб джюрюгендиле.

Джаз Таулуну къойлары бири къалмай эгизле табхандыла, бир къауумлары уа — ючюшер къозу да. Бираздан сюрюю аслам болду, къойла уа — семизле, уллула, джюнлери къалып.

Таулуну джумушу ауур болуб, малы болмагъан, кесине джууукъ джетген бирни сюрюючю этиб алды. Дагъыда биреуню.

Сюрююю минг башлы болгъаны себебли, къурманлыкъ этди. Эки минг болгъанында да. Юч мингиге джетгенде да.

Джыйырмадан къб сюрюючюсю болду. Алагъа джал тѣлеген кѣзюуде Таулу айтханындан аз берирге къуру да сылтау табыб тебрели. Ала бары да маллары, джерлери болмагъан джарлы адамла болгъандыла. Таулу алагъа ай сайын къуру бир къой бериб тургъанды.

Джарлы Таулу бай болгъанында, кесин сюрюю кютгенин къойду. Сюрюючю таякъны, чалкъыны да не болгъанларын унутду. Юсюнде алтын суугъа алынган кереги бла тарпан атха миниб, акъ чепкеш санын къабыб, джууукъгъа, тенгиге къонакъгъа айланыб тебрегенди.

Таулуну сюрюючюлери итледен да осал джашагъандыла. Джамчы орнуна терилени къаблаб айлангандыла, чабырлары джалап аякъларына кийгендиле. Джангурдан, къардан кирирча, къош маталлы джукълары болмагъанлы — тѣрт таякъны джерге чанчыб, башларына эски кийизни атхандыла. Бир джерде къб турмагъандыла, бир-эки къюню сюрююню джайыб, джангы отлау излей, дагъыда алгъа сюрююнгендиле. Джаз болгъанлай, къар эриген джерлеге ингил ханс излей чыкъгъандыла, къыш тюше башлагъанлай, ёзеннге энгепдиле.

Таулу, къошуна келсе, къуру да хыны къан алыб келгенди. Аз бичен этгенсиз, эринчеклесиз, къб ашайсыз

деб, сюрюучюлеге урушуб тургъанды. Асыры кыызгъанч-дан юсюнде адамлыгы кълмай олтургъанды. Джайлыкъ джерленн, сабан джерленн да асламын ууучуна джыяргъа излегеннде, къартла аны, элден кыстарыкъбыз деб, тыйгъандыла, алай болса да Таулу, кьойлары он мингге джетдириб, таулада эм бай адам болургъа деген муратын унутмагъанды.

Таулу алай огъуна боллукъ болур эди, ёзге бир кюн-лени кюнюнде алтынмюйюз къочхар, болумну джаратмай, кьайры эсе да кетиб, ызына кьайтмады да кълды.

Кьойла, алчылары кетгенинде, бир джерге джоппу болуб тургъан болмаса, не отламай, не суу ичмей, аяларын тас этген кьозулача, макъырыб тургъандыла. Ачдан кьарыусуз болгъан кьойланы джанлы тынч кьыргъанды, бир кьаууму ауруудан кьырылгъанды.

Джаз бир джангыз кьой эгиз табмагъанды, ол огъай, джангыз бир кьозу табмагъан кьойлары да болгъанды. туугъан кьозула мызангла болгъандыла. Исси кюнню таякълары кьарны эритиб бошаб баргъанча, Таулу кьойлары алай тауусулуб тебрегендиле. Таулу, асыры ачудан не этерге билмей, джаныуарча, хыны болгъанды. Джууаш сёз болуб джукъ кьоймай унутханды. Аузундан кьуру хыны сёзле чыгъадыла. Ол огъай, кьойланы сюйюучюсюн да кьойгъанды. Аллына тюртюлген токълуну ачууланых уллу бычакъ бла ургъанында, аны гыртгыныгы сыныб кълалыб, бычакъгъа кюнден джетгенди. Аны союб, этни къазаннга салыр-салмаз, алтынмюйюз къочхарны хыны кьычыргъан тауушу чыкыгъанды. Кьойла, адам джазыкъсынырча, мыдах макъырыб, анга джууаб этгендиле. Мюйюзлери кюнде джылтырай, къочхар бир мийик кьаяны эрине баргъанды. Аны ызындан — бютеу сюрюу. Къая эрине ол энтда бир макъырыб, башын алайдан атханында, сюрюу да аны ызындан секиргенди.

Таулу, чабыб баргъан сюрюуню бир джанына этерге излей, ызларындан мыллык атханды, аякъларындан тартаргъа кюрешгенди, ургъанды, тюйгенди, алай а бирин да кьайтаралмагъанды. Кьойла, бири-бирини ызындан кьаядан чыгъаб, ёзенни тюбюне тюшгюнчю, мамукъча булутла болуб, кёкге-кёкге чыгыб кетгендиле.

Таулу, аланы ызларындан башын атаргъа тебреб, эс джыйгъанды. Бир кесекчикге таула да, кёк да оюлуб тебregenча болуб, кьулакъларында сууукъ джел

сызгыргъанды: «Джанымы пек алама ала ючюн, насыб байлыкъда тюлдю, ол кесим къойларымы кютюб апланган джаш заманымда къалай насыблы эдим», — дегенди кеси кесине. Эсине ол заманы тюше, ёзенде ёре турукълача туруб-туруб тургъан джити ташлагъа кесин атханды.

Андан бери кёзюу-кёзюую бла, Кавказ таулары киришини ол джанындан акъ булутла чыгыб, Бийчесыны башында айлана туруб, Хурзук бла Учкуланны юслери бла къайры эсе да учуб, тас болуб къаладыла. Ол булутла джут Таулуну къойларыдыла деб, адамла алай айтадыла. Бир къауумла уа, къойла учуудан эрикселе, эм иги къойчуну сюрюуюне келиб къошулукъдула, дейдиле.

ДЖИН ТАУ

Уруп районда Рожкау элчинни къатында, Лаба сууну джагъасында кёб дорбун барды. Май («Майская»), Уя («Берлога»), Огъаргъы Пил («Южный Слон») деген дорбунла джерни тюбю бла талай километри бардыла, уллулукълары бла ариулукълары адамланы сейирсиндиреди.

Огъаргъы Пилни кёрген ёмюрде унуталлыкъ тюлдю. Дорбунну ал джанына киргенлей огъуна, таурухдача, бир сейир дуннягъа киргенча боласа: къабыргъалары асыры тазадан, сют къуюлгъанча, алайдыла; ауангы джарыкъ бла къымсызлыкъ башынга келтирмеген зат къалмайды.

Сюекле болгъан залны аллында таш «пил» сюелиб турады. Башын эниште тутуб, узун бурнун таш полгъа тиреб, нени юсюнден эсе да сагъыш эте тургъанча, алайды, огъесе къалкъыбмы турады, къайдам. Андан аз арлакъда тогъуз «гном»¹ тизилиб турадыла. Ала бир-бирине ушамайдыла. Бирини бетинде джумушакълыкъ, бирсини бетинде инджиу тапылыб турады. Эм уллуларыны халы уа, менича ким барды дегенча, алайды. Ташдан быллай затланы этерге къолундан келлик эм фахмулу художникди.

Отуз метр мийиклиги болгъан дорбунну башын къол

¹ Гном — «кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш» дегенча адамчыкъ (таурухлада джюрюйдю).

фонарчыккыны джарыгы кючден джарытады. Багъаналача сюелиб-сюелиб турган учсуз-кыйырсыз сталагмитлени джарытады. Аланы орталарында ва — балконла, кыууушла, чырдыла. Кыбыргъалада акъ, сары, кёк, кюмюш бетли ташдан гирляндала, люстрала, терезе джабыула, джаулукъ чачакълача, чачакъла, харла.

Табигъат кесини кючю бла быллай сейир затланы, джер тубюнде кълаланы этгенне кючден ийнанаса. Бу дорбунлада бурун адамла джашагъанларына, аланы билимлерине мында табылган таш балтала-зат шагъатлыкъ этдиле. Уя («Берлога») дорбунну аллында уа адам къл бла къланган кыбыргъаны бир кесегн турады.

Хатерсиз заман адам кълу бла ишлеген затланы, ол огъай ташны да, умур-чумур этиб атады, алай а ётген затланы адамны эсинден тайдыралмайды.

Табигъатда болган затланы бурунгу адам ангыларгъа, билирге кюрешгенди, алай бла айтыула, таурухла джарашдыргъанды. Бу дорбунланы юслеринден бир айтыу ма былайды.

Эртде, эртде, эртде Лаба ёзенни шахарларында, ташдан ишленген кълаларында, эллеринде адамла джашагъандыла. Тик таулада кенделен баразала къазыб сабанла этгендиле, багъырдан къазанла, топракъдан сауутла ишлегендиле.

Сууну джагъасы бла, бир-бир джерлеринде уа кълаланы юслери бла, уллу джол ишлегендиле. Ол джол кюн чыкыгъан джанындан башланганды. Джол кёкню кёлтюрюб турган таулары, нсен кълумланы, кълалы чегетлени, терен суулары юслери бла ётгенди. Аны башланганы беш башлы джыланны сыйлагъан, чилле кълуртла ёсдюрген кълалдан болгъанды.

Кюнде тюклери джабагъыча саргълган тюелени башларындан тартыб, асыры иссиден бетлери кълалган адамла саны- санау болмагъан эллени, шахарлары юслери бла джолоучу болгъандыла. Дунияны джартысын кёрюб келген джолоучула, Лаба ёзеннге кириб, тау биченликлени, нарат чегетлени хауасын солугъанлай, чыммакъ къл башлы таулары аязчыгы кълкыгъанлай, кюмюш таууш этиб барган сууну джырлагъанын эшитгенлей, кълнакъ сыйген ариу адамлары кёргенлей, замансызлай улоу ийиб, солургъа тохтагъандыла. Сора узакъ джолларында тубегеннге бу сейир ёзенни хапарын джайгъандыла.

Кюпселе, Урумгъа алтын бла тигилген парчаны, джанкылыч бояулу дарийни, джаныуар суратлы чып сауутланы сатаргъа элтгендиле.

Урумдан а ызларына пил сюекле, акъгъан кюмиш, алтын кесекле, аскерчилеге темир къалкъанла, саблары гяур къачха ушаш ишлениб къылычла, къынгыр дамаск бычакъла, сыйлы тюклю териле алыб къайтхандыла.

Ёзенде джашагъанла джолну иги тутуугъа эс бёлуб тургъандыла: къар, таш ырхыладан ариулагъандыла, секириб баргъан суулада кёпюрле ишлегендиле, кюпселени караванларын хыянатдан сакълагъандыла. Кюпселе да аны ючюн алагъа алтын бергендиле, не тукъум усталыкъдан да кеслери билгенни юретгендиле, узакъ къраллада джашагъан халкъланы адетлеринден, джашауларындан хапар айтхандыла.

Къарауулла сакълагъан джерледе чыракъ джанса, джауну джууукълашыб келгенин биллиб, эркишле бары, темир къалкъанла кийиб, сауутларын къолгъа алыб, джауну аллына чыкъгъандыла. Темир бёрклерин, темир къылычлары, сюнголери бла ала хар сермешнуде джауну хорлаб тургъандыла. Бу ёзенде джашагъанланы джигитликлерини, ётгюрлюклерини юсюнден тёрт дунягъа хапар болуб, былагъа киши джаулукъ этмей тохтагъанды. Бу уллу сууну джагъасында джашау рахат болгъанды, алай а насыб кёбге бармаучанды.

Къайдан эсе да бир исси джерледен алтын таягъы бла бир джин келгенди. Эки джанын эки суу джуууб, къулакъ суу уллу суугъа къошулгъан джерде бир тауда орналгъанды.

Джин, кюндюз солуб, кече кёнчекликге айланганды: адамланы тутханды, мюрзеулени, малны, кюйюзлени, къазанланы алгъанды, кюпселени тонагъанды. Анга къаршычы тургъанны ёлтюрюб баргъанды, къалгъанны да кесине къул этгенди.

Ариу къатынланы, къызланы узакъ къраллагъа сатханды, эркишилеге дорбунла къаздырыб, джер тюбюнде къалала ишлетгенди. Хар кече сайын ёзенде болушлукъ излеб къычыргъанланы къычырыкълары эшитлиб тургъанды. Адамла джиннге къаршычы чыгъар керекли къалмагъандыла, алай а хар джол сайын да джин хорлаб баргъанды. Чёрчек къауум къылычлары бла бошуна сермегендиле, садакъ атхандыла, алай а джинни алтын таягъыны джарыгъы кёзлерин къаматханды, садакъ окъ анга тийсе, чартлаб иесине къайтыб, ёлтюрюб

тургъанды. Хар сермешнуден сермешнуге Лаба ёзенде къабырла кёбден кёб бола, шахарла бла элле аздан аз бола, джиннге тёлеген джасакълары да уллудан уллу бола баргъанды.

Бютеу байлыгъын джин алтынга буруб, ол алтынны таягъына салыб тургъанды. Таягъы асыры уллудан, кюнде ол асыры джангандан, джин, кыйналгъан зат да этмегенлей, сермешнуледе хорлаб тургъанды — таягъын уруш этген джигитлеге бурса, аны джарыгъы ала-ны кюйдюрюб атханды.

Ёзен адамсыз, кзуу-шуу болгъанды. Кюселе, джо-лоучула да келмей тохтагъандыла, ала кеслерине баш-ха джол айыргъандыла. Сабанла сюрюлмей, къырдыш басханды. Джолланы, кёпюрлени суу ашаб бошагъан-ды. Несиз къалгъан юйледе кечеле бла бёрюле улугъан-дыла.

Бу ачы болумну юсюнден хапарны нартланы апасы акъыллы, огъурлу Сатанай эшитгенди. Болушургъа кесини джашы Дауатны ийгенди.

Джин бла сермешир ючюн, Дауат къап-къара темирден кылыч этдиргенди. Бусагъатда Рожкау элчик болгъан джерде, тауну этегинде, эртденбла эртде Дауат бла джин тюбешгендиле. Джин, къанатлыча, ёзенни башына чыгъыб, андан ташланы кзууб тебрегенди. Ташладаи джанлай, нартны аты тауланы тёпшелери бла баргъанды, джиннге Дауат илкичлеча садакъ окъланы къуйгъанды.

Кюн тийгенди. Джин, кзууаныб, таягъы бла кюнню таякъларын туту, нартха бургъанды, алай а аны джарыгъы, къара темир кылычха тийгенлей, джукъланганды. Дауат, таб тутуб, джинни таягъын кылычы бла ургъанды. Ол алай ургъанлай, аны тауушундан тауланы тёпшелери чачрагъандыла, тёгюлген джилтинле элияча джылтырагъандыла, джинни таягъы уа кесек-кесек болуб чачылгъанды. Къарыуу бошалгъан джин хауада эриб къалыб, тас болгъанды.

Ёзеннге адамла ууакъ-ууакъ къайта башлагъандыла, алай а алгъынча ариу шахарла ишлемегендиле. Джоллары бла бай кюселе джюрюмегендиле, алгъынча сабанла чакъмагъандыла.

Джинни таягъындан чартлагъан алтын кесеклени адамла, кзумну, саз топракыны джууб, бююн, бюгече, да джыядыла.

Джин ёлгенден сора, джер тюбюнде кълалалада аны

рыхысы: сыйлы ташла, статуяла, дарийле, харла, кюй-юзле ёмюрлеге таш болуб кьалгъандыла, тауну атына уа андан бери Джин тау дейдиле.

ТАШ СЫБЫЗГЪЫ

Лаба ёзенни ташлары кёбню кёргендиле, кёбню эшитгендиле: джангы таулары туугъанларып, партлары сермешнулерни, джер тебренигенни, чегетлеге от тюшгенини. Адамлары кьууанчларып, бушууларып да сан этмей, ол ташла кеслерни джашаулары бла джашаб турадыла.

Алай болса да, айтыугъа кёре, бир таш уяныб, сокьур сыбызгъычыны юсюнден сыбызгъыча джырлай, ханар айтханды.

Ол таш, эки джагъасын къаяла кысыб тургъан кёмкёк Лаба сууу къатында, Рожкау элчикден узакь болмай, гитче талачыкьда турады.

Саисыз-санаусуз ёмюрле, сууукь кьарла, песен кюнню таякълары ол ташны юсюнде сызла тартыб, кесни да кьараууз этгендиле. Хар джол сайын, алайгъа барсап, кьайдан эсе да теренден чыкьгъан, таурухдача сыбызгъы тауушха тынгылай, бир айтыуну эсинге тюшюресе...

...Уллу джолдан, улоу джолдан да джаякьлаб, ёзенде орналгъан элде туугъанды бу айтыу. Элде кёб адам джашамагъанды; ала башларып кючден кечиндиргендиле. Сабап джерлери джамчыны тюбюне сыйынырлай бир болгъанды. Таш асыры кёбден отлау джерлери болмагъанды.

Элчиле бир-бири бла эблери келиб джашагъандыла: малларып бирге кютгендиле; джерни бирге сюргендиле; ташын бирге арытхандыла. Кьууанчны, бушууну да бирге чекгендиле. Алай а былагъа хоншу ёзеннге кьаты халиси болгъан бир бий келиб тюшгенинде, элчилеге кыйынлыкь кёб тюше, кьууанч аздап аз бола тебреди. Алгъы бурун бий элде хар юйдеги бирер кьой, арда уа экишер кьой берликлерни изледи. Бийни маллары элни маджал отлауларында отлаб, аны джумушчулары уа кюп сайын дегенча элге келиб, бийни мюлкюнде ишлерге адамла, арбала алыб кетиб башладыла.

Элчиле ташууллары бошаб, бу кьууанчха той этерге тебреб тургъанлай, элге бийни кичи джашы келген-

ди. Аtdан тюшюб, джыйылган адамлагъа къарамай, орталары бла барыб, бир къартны ары тюртюб, аны орнуна тёрге олтургъанды. Бу затха не айтыргъа билмей, элчиле тентек болдула. Джаш бий элчилени сыйларын тюшюре, намысны теблегенди. Киши да аууздан сёз чыгъармай, талай дакъикъаны турдула. Бираздан а элчиледен биреу къобду. Аны ызындан да аны джети джашы къобуб, къатына суюлдиле. Ала бийни, къолларындан тутуб, стол джанындан чыгъардыла.

Бийни дигизалары эрлай сауутларына узалыб, сора таулуланы халларын таб кёрмей, атларына миниб, кетиб къалгъандыла.

Кёб турмай бий, уллу отряд кзураб, кече бла элге чабханды. Джети джашны аталарыны юйюне от салгъанды. Аталарын, аны джети джашын, аланы джууукъларын, эркиши болуб джукъ къоймай барын ёлтюргендиле. Тиширула бла къызчыкъланы да бийге джумушчулукъ этерге къоратхандыла. Юзюкден джашчыкъ эмчек анасында къалгъанды. Эмчек анасы бла аталыгъы, джашчыкъны джашауун алма деб, бийден тилегендиле. Бий, къандан тойгъаны себепли, джашчыкъны сау къойгъанды, алай а уллу болуб атасыны дертин алмаз ючюн, кёзлерин чыгъарыргъа буйрукъ бергенди.

Джылла дженгил кетиб барадыла. Сокъур ёсюб, уллу, ариу, акъыллы джаш болгъанды. Аталыгъы, ёле туруб, джашха эртдеден турган шокк бергенди. Ол шоккуну агъачында алтын оюулары болгъанды, андан чыкъган окъ узакъгъа джюзгенди. Алай а сокъургъа шокк неге керекди? Темирчиден тилеб, шоккдан ол сыбызгъы этдиргенди. Сыбызгъыны алыб, элден элге айланыб тебрегенди. Туюе караванла бла бирге баргъанды: сюрючюлени отларында джылыннганды; къол усталаны хапарларына тынгылагъанды. Сермешуледе бычакъ тауушланы, джырчыланы эришиб джырлагъанларын эшитгенди.

Эшитген затын барын макъамгъа салыб, сыбызгъысы бла сокъгъанды. Айлана-айлана, къарт болуб, туугъан элине алай къайтханды.

Туугъан джуртун ол ёмюрюнде кёрмегенди, алай а джашы-къаны да аны бла болгъанды. Сыбызгъысы аны юсюнден джырлагъанды.

Уста сыбызгъычыны хапары бютеу Кавказгъа джайылгъанды. Ол бир элде джырласа, экинчи элден анга чакъырыучула келиб тургъандыла. Алай бла сокъур

сыбызгычы Къарачайны, Къабартыны, Аварияны эл-лерин, шахарларын аулагъанды. Хачыпсылада, шапсуг-лада, бесленейледе да болгъанды. Баргъан джеринде адамла тегерегин алыб тынгылагъандыла. Сыбызгы уа хар кимни джюрегинде болгъан сагъышны, къууанчны, бушууну юсюнден джырлагъанды.

Иссиде, сууукъда да ач, джалангач сюрюучюле байланы мал сюрюулери кютюб айланганларыны ю-сюнден, джукъдан тоймагъан байланы юсюнден сыбыз-гы сарнагъанды, джылагъанды. Джесирге тюшген джашланы, къызланы къыйынлыкъларын айтханды.

Бир сууну ичген, малларын бир джайлыкълада кют-ген, бир джерде джашагъан, тюрлю-тюрлю тилледе сё-лешген тюз адамланы юслеринден да джырлагъанды сыбызгы.

Сокъур сыбызгычыны сокъгъанына тынгылай, бир къауум бий сауутларына узалгъандыла, алай а таулу-ланы арасында джырчылагъа, къобузчулагъа, назмучу-лагъа тийген адет болмагъаны себебли, кеслерин тый-гъандыла. Алай болса да бийни дертин тыйгъан не адет, не закон болмагъанды, бий сыбызгычыны ёлтюрюрге оноулашханды.

Сыбызгычы бир джолда Закан бла Загъзан сууну джагъаларында эллеге баргъанды. Ол да, аны джюрюг-ген атлыла да кюн орта азыкъгъа Лаба сууну джагъа-сында ат ийгендиле. Атлы негерлери шхууургъа кийик мараргъа чегетге киргендиле. Сокъур а, джамчыгъа чырмалыб, ташха таяныб, бир мыдах джырны согъа къалгъанды. Аны эшитгенлей, джел тохтагъанды: суу уюб къалгъанды: джюзюшер джыллыкъ эменле къым-сыз болгъандыла. Сейир музыкагъа хар не бары ты-нгылагъанды. Бу кезюучюкде бийни джетеклери дже-тиб, сыбызгычыны ёлтюргендиле, ёлююн, сыбызгы-сын да суугъа атхандыла. Бу итликни ызын къоймай суу джууар деб, акъыллары алай болгъанды.

Негерлери сыбызгычыны излегендиле, табмагъан-дыла. Не этерге билмей, таш джанында олтуруб тур-гъанлай, таш, сыбызгыча сарнаб, болгъан хапарны ба-рын айтханды.

Андан бери заман кёб кетгенди. Урунган халкъ, байланы, бийлени властын ууатыб, джангы джашау къурагъанды.

Таулула сокъур сыбызгычыны музыкасын унутмай-дыла — таш сыбызгы аны сокъгъанлай турады.

АХМАТ КЪАЯ

Уруп ёзенден тик таугъа кючден-бутдан танылгъан тар джолчукъ барады. Аягъынг тайгъанлай, джити ташланы юслери бла сылджыраб, ёзенде кёмюклениб баргъан суугъа тюшериксе. Бир джанынга бурулгъанлай, джолчукъ мурсала битген талагъа чыгъыб, анда бошалады. Таланы тегерегин тик къаяла алыб турадыла, ол себебден былайда джел болмайды, джылыды.

Былайда къара сууну тегерегине таш тешелгенди, къачан эсе да юй къабыргъаланы оюлгъан кесеклери турадыла. Элден къалгъан быладыла. Айтыугъа кёре, ол элни адамлары, Акъ сууну джагъасында джашагъан бийге бойсунургъа унамай, былайгъа аны ючюн келиб тюшгендиле.

Лаба суу, къаялы ёзенден ычхыныб, тюз джерлеге чыкыгъан джерде акъ ташдан къая барды, айтыугъа кёре, ол къаягъа былайда джашагъан сюрюучю Ахматы аты аталгъанды.

Ол къаяны башындан тауланы киришлери кёрюнюб турадыла, аланы бир къыйырлары кёкню кёлтюрюб тургъанча кёрюнеди, башха къыйыры уа алашадан алаша бола келиб, дуппурулу тюзде бошалыб къалады. Былайы джашаугъа алакат джерди: чегетледе болмагъан кегет джожьду, учсуз-къыйырсыз отлау джерле, таза суула, битимли джерле. Совет адамла, былайда таб джашау къураб, джашайдыла. Ёзге, къуру да былай болмагъанды. Кёб ёмюрню мындан алгъа былайлада бычакъла гыжылдагъандыла, адам къан къобанча баргъанды...

Хар джылда, Къобан ары джаны тюзле кёгергенлей, кърым татарланы тул-тубанча джыйынлары, тенгиз табадан да тюрк солтанны аскерчилери былайгъа чабыуул этиб тургъандыла.

Эллени барында эркишиле алагъа къаршчы къобхандыла. Хар эркиши къалкъанын кийгенди, сыртына шкогун неда садагъын, белине бычагъын тагъыб, атына миингенди.

Аскер джыйыннга тамадагъа, акъсюек деб къарамай, джигитлиги, усталыгъы бла ким айтыла эсе, аны айыргъандыла.

Джаула бла сермешюде ётгюрлюгю бла сюрюучю Ахмат айтылыб тургъанды, ол себебден аскер джыйын-

нга тамадагъа элчиле Ахматны кѣб кере айыргъандыла. Аскерчилени джигитликлерин, туугъан джерлерине, баш эркинликге суймекликлерин не кыйынлыкъ да тунчукъдуралмагъанды. Аланы хорлаб, кесине бой салдыралгъан джау чыкъмагъанды. Алай а кеслери бир-бири бла къазанлашханлай тургъанлары амалтын, бир-бирде джау хорлай да тургъанды.

Бай бийле, халкъны сагъышын этмей, кеслерине жангы отлау джерле, мал, къул этерге адамла тюшюрю дыгалас этиб тургъандыла.

Фитначы кърым хан, бийлени муратларын ангылаб, ётюрюк бла къолгъа джыяргъа умут этгенди. Лаба суу Къобан суугъа къошулгъан джерге аскери бла келиб тюшюб, шатырын къургъанды. Бютеу бийлени барын юсюне къонакъгъа чакъыргъанды.

Быллай уллу учаны былайда таула, тюзле да кѣрмендиле. Ашарыкъдан, ичерикден асыры тойгъандан сылыт болуб тургъан «къонакъланы» алларында Мисирден джесирге тюшген тиширыула тепсеб кѣз ачхандыла; джигитле къара атыб, атда ойнаб сейирсиндиргендиле; акъсакъал къартла бийлени джигитликлерин махтагъан таурухла айтхандыла.

Уча тогъуз кюнню баргъанды. Онунчу кюн а хан бийлеге алтын ачхалары бла хызенлени, араб аджирлени, багъалы ат кереклени, аскер кийимлени саугъала этгенди, кесини джашларын, къысха джууукъларыны, мурзаларыны джашларын бийлеге эмчек уланла этиб бергенди.

Алай бла бийле, ханны аталыкълары болуб, анга бой салыргъа керек болгъандыла. Хан бла ёмюрлюкге джарашыу болгъаныны юсюнден атлыла эл-элге айланыб хапар джайгъандыла. Бу затха адамла къууангандыла, шоккну къоюб, къаладжюкню тутарлай мадар чыкъгъанды. Ёзге чот ала мурат этгенча болмады. Бийле ханнга джыл сайын джасакъ тѣлерге сѣз берген эдиле: тюркле бла татарлагъа джюзле бла джашланы, къызланы джесирге берирге, мингле бла малланы иерге.

Тюрк кемеле бла Бахчисарайгъа, Стампулгъа, Сириягъа, Мисирге ашырылгъан джесирлени бугъоулары зынгырдадыла, малланы аякълары къобаргъан букъудан джер да, кѣк да джабылдыла. Тюрк къалагъа, Анапагъа, бал, джюн, тери, будай джюкленген арбала, караванла тизилдиле. Эллеге кыйынлыкъ тюшдю.

Ахмат да, дагъыда бир джыйырма чакълы эркиши

да малны тау джайлыкълагъа сюргендиле. Аланы кетгенлерин билиб, Лабадан бир бай кърым татарладан бир аскерчик бла бирге элге чабыуул этгенди. Алагъа къаршычы тургъанны ёлтюргендиле, къалгъанланы джесирге сатхандыла.

Джайлыкъдан энгенлеринде, сюрюучюле эллерин табмагъандыла — ол кюйюб, оюлуб болгъанды. Ахмат юйюню кюйген кёмюрлерини ичинде гитче джашчыгъы ойнаучу къой ашыкъны табханды. Ауузундан бир сёз, кёзюнден бир джыламукъ чыгъармагъанды, алай а ол кюнден башлаб аны ышаргъанын, кюлгенин киши кёрмегенди.

Анда-мында джашыныб къалгъан элчилени джыйыб, татарла бла тюркледен дерт алыргъа Ахмат ант этгенди. Ууакъ татар аскерлени къурута тебрегендиле, малланы ызына сыйыргъандыла, джыйылгъан джасакъны Кърымгъа алыб баргъан караванлагъа чабхандыла. Аладан сыйырылгъанны барын адамлагъа чачхандыла.

Ахматны аскер джыйыны, аны джаудан дерт алыууну юсюнден хапар Къабартыдан башлаб Согъум къалагъа дери джайылгъанды. Кърым ханны кыйынлыгъын чекген бары Ахматны аскерине келиб кёшулгъанды: бесленейчиле, шапсугла, бжедухла. Мурзаны дертинден къоркъуб, юч ногъайлы да къачыб келиб кёшулгъандыла. Бир кюн эртденбла Ахматны аскери джунчуб ахырларына джетиб тургъан ючеуленнге тюртюлгенди. Ала Тюркде джесир болуб туруб къачхан оруслула болгъандыла. Бир джолда да, кюпселени караванларын сыйыргъанларында, кёлу, аягъы да кысылыб, атха байланыб тургъан къарачайлыны бошлагъандыла.

Ахматны аскерине Лаба башында абаза элледен эркишиле, баракайчыла, тамлыла да кёшулгъандыла. Тиллери башха болса да, джаугъа дертлери бир болгъан талай джюз адамгъа Ахмат башчылыкъ этгенди.

Къутуруб баргъан Уруп сууну джагъасында бир джолда Ахматны аскери татарла сюрюб баргъан эки минг чакълы джылкыны сыйыргъанды. Джылкыны кече сюргендиле, кюндюз сюргендиле, дагъыда кече. Атлары арыгъанды, ызларындан а къуугъун джетиб келеди. Тегин суучукъ Лабагъа кёшулгъан джерде Ахмат бир дорбунну билгенди. Аны аллы тар, алай а кёзге дженгил тюртюлмезлай болгъанды, ичине уа талай минг атлы сыйыныр.

Джолдан дорбуннга дерн джамчыланы джайыб, джылкыны дорбуннга аланы юслери бла сюргендиле. Андан сора джамчыланы кийиб, кесек-кесек бѣлююб, бирери бирер джары джанлагъандыла. Аланы сюргенле атланы аякъ ызларын тас этиб тохтагъандыла.

Бир джолда да таугъа джууукъ тюзде Ахматны аскери хансха от салгъанды. Кючлю джел ол отну татар орда болгъан Къобан сууну джагъасына элтгенди. Ёртенде аз адам ёлмегенди. Ёртенден атла бла секириб ётгенлени садакъ окъла гимикдиргендиле.

Татарланы бир къаууму, мурза бла бирге джюзюб Къобанны аргъы джанына ётгенди, алай анда аланы Ахматны аскерчилери бошагъандыла.

Ахматны аскерини батырлыгъыны юсюнден хапар Стампулгъа джетгенди. Тюрк солтан, Ахматны аскерин бошаб, кесин Стампулгъа келтириб, башын кесиб, солтанны къаласыны аллында къазыкъгъа чанчаргъа буюргъанды, алай а аны буйругъун не тюркле, не татарла толтуралмагъандыла. Ахматны аскери къуугъуннга кесин табдырмай, чыпчыкъ ётмез ёзенледе, къалын чегетледе джашыннганды, джау бла сермеширге уа ол сакъламай тургъан джерледен чыгыучу болгъанды.

Дерт джетдириб айланган аскерчилеге ташла, агъачла, джаныуарла, къанатлыла да болушхандыла, неден да бек — адамла. Джауну шыкъыртын эшитгенлей, ала Ахматха тахса бериб тургъандыла.

Алай а бийлени шпионларыны кючю бла бир тауну башында тюркле Ахматны аскерини тѣгерегин алгъандыла. Ахматны адамлары деулеча сермешгендиле, ёзге адам саны бла джау быладап аслам болгъанды. Нѣгерлери бошалыб, Ахмат кеси къалгъанды. Тюрк пачаны джетеклери аны юсюне мыллык атхандыла. Ахматны къолунда уллу бычагъы тѣгерегинде джауланы аудурур ючюн къалмагъанды. Ахмат янычарла аны ёлтюрмей саудан тутаргъа излегенлерин сезгенди. Бычагъын тюшюрюб, бойнуна аркъан атаргъа кюрешгендиле.

Сермешюде ёлюрге къоймазлыкъларын, Ахмат алагъа саулай керекли болгъанын ол ачыкъ билгенди. Ахмат, атын джар таба буруб, къанатлыча, аны башында къаягъа чыкъды, ат ачы кишнеб, экиси да кѣзкѣрмезге къуюлдула. Андан бери бу акъ къаягъа Ахмат къая дейдиле. Аны ёлюсюн басдыргъан заманда, хазыр орпунда акъ ашыкъчыкъны табыб, къабырда биргесине салгъандыла, дейдиле.

АЙБЕТЛИ

Бир иги кьошха тюбедик. Биз, тешиниб, оту джана тургъан печни джанына чёкгенлей, эшикде боран-гылан этиб тебреди. Кёк къаралыб, кюн кечеча болду. Джел, тереклени тамырлары бла кьобарыб, къаягъа-къаягъа урады, тау тёппеледен къарны сибириб, энишге къуяды, ташланы ёзеннге тёнгеретеди. Быллай кюнде деменгили кьошда джылы печни джанында олтургъан къайгъырлыкъ тюлдю.

Олтуруб къартны хапарына тынгылайбыз. Ол кьошну иесиди. Къарт ашыкъмай, Архыз ёзенде бир талачыкъны атына Айбетли деб нек аталгъаныны юсюнден хапар айтады.

Алайгъа келген туристле айтыудан да, ол талачыкъ ай жарыкъ кечеде бир да бир сейир кёрюнеди. Айбетли тала деб анга аны ючюн аталгъанды.

...Асхакъ Темирни аскерлери келгенден сора, ёзенде адам къалмагъанча болду. Сау къалгъанла ачлыкъны, сууукъну чеге, къарангы дорбунлада джашыныб тургъандыла. Будай сабанла джангыдан чагъыб, юйледе тиширыуланы кюлген тауушлары эшитилиб башлангынчы кёб джыл ётгенди.

Архызчыланы башчылары Дуданны суу суратча бир къызы болгъанды. Аны кьолу да уста болгъанды: ол этген кюйюзле асыры ариудан, аланы юслерине, гокка ханслагъа кьонабыз деб, гёбелеккеле кьоннгандыла. Кийиз къыллауда, окъа согъууда аны киши озмагъанды. Ол этген гырджышны, халыуаны татыуу айырылыб башха болгъанды.

Адебни, намысны да аныча тута билген аз болгъанды: къартланы сыйын кёргенди; гитчелеге эс бёлгенди, кеси тенглилени эсlegenди.

Аны джюрегини халаллыгъы, асыллыгъы бетинде таныла, суююмлю этгенди. Кёзлери артыкъсыз да ариула болгъандыла, ала, джангур джуугъан дугъумлача джылтырай, къууат тёгюб тургъандыла, бет къаны уа кюмюш джарыгъын тёкген Айгъа ушагъаны ючюн, къызгъа Айбетли атагъандыла.

Ол эртденнгиде суу алыргъа чыкъса, джашла тохтаб-тохтаб аны ызындан къарагъандыла. Къартла уа эмилик атча ётюб кетген заманларын эсге тюшюргендиле...

Айбетлини джюреги Батырбийге айланыб болгъан-

ды. Къызны, джашны адамлары да бу экисини тоюна хазырлангандыла, алай а джазыу башха тюрлю оноу этди. Къайдан эсе да Хазар тенгизни джагъасындан, Санчар аууш бла аууб, киши тилде селешген сансыз-санаусуз адамла келдиле. Архыздан узакъ болмай орналыб, архызчыланы адамларын урлаб, малларын сюрюб тебретиле. Архызчыла алагъа къаршчы кючлю кюрешселе да, джау быладан кёб болуб, онг анга тюшдю.

Къан тёмез ююн, Дудан да, къартла да джайлыкъланы биразын джаугъа берирге, алай ауур болмагъан джасакъ да телерге огъайлары болмады, алай а ол келиб тюшген миллетни ханы бу оноуну къатына да къоймады.

Архызчыла тентек болдула: сабанларын, малларын, юйлерин да атыб, къайры болса да къачыбмы кетсинле, огъесе джаугъа бойсунуб, аны джумушчулары болубму къалсынла.

Хан, Дуданны къызы Айбетлини ариулугъун, игилигин эшитиб, аны алыргъа излейди. Аслам аскери бла келиб, ол элни къыйырына тюшюб, архызчыланы башчылары Дудан бла джууукълукъ тутаргъа излегини айтыб, анга келечиле ийди. Келечилеге дагъыда, кесини джууукъларын сакълагъанча, элни не тукъум джаудан да сакъларын, джасакъны уа хар юйден къуп-къуру бирер темирли мюрзеу алырын айтыб ашыргъанды.

Тийре башчыла джыйылгъандыла. Ишни ары, бери да аудуруб кюрешгендиле. Аллай сыйлы адамгъа джууукъ болуу — элчилеге неден да бек керекли рахат джашауну болдурурча магъаналы зат болгъанын ангылагъандыла.

Сёз башха къызны юсюнден барса, айтыу, этиу да боллукъ тюл эди, Айбетли уа элни башчысыны къызыды, Батырбийни сюеди, анга сёз тауусулгъанды. Къыз кеси сагъыш этсин да оноун эртденбла кеси айтыр деб, былайгъа келишгендиле. Айбетли кечени узуну джылаб чыкългъанды, аны оноун сакълаб, юйледе да кече джукълагъан болмагъанды — эртден алагъа не келтирликди, тойму, огъесе не хорлагъан, не хорланган болмазлыкъ сермешиунюю.

Кюн къагъар-къакъмаз джумушчу джашчыкъ, Дуданны юйюнден, окъча, атылыб чыгълуб, Айбетли бла ханны къысха заманда тойлары болурун элге джайды.

Дуданнга келген Батырбий бла аны джууукъларыны алларына къартла чыгълуб:

— Сабийлени, тиширыулары джакълай, къайсыбыз да артха салмай джаныбызны берирге хазырбыз. Айбетли да алай этгенди. Биз рахат ишлеб, рахат джашар ючюн, ол башын отха атады. Сен бизни халкъны бир таянчагъы, багъанасыса. Бизни сенден тилерибиз, Айбетлини оноууна бой сал, халкъны тынчлыгъын бузмаз ючюн, Дуданны къызына суймеклигинги джюреингден къыр да ат. Кюеуге дерт тутма, къууанч тойну мутхуз этме, керти эркиши болгъанынгы таныт, — дегендиле.

Батырбий къартлары айтханлары этгенди. Кюйюб баргъан джюрегини аурууун тышына бир тукъум бир зат бла билдиргенди.

Той алты кюн бла алты кечени баргъанды: дауурбазла къагъылгъандыла, джашла ат ойнатхандыла, къара атхандыла, тепсеу кючлю баргъанды. багъанагъа джаулу джиб бла ёрлеб, джашла ёчге тагъылгъан ат керекни алыргъа кюрешгендиле. Мыдахдан тиши ышармагъан къуру Айбетли болгъанды. Къыйынлыкъны, бушууну аллахы Дыдай да анга кёрюмегенлей къатын сакълагъанды.

Джетинчи кюн Айбетлини ханны къысха джууугъу чалсакъал киши, ат аллысына олтуртуб, алыб тебрегенди. Алларында джашла орайда айтыб барадыла, келини, кюёуню атауул тамгъалары салынган байракъланы элтедиле. Ханны юйюню аллында келинге тиширыула тубедиле. Эшикни эки джанына эркишиле тизилив, къамаларын чыгъарыб, бюртюкле, къозла, алтын, кюмюш ачхала бюркдюле, Айбетли юйге кириб, ол кюнден башлаб бийче болду.

Насыбы уа болмады. Ханнга джюрегинде бир суймеклик джилтин да къабынмады. Хан къаты, хыны адам болуб чыкъды. Аны мизча къарамы Айбетлини санларыны къарыуун алыб къояды, сёлешсе уа, къачхы суукъ джангур ташлары дюнгордетгенча, алай кёрюнеди. Аланы тиллерин, адетлерин билмегени амалтын, ханны юйюнде тиширыула Айбетлини аз къыйнамагъандыла. Бийлени къызлары уа, ханны Айбетлиге къызгъаныб, хаман чимдегенлей тургъандыла.

Къиши адамлары ичинде Айбетли инджилив джашагъанды, алай а аны юсю бла туугъан эли рахат джашау этгени джюрегин джапырыб, къыйынлыгъын кёлтюрюрге болушханды. Бир-бирде уа, кеси джангыз къалса, тёгюлелгенин тёгюлюб, ачы джашауун кёлтюрюрлай кесине къарыу излеб, Тейриден болушлукъ тилегенди.

Тейри бийчени джазыууп джазыкъсыннганды — бийче юч эгиз джашчыкъ табханды, алай а джашчыкъланы не кёзю кёрмегенди, не алагъа эмчек салмагъанды. Таулада джюрюген адетге кёре, ханнга сабий тууса, ол аны асыраргъа кимге болса да бийлени бирине бергенди.

Ханнга туугъан юч джаш адамлагъа къайгъы салгъандыла. «Юч джаш тукъумуму юзмей бардырлыкъдыла, алагъа, мен кесим ёлсем, уллу рысхы къалырча этерге керекме», — дегенди хан кеси кесине. Аслам аскер да алыб, узакъгъа кёнчекликге баргъанды. Дуняны рысхысын джыйыб, ызына къайтыб бир кесек солугъанлай, дагъыда кетгенди. Айбетли эрин юйде тыялмагъанды. Джангы джерле юзерге, киши мал сюрюрге, алтын джыяргъа, кесине джумуш этдирирге джесирле алыргъа излеб турууу аны юйде олтуртмай, киши джерлеге тартыб тургъанды. Аскери бла бирге, юйге джыйылмай, айла бла айланганды.

Бийче кесини джашларын биринчи кере, ала уллула болуб, аталыкълары бла келгенлеринде кёргенди. Атадан секириб-секириб тюшюб, юч джигит арбазгъа кирдиле. Юслеринде, акъ къарлача, акъ чёпкенлери, акъ бёрклери. Алтын суугъа алынган сауутлары, кюнде джылтыраб, кёзю къаматады. Аналары, алагъа кесин атыб: «Хош келдигиз, джанымла», — дегенинде, ала джукъ да ангыламай къарагъандыла.

Аталыкъны къолунда ёсген джашла туугъан аналарыны тилин билмегендиле. Аналары была анга киши адамла болгъанларын ангылагъанды. Адамгъа санагъанлары бийле, байла болгъандыла. Ишлегенни бедишге санаб, къарнашла уугъа айланыб, атда ойнаб, учалагъа джюрюб тургъандыла. Эм уллу ишлери уа — киши элlege чабыуул этиб, мал сюрюб, адамланы джесирге алыб джашагъандыла, Грузиягъа аууш бла ётюб, кёнчекликге джюрюгендиле. Тюз джерледе джашагъанлагъа чабыуул этиб, аладан къадырла, акъ кийизден юртала, къара шинли, къысыкъкёз джесирле келтириб тургъандыла. Аланы атларыны туякълары басхан джерде къан тёгюлгенди, ёртенле джаннгандыла, джер кёсеу болгъанды.

Ала юйге не къадар ташысала да, ханнга кёб кёрюмгенди — къандан, рысхыдан ол тоя билмегенди. Берген сёзюн унутуб, архызчыладан уллу джасакъ алыргъа таукелленгенди. Аладан, мал бла мюрзеуню тышында, ариу къызла бла джашланы излегенди.

Рахат джашау бла джашагъанлы архызчыланы джашаулары иги да, насыблы да болгъан эди: джайлыкълада малларыны саны кѣб, сабанларында будай бла арпаны битими уллу, тереклери кѣгетден сына. Эм насыблары уа — сабийлерини рахат ѳсгенлери.

Къатыныны адамлары джасакъ тѣлерге унамагъанларында, хан аланы сауут бла къоркъутургъа оноу этди. Уллу аскер джыйыб, кече къарангыда барыб, джукълаб тургъан адамлагъа чабаргъа хан джолгъа чыкъгъанды, алай а джолу болмагъанды — хандан къачыб, аны джумушчусу джашчыкъ, ханны джолгъа чыгъа айланнганын архызчылагъа билдиргенди, алай бла архызчыла сауут алыб, аны аллын сакълаб тургъандыла.

Арбаланы бири-бирине байлаб, ала бла орамланы джабхандыла, юй башладан садакъ окъла атхандыла. Алай а бийни аскери кѣб эди, ала джолланы арбаладан ариулагъандыла, къыйырда юйлени джандырыб, ѳлюм джая, элни ортасына киргендиле. Архызчыла къырылыб тебреб, бий хорлаб башлагъанды. Бу кѣзюуде Батырбий бир къауум нѳгери бла сермешиу къызыу баргъан джерге — бий бла джашларына мыллык атханды. Юч джаш да, алтын бычакъларын ойната, бир-бирине ал бермей, Батырбийни тѳгерегин алгъандыла. Деу джаш, къолунда къулач тенгли къылычы ойнай, Айбетлини юч джашындан да бошагъанды. Эки кере джаралы болуб, кѣб къаны кетген Батырбий къылычы бла джашланы аталарын сермерге кюрешгенди, алай а джау сюнгу апы джанын алгъанды.

Бийни юч джашыны да ѳлгенлери аскерни джунчутуб, ызына къачыргъанды, юч ѳлюкню да алыб кетгендиле.

Архызчыла да экинчи сермешиуге къарыулары джетмезин билиб, ѳлгенлерин басдырыб, тояргъа унамагъан хоншуларындан узакъгъа кѣлтюрюлюб кетгендиле.

Архыз башында мийик къаяны тигинде, уста ташчыла юч тешик тешиб, къарнашланы алайда асырагъандыла. Айбетли джашларына арт кере къарады: ѳлюм къатдыргъан бетлеринде аналарындан алгъан ариулукъ бла бирге къатылыкъ да танылыб тургъанды. «Бу джашла керти да меникилемидиле? — деб кѣлюне келгенди бийчени. — Къан ичерге излеб нек тура эдиле была?! Бир-бирини джанын мараб айланмай, адамла бир-бири бла

джарашуу нек турмайдыла?! Джайлыкъла да, джер да, суу да, кюн да барысына джетиширикди».

Ингирде ханны шатырында джашланы дуа ашларын ашаргъа джыйылдыла. Айбетли не эрин, не аны нёгерлерин кёрюрге суймейди. Киши кёрмегенлей чыгыб, кёчюу джолчукъ бла талачыкъгъа барыб, ташны юсюне олтуруб сагышланды.

Кечеги къарангы акъырын тая барады. Бираздан София бузну юсю бла кюнню къызгъылдым таякълары сылджырай келиб, Архыз ёзенни джарытдыла. Тереклени чапракълары алтын суугъа алынганча болдула. Бийче акъырын ёрге къобду, къар тёпелерин агъартхан таулагъа джашауунда арт кере къарады. Къойнундан гитче къамачыкъны алыб, аны сабын ташха тиреб, бурнун кёкюрегини сол джанына этиб, бютеу ауурлугъу бла юсюне джатды...

Бийчени ёлгенин ханнга айтханларында, ол, ачыуламыш, таш чартлатды: «Кеси кесин ёлтюрюб, джашланы бушууларын нек тебледи?! Мен джауларымы кыстаб, бютеу Архыз ёзеннге не болгъан къууанчымы мутхуз нек этди?!». Джумушчуну басдыргъанча, алайда талачыкъда басдыртыб къойду. Суу суратча бийчени, Айбетлини, къабыры къайда болгъанын энди киши да билмейди.

Ай талагъа баргъаныгъыз болса, тауланы ариулукъларына, кюнню джарыкълыгъына къарагъыз: чокъракъ суучукъну джырлагъанына тынгылагъыз. Тюрлю-тюрлю тилледе сёлешген адамла бир-бирин билиб джашар ючюн, кесини сыймеклигин берген Айбетлини эсигизге тюрлюгюз.

БИЙЧЕ СЫН

Къарачай шахардан Нарсанагъа баргъан асфальт джолну бошаб, Гум башы айрыдан ташлы джолгъа буруласа. Бу джол хаман кыблагъа тартыб алыб барады. Минги Тау да къайда эсе да алай андады. Тубан асыры басхандан не кёк, не ай, не тегерекде джукъ кёрюнмеген кюндю.

Танг атхандан сора къарагъаныкъда, тубан чачылыб тура эди, бу джерлени ариулукълары уа адам айтыб айталмазчады: кёзюнг джетген джер бары — кырыдышлы дуппурла бла чунгурла, аланы кыйырында — къарлары джылтырай тургъан тау киришле. Кёк ол кириш-

лени юсуне бауурун бериб тургъанча, алайды. Джашил ханс, кѣм-кѣк кѣк, акъ къар. Былайда бу юч тюрюлю бояу ёмюрлюкге эсингде къаллыкъды.

Таудан эннген джелчик хансны кымылдатыб, те-нгизни толкъунларыча, ары-бери аунатады. Сууукъчукъ да, сейир хансланы ийиси да башынга чабарча татлы-ды. Ма, кѣзюнг джетген джер бары — дуниягъа айтыл-гъан джайлыкъ Бийчесын. Адамла джаз сайын былай-гъа малларын келтириб тургъанлы миңгле бла джылла ётгендиле.

Бир къарт, хапар айта келиб, былай деди: «Ол джыл мен, Минги Тауну кюн батхан джанында Гун талада колхоз кьойланы кюте эдим».

Гунла тургъан тала. Бу сѣзде биз ёмюрлени история-сындан хапарлы болабыз. Бу белгили джайлыкъны хан-сын ненча тюрюлю миллетлени аягъы теблеги: скиф-лени, сарматланы, аланланы, хазарланы, булгарланы, арабланы, монголланы, татарланы, дагъыда кѣб тюрюлю халкъланы.

Аланы бир къауумлары ызларын кьоймай, туб бол-гъандыла, башхаларыны ызларын да джелле сибирген-диле, джангурла джуугъандыла. Бирлери суулагъа, къая-лагъа ат атаб, атларын къалдыргъандыла, мазаллы тѣ-беле этгендиле, ташдан суратла ишлеб сюегендиле. Бийчесындан башланган сууну — Подкумокну аты биз-ни ёмюрню аллында Фист болгъанды, бу иран тилден сѣздю, аны магъанасы «къой суу» демекликди. Ол за-манлада мында кьой сюрюуле кютюлгенлерине шагъат-лыкъ этеди.

Анда ташдан къаланган къабыргъала аз тюлдюле, ала бурунладан бери тургъанларына къап-къара къа-ралгъанлары шагъатлыкъ этеди. Аман кьол деген суу-чукъну башында къаты ташдан этилген аскерчини сура-ты барды. Ачыуланыб тургъанча, джассы бети алайды. Кьолу белинде кылычны сабын кючлю тутубду. Буса-гъатлай кычырыб, кылычны ауузун джылтырата, сер-мешууге кирликди, дериксе.

Бу кесини халкыны баш эркинлиги ючюн кюреш-ген адаммыды? Бу затха джууаб бир адам да эталлыкъ тюлдю.

Мында кѣб сермешууле ётгенлерине къабыр тѣбеле шагъатлыкъ этедиле. Бир къауум тѣбелени узунлукъла-ры кыркъ метрге, мийикликлери джети метрге джете-ди. Тешикташ деген ёзенни къатында аллай тѣбелени саны джетмиш чакълы болады.

Бийчесындан Къобаннга саркъгъан сууланы ёзенле-ринде петроглифлери болгъан дорбунла, бурунгу ме-кямланы тублери, не затла эселе да бир тюрлю сурат-ла салынган ташла, тикледе къазылгъан къабырла, ба-гъыр эритилген чунгурла бардыла. Бу учсуз-къыйырсыз джайлыкъда болуб ётген затланы юслеринден неллай бир айтыу барды! Арт ёмюрледе бу джайлыкъла къа-рачай халкъныкы болгъандыла. «Бийче сын» деб да къарачайлыла атагъандыла. Бу эки сёз энди бирге джа-зыладыла: Бийчесын. Бу атны нек аталгъаныны юсюн-ден тюрлю-тюрлю айтыула джюрюйдюле. Бири бы-лайды.

...Минги Тау аягъы ёзенде бир эл болгъанды. Анда Тау бийлени бири джашагъанды. Ол, кесини бий сырын тюшюрмезге къаст эте, ары-бери атланса да, биргесине ёзден къауумдан кёб дигиза джюрютгенди. Ол болгъан джерде андан алгъа акъсакъал къартла да олтурургъа базмагъандыла. Аны онг джанына киши чыкъмагъан-ды, босагъасындан ичине киши атламагъанды. Акъ къой-ну джюнюн кереклисине хайырландырыргъа кишини эркинлиги болмагъанды.

Бийле не джаны бла да башха тюрлюдюле деб, хар къуру да чертгенлей тургъанды. Ол огъай, сёлешген да аз этгенди, бир джолгъа эки-юч сёзден кёбню айтма-гъанды.

Кеси да кеч юйленгенди, нек десенг, къыз сайлаб кёб айланганды: юзюгюнде къачан эсе да бир нартла-ны тамадасы болгъан, тамам да акъсюек къызны табыб алгъанды.

Къыз субай битген ариу къыз болгъанды. Бий аны бек суйгенди, алай а суймеклигин нохуна айтмагъан-ды. Джюрегинде болгъан джылы суймеклик сёзле бу тынгылауукъ, къаты адамны ауузундан тышына чыкъ-магъандыла.

Таулада джюрютюлген адетлени ичинде ёсген бий-че да эрине суймеклигини юсюнден джукъ сёлешмеген-ди, анга бойсунуб джашагъанды. Бий бир-бирде са-гъышха да киргенди: бийче аны сюемиди, суймейми-ди, — деб.

Бир джолда сюрюучюле, узакъ джайлыкъдан хы-рылдаб джетиб, тюрклюден аскер джыйын келе тур-гъанын айтадыла. Бий, эрлай аскерин джыйыб, алла-рына атланганды.

Элде эркиши къалмагъанын билиб, бу кёзюуде та-

тарла киргендиле. Аланы тамадалары мурза, бийчени кѣрюб, аны ариулугъундан джюреги къабыныб, аскерчилерине «алыгъыз» деб буюргъанды. Эки татарлы аны сермеб юйден чыгъаргъандыла. Бийче эшикде, аланы къолларындан ычхыныб, къонакъ юйге чабыб кириб, тагъылыб тургъан бычакъны алгъанды. Аны тутуб байлагъынчы, ол аланы бирлерин ёлтюрюб, бирлерин да джалы этгенди.

Былайда мычый турмай, татарла Уллу Кам ёзен бла Къабартыгъа кетгендиле.

Бий юйюне къайтханында, татарланы ызларындан къууа барыб, кесин бошатыр да деб къоркъуб, анасы: «Сени нохунг, сени къоюб, къап-къара бетли, хыны кёзлю татар мурза бла къачыб кетгенди», — деб алдагъанды.

Аны сёзюне да къарамай, бий къатыныны ызындан тебрегенинде, анасы, сокъурандырыб кюреше, юйюнге андан да иги, андан да ариу бийчени келтирирсе, деб къадалгъанды.

Алай болса да бий, сыйын теблеб аны къоюб кетген къатынындан, мурзадан да дерт алыргъа излеб, адамларын джыйыб, ызларындан мыллык атханды. Нёгерлери ауузларындан сёз чыгъармай барадыла — бийни кёлюн басарча сёз айтсала, ол аны кесине мусхамлыкъгъа санарын биледиле. Аны тышында да, бийче кесин бермей къазауат этиб кюрешгенини юсюнден анасы бийге айтханды деб, акъыллары алайды. Балыкъ сууну ёзенине энер джерде татарланы ызларындан джетгендиле.

Къарачайлыла татарладан аздыла, алай а дерт алыргъа къаны асыры къайнагъандан, бий аланы, ичлерине кириб кетиб, джунчутду. Садакъ окъланы сызгъыргъанлары, бычакъланы гъыжылдагъанлары, атланы кишнегенлери, джалалылары сыйытлары Уллу джайлыкъны дардагъаннга алдыргъандыла. Мурза къачаргъа дыгалас этди, алай а бу къатышыудан ычхыналмады, бий бла ол сермешиб тебретиле. Экисини сермешнулери узакъгъа бармады: бий, ауур джалалы болса да, мурзадан бошады. Башчылары ёлгенинде, татарла кау-куу болдула. Джолну билмегенлери себебли, терсине-мерсине аджашдыла, тик къаяладан тёнгеретиле. Аланы бек азы къайтханды Бахчисарайгъа.

Иесиз къалгъан тюеле юслеринде джюклери бла хансны рахат отлайдыла. Аланы бирини юсюнде бий кесини нохун кёрдю.

Эрине ол, джашауларында биринчи болуб, кыуаныб, суйген кезле бла кырады. Олсагытлай огъуна бийни бети ачы тюрлениб, кылычы бла кыатынын сермеб, имбашындан белине дери джарды. Аны кыоллары, аякылары байланыб турганына да кыарамады.

Кыарачайлыла элге кыб рысхы алыб кыайтхандыла: джесирлени аркыан бла келтиргендиле, атлада артмакыла харакетден тыкы-тыкылама болгандыла.

Элге киргинчи, бийни аллына кыартла чыкыгандыла. Джану хорлаб, бийчени уа алмай келгенлерин кыргенлеринде, кыайдады деб, соргандыла. «Елгенди!» — деб, бий хыны джууаб этгенди.

Аны татарла елтюргенлерине ишексиз болуб, кыарт бийчени татарлагыа кыаршчы кыорешгенин айта, бушуун билдиргенди.

Айтхан хапарларына ачыбмы, огыесе, кыаны асыры кыб кетгенденми, бийни кызлери кыарангы этиб, таула да тегерек айланыб тебрегенлей, джумушчулары тутхандыла. Экинчи кюн бийчени елген джерине адамла барыб, адетдеча басдырыб, бийни буйругыу бла кыабырына сын да салгандыла.

Бий кыб ауруганды, бираздан этинде джаралары сау болгандыла, джюрек джарасы уа ачыгыанлай турганды — бийчени джарыкы кыара кызлери кыезюнден кетмегендиле.

Бий джашану татыуун унутуб, джюрегин джукы джарытмай тохтаганды: не учала, не кыызла, не атда ойнау, не багыалы сауут. Анда-мында бийлени, ханланы кыызларыны ариулыкыларын махтаб анасы бош кыорешгенди. Джашын юйлендириб, тобугыуна туудукы алыргыа суйгенди. Анасыны сёзлерине бир-бирде ауузундан сёз чыгырмай тынгылаганды, бир-бирде уа кыолун силкиб сёлешдирмей тыйганды.

Элде ауруу багыуучу уста, тогыуз ёзенде тогыуз кызлеуден суу алыб, аны ичириб кыорешгенди, Байрам ташха элтгенди. Акы улакыны кесиб, аны исси кыанын сууукы мермер ташха бюркюб, андан бийге саулыкы, узакы ёмюр тилегенди, алай а джукы да джарамаганды.

Джаз таула джангы хансан кыегериб, хауа ханс ийис этген заманда элде уллу, гитче да Хурзукда Кыобанны сол джагыасында ёсген Джангыз терекге джыйылыб баргандыла. Бу ёзенде джашагыанла бу нарат терекге кыуанчларын, бушууларын да айтыб, тилек тилеб тургандыла. Терек болушханды. Ол сеbebден мал сую

рюле ёсгенден ёсюб баргъандыла. Джайлыкълада ханс уллу болгъанды, таза суула къурумагъандыла, кюн мутхуз тартмагъанды. Чегетледе кийик кёб болгъанды, сабанлада арпа ёсгенди. Джангыз терек къаратон тиши-рыулагъа сабий бергенди, ётсюз эркишилени ётлю этгенди. Адамла аны бутакъларына тюрлю-тюрлю джурунла тагъыб, разылыкъларын билдиргендиле, ол наратха къол тийирмей сакълагъандыла. Бийге Джангыз терек да джарамагъанды.

Бий, джауча эрий туруб, кюнлени бир кюнюнде ауушханды. Ол кюнден башлаб аны юзюгю тая тебрегенди. Сермешуулени биринде эки кичи къарнашы да ёлгендиле. Къарнашларындан туугъанла къара чечекден къорагъандыла. Атасыны къарнашын Махар ауушда кюрт басханды. Талай джылдан а ол юзюкден бир тилли да кълмагъанды.

Эри ёлтюрген бийче уа эсде кългъанды. Минги Тауну этегинде джайлыкъгъа бюгюн да Бийчесын дейдиле.

НАРТНЫ КЪЫЗЫ ЛАБА

Закан къаяны аягъында къачан эсе да Лаба ёзеннге ие болуб тургъан къутсуз Нартны къласы болгъанды. Нарт кесини джашауун сермешууледе, урушну джолларында ашыргъанды. Сермешууледен бош кёзююун ууда ашыра, тау биченликледе отлаб айланнган доммаланы ызлаб тургъанды.

Хар юй кесини несине ушайды деб, къартла тюз айтадыла. Юйде насыб, кюлкю болса, къабыргъалары джарыйдыла, отджагъада от да джарыкъ джанады. Къатылыкъ джюрюген юйде от джарымайды, не джылытмайды, татлы арпа ундан этилген гырджын ауузгъа ачы тиеди. Алай бла Нартны къласы да кесине ушагъанды.

Къара оджакълары, ачы джаныуарны тишлерича, кёкге-кёкге туруб болгъандыла. Ханс кёзлагъан къабыргъалары арбазгъа кюн иймегендиле, шкок бла мараргъа этилген, юйню къабыргъасында тар тешикледен юйню ичине джарыкъ бармагъанды. Къланы темир кълбакъ эшиклерин, кълларына да къынгыр бычакъланы, сюнгулени алыб, къара адамла сакълагъандыла. Къланы тегерегинде кёксюл къаяла болгъандыла, аланы къыйырлары бла мурса ханс, чыгъанакъла битгендиле. Бери джаныуарла джол салмагъандыла, къланатлыла,

учмагъандыла. Къуру чириген мыллык ашаучу къушла къоннандыла.

Къаланы джылытхан, анда джашагъанланы бир кесек джумушатхан къуру Нартны къызы Лаба болгъанды. Атасыча къаты адам болмай, Лаба джумушакъ джюрекли къыз болгъанды. Алтын затланы, багъалы ташланы, омакъ кийимлени ол сан этмегенди, аны айтханын тюу демей этерге хазыр болуб тургъан джумушчулагъа джукъ буюургъа да суймегенди.

Хар эртден сайын мазаллы къабакъ эшиклени кериб, акъ байталгъа минген Лабаны сакълауулла къаладан тышына ийгендиле. Лаба, чегетледе кюнле бла айлана, анда буу сюрюулеге суйюб къарагъанды, суу шоркъаланы джырлагъанларына къулакъ салгъанды.

Нартны къой сюрюулерин кез гинджисича сакълай, къар тѣппелени къатында кютген джашны къатына чыкъгъанды. Лаба да, сюрюучю джаш да бир-бирин эртден суйгендиле, алай а бу сезимлерин таб кеслери кеслеринден да джашыргъандыла — Нарт кесини къызын сюрюучюге бермезин ала билгендиле.

Ким биледи, бара баргъан заманда джашха кесин урлатыб, киши джерлеге къачыб кетер эселе уа! Не уа суймеклик кѣмюкча тас болуб къаллыкъ эсе уа! Ким биледи. Ёзге от бла сууну алкъын киши шох эталмагъанды. Джарлы сюрюучю бла кючу уллу Нартны къызыны суймекликлери иги бла бошалмазгъа боллукъду.

Тауланы патчахы, къушну къабына кириб, кесини джерлерине къарай барыб, биченликде алтын гѣбелек-кечикге ушаш бир къанатлыны кѣргенди. Энишгеракъ эниб къараса, юсюнде алтын парчадан чепкени бла, суу суратча бир къыз гюлле джыя турады. Бийче къызын чепкенини дженглери джелчикде къанатлача къымылдайдыла.

Къуш, аны башында бир-эки тѣгерек айланыб, джерге къона тебреди. Сюрюучю джаш сюнгюсюн чыгъарыб анга чанчаргъа башлагъанлай, къуш къанатларын джыйыб, джашны юсюне ташча тюшюб, къозуну кѣлтюргенча, кѣлтюрюб, булутланы башларына чыгъарыб, ёлюсюн мийикден къызын аякъ тюбюне атыб, учуб кетгенди. Лаба былайда суйгенини джылауун этгенди.

Къызын джыламукълары кебгинчи, эртденде, къаланы аллында сыбызгъыла сокъгъандыла, юсюнде къаплан сураты бла коронасы болгъан тау патчахны байрагъын атлыла ёрге тутхандыла.

Къаланы къабакъ эшиклерин къонакъланы алларында кенгине кергендиле, сакълауулла сюнгулерин джерге-джерге ийгендиле, къаланы иесине Нарт патчахха къучакъ кергенди, ол аны къызы Лабаны тилей келгенди.

Нартха бу уллу сыйды, аны тышында да патчах уллу къалын берирге айтады: тулукъла бла алтын, джюз-джюз къумач тобла, джылкъыла, мал сюрюуле, уста къоллу джумушчула.

Сюйгенин ёлтюрген мурдаргъа берме деб, Лаба, джылаб, атасындан бош тилегенди. Нарт кесин бузгъанды: «Адетге кёре, эркиши буюргъан этеди, тиширыу бой салады. Мен юзюкню тамадасыма, хар кимге да белгили Нартма, сен, мени къызым, таулары патчахына нох болургъа керексе. Мени оноуум алайды», — дегенди.

— Огъай, атам, мен адамма, кийим тюлме, мени оноуум кесими къолумда боллукъду! — деб, Лаба, чартлаб арбазгъа чыгъыб, атха секириб, кетиб къалгъанды.

Таулары патчахы да, Нарт да ызындан къуугъандыла. Ёзенни ёрге кёб барыб, сора акъ атны юсюне миниб, Санчар ауушха чыгъыб баргъан къызы кёргендиле. Акъ ат джюрюшлю атды, джюгю дженгилди, Лабаны киши да джеталлыкъ тюлдю. Нарт къызыны ызындан сюнгусюн атханды, алай а ол, Лабагъа джетмей, къаягъа тийиб, анда дорбун этгенди.

Таулары патчахыны къолунда садакъ джызылдагъанды, аны огъу барыб акъ атха тийгенди. Къыз, джыгъылыб тебреген атдан секириб тюшюб, джаз тауукъну къабына кириб къалгъанды. Джалпакъда ташлары арасы бла учуб тебрегенлей, патчах, къартчыгъа болуб, анга мыллык атханды. Лаба, буу къабха кириб, чегетге ташайгъанды, алай а патчах да, къолан джаз киштикни къабына кириб, аны юсюне чынгагъанды. Джити тырнакълары чанчыб, кесине къысханды. Асыры къууангандан къычыргъанды, алай а буу, олсагъатлай таза суучукъну къабына кириб, уллудан уллу суу бола, джерде саркъыб тебрегенди.

Сора таулары патчахы къоллары бла, алай демеклик, тау киришле бла, сууну къысханды, ол себебден таш къучакъла ариу Лабаны къысыб турадыла. Лаба таулары патчахындан «мени кенгиге бошла», — деб тилегенлей турады, алай а къаяла аны тилегин сан этмедиле. Асыры ачыудан Лаба гюрюлдеб башлайды — ке-

син джагъалада ташлагъа урады, ол алай этсе, Кавказ таула титирейдиле, алай а чот тюрленмейди.

Таула къатыдыла, аланы деу къучакъларын керирча кюч джокъду, алай а тиширыу сыйын сындырыб, ариу Лабагъа бой салдырырча кюч да джокъду.

НАРАТ

Къобан ёзенни, Теберди ёзенни да баш джанлары нарат чегетледиле. Аланы ичинде алты-джети ёмюрню джашагъан терекле бардыла. Юслерине къалын агъач тюк чыгъыб, ала имбашларына кёкню кёлтюрюб тургъанча, алайдыла.

Узунлугъу отуз метр, кенглиги эки-юч къулач болгъан аллай наратланы кесиб, таулула кеслерине юле ишлегендиле. Бир юйню ишлер ючюн, къуру юч-тёрт терек къорагъанды.

Нарат тёнгертеледен ишленген юй, чыракъ ийис эте, ёмюрлени оюлмай, чиримей тургъанды. Отха нарат отунланы салгъандыла, юйню наратдан джонулгъан чыракъ джонгурчхала бла джарытхандыла. Нарат чайырдан дарман этгендиле, чайнагъандыла. Орундукъну, столну, шиндикни, бешикни, юйде тапхаланы кёбюсюне наратдан этгендиле.

Туугъанындан башлаб ёлгюнчю, таулу нарат синген хауаны солугъанлай джашагъанды. Басдыргъан да наратла ёсген къабырлада этгендиле. Къабыргъа нарат къангаланы тёшегендиле. Джау чабханы болса, тиширыула бла сабийлени, малны, рысхыны нарат чегетледе джашыргъандыла. Бу затла ючюн, нарат къарачайлылагъа эм багъалы терек болгъанды, Хурзукда джангыз терекге аны ючюн табынгандыла, ол нарат терек эди. Ол терекге къол тийирмей сакълагъандыла, анга джукъла келтириб такъгъандыла, ол адамлагъа саулукъ беририп, насыб келтирлигин, къойланы тёлюлю, джюнюлю этерин тилегендиле.

Ол суйген тереклерини юсюнден Къарачайда айтыула бардыла. Ма аланы бири.

Сюрюучю Атабий бир джолда, бууну ызлай барыб, киши билмеген бир джангы джайлыкъгъа тюртюлгенди. Ол биченлик алай уллу болмагъанды, кеси да элни отлау джерлеринден асыры узакъда болгъанды, ол себебден алайда малын киши кютмегенди.

Экинчи джыл Атабий, кесини алай улуу болмагъан къой сюрююун алайгъа элтиб, къош салгъанды. Къошну чегет талачыкъда орнатханды. Нарат ийисни къалынлыгъы башына чаба, къанатлыланы джырлагъанлары джюрегин джарыта, алайы бир сейир джер болгъанды. Къатында кёзлеучюк боркъулдагъанды, мийик ханслы талада хаман каскала джырлагъанлай айлангандыла.

Аламат джер. Хоншусу джокъгъа къыйналгъандан озуб, хатасы болмагъанды.

Бир кюн суу алыргъа кёзлеуге баргъанында, Атабий къумда бир гитче чарыкъ ызланы кёргенди. Сейирсиниб, кёб къарагъанды. Чарыкъла сёзсюз да тиширыу чарыкъдыла, ызла терен тюлдюле, алай эсе уа, ол адам дженгил санлы адамды. Атламла кенг тюлдюле, алай эсе уа, ол адам узун сюекли тюлдю. Да сора тиширыу бери къайдан чыкъды. Хоншу къошха ат бла бир кюнню барлыкъса, элге уа — эки кюнню.

Атабий, не ишин да къоюб, шкогун джерлеб, ачыкъ джерге чыкъмазгъа кюреше, тегерекни сымарлаб тебреди. Кеси болмаса, бир джерде бир инсан джокъ. Арлакъда улоу джолчукъ бла да бир ай болады киши къымылдамагъанлы.

Бираз заман озгъандан сора, кёзлеуно къатында дагъыда биягъы аякъ ызла чыкъдыла. Эшта, былайгъа адам келмегенди. Суу анасы суудан чыкъгъан болур деб, Атабийни джюрегине къоркъуу келди. Обур келген эсе уа, джанынгдан умут юз. Бу къоркъуулу джерден кетерге деб, Атабий, къошун, сюрююун да джыяр къайгылы болуб, сагъышха кирди: къайры барсын, бош джайлыкъ джокъду. Бираз джюрегин басыб, не зат эсе да ол обурну ызлаб, кёрюрге таукелленди — ким биледи, адамны къоркъутурлай тюл эсе уа...

Базыкъ терекни артына бугъунуб, сакъларгъа олтурду. Къошха, ашхам къарангы болгъанында, къайтды. Кёб кюнню алай сакълагъанды, кишини уа кёрмегенди. Ол гитче аякъчыкълары болгъанны кёрюрден тюнгюлгенди.

Бу джол да алай эди. Терек тюбюнде, кърымлыла бла сермешюде ёлген атасын, къыйын ауруудан ёлген анасын эсине тюшюре, олтурады. Аякъ тауушла сагъышын бёлдюле. Къарагъанында, элия ургъанча болуб, не айтыргъа билмей къалды — кёлу бла узалыб джетерлай джерде бир къыз сюелиб турады: орта бойлу, субай

наратча битген, джаякъларына кызыл уруб, узун къара кирпичлени тюблеринде кёзлери джулдузлача!

Аз бурулгъанында, джерге джете дженглери бла джашил чепкенини алтын окълары, кюмюш тюймеси бла кемары кюнде тюрлю-тюрлю джылтырайдыла.

Элде кызыладан башхалыгъы — эшмелери болмагъаны. Къалын къара чачыны учлары кесилиб, имбашларына тёгюлюбдю.

Атабий, бир кесек эс джыйыб къарай кетгенинде, аякъларында кызыл сахтиян чарыкъларын да кёрдю. Къызгъа неллай бир къарай эсе, Атабий аллай бир илешиб барады. Къоркыгъаны учду-кюйдю, тас болду. Быллай ариу кыыз къара обур болургъа амалы джокъду. Терек джанындан чыкъды. Эркишини кёргенлей, кыыз кетерге ымырланды, алай а, бир-эки атлам этиб, тохтаб: «Сен кьой кютесе, мен сени кёргенме», — деди.

Атабий аны ким болгъанын, атасы-анасы къайдагъларын, чегетде нек айланганын сорду. Атабийши сынай, кыыз, биразны мычыб, сора: «Атым Наратды, атам Агъач иесиди», — деб джууаб этди. Алай бла экиси да шагърей болдула.

Ала, тауну башына чыгъыб, тёрт джаныны ариулугъуна къараргъа суйгендиле, гоккалы биченликледе айлангандыла. Нарат неден да бек чегетде айланыргъа суйгенди. Чегетде ол билмеген джер болмагъанды.

Къарт терекледен башлаб, гитче ханчыкълагъа дери чегетни иесини кызы Наратха сый бергендиле. Наратны келгенин кёрселе, анга джол кьоя, мазаллы нызыла бир джаякълагъандыла, гюл хансла аны аякъ тюбюне джатхандыла. Нарат кёгетлерин алыб къабар ючюн, алма, кертме терекле бутакъларын энишге ийгендиле.

Кюнле къалай кетгенлери билинмей, къач тюшгенди, тёрт джаны саргъланды, эртден сайын кърау тегерекни агъартханды. Сюрююню джылы ёзеннге энди-дир заман болгъанды.

Нарат, Атабий бла сюрюююн ёзеннге дери ашырыб: — Джаз ызынга къайтсанг, мени былайда излерсе, — деб, къалын чегетге ташайыб кетгенди.

Къышхы сууукъ кечеледе джылы отджагъада олтура, Атабий нарат кызыны эсине тюшюргенди. Кеси джангыз сууукъ чегетде къалай айлана болур деб, къайгъыланганды. Аны юсюнден асыры бек сагъыш этгенден,

ичинде тыялмай, Наратны хапарын кесини шоху Бёрюшаннга айтханды.

Атабийге кыш былай узун, кечеги тойла былай кьолайсыз, кызла былай эршиле ёмюрде кёрюмеген эдиле. Къар эрир-эримез, Атабий кьойларын таугъа сюрдю. Биягъы талада тохтаб, кьойларын отлаугъа бошлаб, кеси кыз келиучю джерге мыллык атханды. Ол алайгъа джетгинчи, кыз келе тура эди.

Нарат хар кюн сайын кьошха келиб тургъанды. Кьой саугъанды, бышлакъ ськыгъанды, шхууур этгенди, джылы кийим тикгенди, кийиз кьыллагъанды. Не ишге да кьолу джарашханды.

Бир кюн кьошха Бёрюшан келгенди. Кыызгъа кьарагъанында, кёзюн алалмай кьалгъанды. Элге кьайта, бютеу джолну узуну кыз кёзюне кёрюнюб баргъанды. Тенгине зарлыкъ Бёрюшанни джюрегин алгъанды.

Атабий а Наратха джаны кириб суйгенди. Ансыз джашауну джашаугъа санамагъанды. Юйленейик деб, кыздан тилегенди. Кыз, унамай, кёб тургъанды мен адاملаны ичинде кьалай джашарыкъма, тукъумунг-джугъунг кимди деселе, не айтырыкъма деб, бу чурумну салгъанды.

«Сени неден да сакъларыкъма, джанымдан артыкъ сьуерикме», — деб, Атабий бек джалыннганды. Нарат ахырында хо деб, Атабий аны атасына — чегетни иесине барыб тилерин излегенди.

Джолну кёргюзгенди. Минг-минг джылланы мындан алда, эменни урлукъларыны тышлары таш болгъанларын, джангыз бир урлугъу уа ташны тешиб чыгыб, сора ол ташны, джюзюкча, терекге кийдириб, ёрге чыгъаргъанын, беш кьулач джетген, таш джюзюкюлю ол эмен Наратны атасы болгъанын айтханды.

Эски адетге кёре, Атабий чегетни иесине мал сойгъанды. Чегетни иеси бу затны огърагъаны себебли, Атабий андан кыз тилегенди. Чегетни иеси хо дегенди, алай а кьалынны кёб излегенди. Атабий аны тюшерин, неда тою битгенден сора ууакъ-ууакъ тёлерге кьоарын излегенди. Джууабха эмен кюлюб кьойгъанды.

— Ол айтханларынгы унут, ашхы улан. Аллай кызыны багъасы мен кесген кьалындан беш кереге кёбдю. Мен аны юсюне энтда кьошхунчу, бар, келтир, — дегенди.

Атабий кёб сагъыш этгенди: сьемеклигини багъасын берир ючюн, аллай бир зат кьайдан табсын? Тау артына ауаргъа, андан ары да урумлулагъа джетерге

таукелленди, алай болмаса да, падишахны аскерине кириб, кзулдукъ этерге.

Айырыла туруб, Нарат Атабийге: «Мен сени наратны кзабына кириб сакъларма. Сен кзайтыв келсенг, нарат терекни кзатына бар да «мен келгенме, Нарат» де, мен олсагъатлай адам кзабха кирirme», — дегенди.

Айырылгъанлай, кзызны аякълары терек тамырла, кволлары бла бармакълары — бутакъла, чачы — джашил ийнеле, санлары — субай терек болгъандыла.

Атабий аны таныгъанлы кекюрегине кзысмагъан эди, кете туруб а, нарат терекни кзучакълаб, хыртты кзабугъуна джаягъын салды. Ол ызындан азчыкъ шуулдай квалгъанын эшитди.

Атабий, элине баргъанында, хапарын тенги Бёрюшаннга айтханды, нарат терек кзалайда болгъанын да билдиргенди. Квалынлыкъ джыйыб кзайтса, терекге не сёзле айтыб барлыгъын да тизгенди. Бёрюшан ол терекге киши тиймезча кзарай турлугъун тилеб кетгенди.

Бёрюшанны башына уа Наратны юсюнден кзайгъы киргенди. Не да этиб, Наратны кесини юйуне джыяргъа излегенди. Кесича бир бетсиз кзауумну биргесине алыб, нарат талагъа баргъанды. Атабий айтхан нарат терекни табыб, ол айтхан сёзлени айтханды. Кзыз аллына чыккыгъанлай, эрлай сермеб, ат белине атыб, мукъут болгъанды.

Олсагъатлай чегет саудан гюрюлдегенди. Атлыланы джолларын кесе, терекле джерге-джерге ийилгендиле. Наратланы ийнели бутакълары аманлыкъчыланы боюнларындан алыб, атладан джыгъылтхандыла. Бёрюшан да, аны нёгерлери да тамам джунчугъандыла. Бетине шап деб тийиб-тийиб баргъан бутакъланы бир джанына этеме дегенлей, Бёрюшан кзызны ычхындырыб ийгенди, кзыз чегет ичинде тас болгъанды.

Олсагъатлай терекле ёрге-ёрге тургъандыла, ийнели бутакъла сыйдамла болгъандыла. Бёрюшан, бедишли болуб, нёгерлери бла бирге джолгъа кюден-бутдан чыккыгъанды.

Бу затны юсюнден хапар эллени барына джайылгъанды. Наратны ариулугъун эшитген джашла, джаш нарат тереклени ичлеринде аны излей джайылгъандыла.

Алай а ол терекни киши табмагъанды, табхан эсе ле да, Нарат адамлагъа чыгъаргъа суймегенди. Адамла чегетни иесини джюрегин кзыйнагъанлары ючюн, табигъат кючлю ачыуланнганды. Чалкыы чалыу бошал-

гынчы тохтамай, джарым джылны кьар джаууб тургъанды. Кюртледе кьой сюрюуле, тууар сюрюуле, джылккыла кырылгъандыла. Элге ауруу, ачлыкъ тюшгенди. Къартла джыйылыб, Хурзукда Джангыз терекден тилек тилей, кьурманлыкъла этгендиле. Наратны излеген огъай эсенг, атын да сагъынмазгъа деб, элчилени барысына буйрукъ этгендиле.

Кёб джыл арадан кетгенден сора, Атабий киши джерледен кьайтханды. Джашлай кетиб, ызына бишген эркиши болуб келгенди. Ауур джашау этиб келгени бетинде танылыбды. Эти сермешиледе тюшген джараланы табларындан толук. Кёзлеринде уа — Джуртуна кьайтханыны кьууанчы.

Атабий джарлы эди, энди уа бай болуб келгенди. Беш атха джюкленген рысхысы, эки кьадырны юсюнде эки джесир адамы. Мында киши кёрмеген дарийле, Персияда джюрюген алтын ачхала, Дамаскда этилген сыйлы ташлы бычакъла келтиргенди.

Адамла, аны хапарына тынгылаб, тангига дери чачылмай турдула. Къартла узакъ кьралланы юслеринден хапар сорадыла, Атабий элчилеге Бёрюшанны юсюнден сорду. Аны этген аманлыгъын айтханларында, Атабийни кьашы-башы туююлду. Сёзюне ие болмагъан, эркиши шохлукъну тутмагъан, кызыны сыйып теблеген Бёрюшаннга дерт джетдирирге ант этди.

Танг джарыгъанлай, Атабий, атына джер салыб, нарат талагъа ашыкьды. Алайда терек кёб эди, алай а кызыны табмады. Бу джыллада кыйын джашауунда аны эсине тюшюрсе, санына кьарыу кириб тургъан эди. Таш джюзюгю болгъан къарт эменни да табмады.

Атабий чегетде талай кюнню айланды. Ашамагъанлай, ичмегенлей. Джаш нарат тереклеге барыб-барыб, сууукъ кьабукъларын кьолу бла сылай: «Келгенме, Нарат», — дейди, алай а суйгени чыкьмайды, сёзю бошуна кьорайды.

Кюнлени бир кюнюнде, тар джолчукьда, кесини джаууна тюбеди. Бёрюшан, кьатынын да, сабийлерин да олтуртуб, арбаны алыб келе эди.

Кьамала, джилтинле теге, гыжылдаб бир-бирине чалышдыла. Атабийни ачыуу кьарыууна да кьарыу кьошуб сермешеди. Бир кесекден Бёрюшанны кьамасы бир джанына чартлады, Атабийни кьамасы аны кёз аласында ойнайды, алай а Атабийни кёзю сабийлеге джетиб, джюреги чанчыб, кьамасын кьабына салыб, ауузун джарыб бир сёз айтмай, кетди.

Джай кетиб, къач тюшдю. Къыш джетди. Аны ызындан джазны джумушакъ кюнлери келди. Атабий тохтамай Наратны излеиди. Алай бла джыл, эки джыл, юч джыл, он джыл, джыйырма джыл ётдюле. Къартла джыйылыб барыб, чегетде Атабийни табыб, излегенни энди къюуб, юйюнге къайт деди. «Нарат эрге кетген эсе уа, не уа атасы бла бирге башха чегетледе джашай эсе уа!? Андан сора да ол ариу, джаш къыз болгъанын, сен а белинг ийилген къарт болгъанынгы унутма», — деди. Атабий аны бла тою болур деб ийнаныб тюл, Наратны табыб, аны джулдузлача кёзлерине бир джангыз къараргъа излегенин, ариу ауазын эшитирге суйгенин айтды. Аны бла бирге, адамла аны джюрегин къыйнагъанлары ючюн, киши къралладан дженгил къайталмагъаны ючюн, Наратдан кечгинлик тилерге излегенин да билдирди.

Къартла кетдиле, Атабий а биягъынлай излерге къалгъанды.

Ол джыл джаз эртде келген эди, къанатлыла джырлай эдиле. Гугук къадалыб къычыра эди. Суулада фореель чабакъ зауукъ этиб айлана эди.

Къалын ханса мал айныб барады. Арпа заманындан алгъа баш къусханды. Къызылбекле, бесленейле, къабартычыла къарачайлыла бла джарашуулукъ тутаргъа сёз бериб, элдеде джашау рахатды.

Атабий Наратны биринчи кёрген джерине барды. Кёзлеуню бойнунда олтуруб, толмагъан муратыны юсюнден сагъыш этеди. Джелчик уруб, къартны юсюне акъ чапракъла тюшдюле. Элчиле аны былайда табхандыла — терекледен тюшген акъ чапракъланы тюбюнде басдырылыб тура эди, къатында къумда уа — тиширыу чарыкъланы ызлары.

Андан бери кёб джыл ётгенди; адамла, бу мыдах халпарны унутмай, терекге балтаны джетдирден алгъа, Наратны сакъат этербиз да, деб къоркъадыла.

КЪАРТ КЪАТЫННЫ ТИШИ

Эльбургъан чегетни къыйырында, Бабук деген суучукъну джанында, чёртлеуюк кёкенлени, гитче эменлени араларында акъ къум ташладан джыйырма беш метр мийиклиги болгъан къая барды. Кеси уа мазаллы адам

тишге ушайды. Арлакъда, тау джалпакъда, атны башына ушаш бир таш да джерден ёрге чыгыб турады.

Бу тегерекледе черкес, абаза элледе джашагъан адамла табигъатны ол затларына «Къарт къатынны тиши», «Атны башы» деб атагъандыла. Айтыу адыгла былайлагъа кечгюнчю чыгыб, бу джерлеге келишдирилиб айтылады.

Тыбырда от джукъланса, юйге бир къыйынлыкъ тюшмей къаллыкъ тюлдю деб, акъыллары алай болгъанды. Адамла бир-бирине тюбеселе, салам берир орнуну, «тыбырда отунг ёмюрге кёмюлмесин» дегендиле.

Эльбургъан чегет бла Гитче Инджик сууну арасында элни башында бир джолда драконнга ушаш бир къара булут чыгыб, кёкню джабханды. Хауа къаралгъанды, ауур болгъанды. Адамла кёзлерин ачалмай, джукъугъа кетиб къалгъандыла. Джаш да, къарт да, эркиши, тишируу да, итле, атла, тауукъла, къаргъала да джукълагъандыла.

Булут чачылыб, адамла уянганында, бир джангыз тыбырда бир джангыз джилтин от къалмай тура. Элчилени къоркъуу алгъанды. «Бизни башыбызгъа уллу къыйынлыкъ тюше айланады» дегендиле къартла. Къызлада, сабийледе кюлкю тохтагъанды; эркишиле, сауутларын хазырлаб, элден тышына таймай сакълагъандыла. Джукъ билмей тургъанлай джау чабыб къалмасын деб, къарауулланы джер-джерге тизгендиле. Быладан хапар джетгенлей, чабыб джетиб болушлукъ этерча, хоншу эллери да сакъ тургъандыла.

Къыйынлыкъ а ала сакъламагъан джанындан келгенди. Кечелени биринде баш къусхан сабанла теблениб къалгъандыла. Кимни джылкъысы этгенди, джылкъычы уа ким болгъанды эке деб, эл сагышха киргенди. Ызлагъа иги къарагъанларында, кеслерини кёзлерине ийнаналмай къалгъандыла: бютеу сабанны джангыз бир ат теблегенди, ёмюрге киши кёрмегенча, уллу туюкълары уа аны аджир болгъанына шагъатлыкъ этгендиле. Ол кечеден башлаб бир кече къалдырмай, Эльбургъан чегетден аджир келиб, сабанда отлаб, будайны чакъгъан башын ашаб, халек теблеб кетиб тургъанды. Аны юсюне да бичен тишлени чачханды, элни джылкъысында аджирлени барын ёлтюрюб, байталланы къайры эсе да биргесине алыб кетгенди.

Къыш тюшгени бла ачлыкъ да тюшгенди — худжу аджир адамланы гырджынсыз, малланы биченсиз къой-

гъанды. Эм уста джылкычыла огъуна аджирни туталмагъандыла: къапханла къургъандыла, кеслери алларына атылырча садакъла джарашдыргъандыла. Ол аджир, дженгил чабханы себебли, садакъ окъну озгъанды; шыкъыртны кечеги гылын къушдан эсе бек эшитгенди, кёзлери къартджыгъадан эсе джити кёргендиле; джыйыны уучу итледен эсе бек сезгенди.

Болмагъанында, аджир чегетден чыгъыучу джерде терен уру къазгъандыла. Аны тюбуне юч джити ташны салыб, башына четен эшиб салгъандыла. Аджир анга джыгъылыб, джитисине кесин берир деб умут этгендиле. Ол мурат бла адамла юлерине чачылыб сакълагъандыла. Алай а бошуна къыйналгъандыла.

Элчилени бири арба бла кече къошундан джолгъа чыгъыб, аджашыб, ол уругъа кетгенди. Эки ёгюз ёлюб, кеси да сакъат болгъанды.

Бир ингирде элчиле табыныучу тереклени къатына джыйылгъандыла. Атланы сакълагъан аллахха — Зейгуннга атаб акъ ууаныкны сойгъандыла. Элчилеге халеклик салгъан аджирни къайры болса да бир джары къорат деб, андан тилек тилегендиле.

Тилеклерин Зейгун алмагъанды. Аджир а эталгъан аманлыгъын этиб барады. Кече, кюн да элни тегерегине айланыб, отлау джерлени теблеб, мал сюрюулени кау-куу этиб тургъанды.

Адамла, анга амал табмай, къолларын къоюнларына салыб тохтагъандыла. Элчиле кёб бармай садакъалыкъ боладыла. Кёчюб башха джары кетерге керекди.

Тер тегюб джашагъан джерин, адамларыны къабырларын къоюб кетмеклик тынч тюлдю, алай а не этсинле? Элни къарты, акъыллы адамы бары джыйылгъанды. Кёб сагъыш этиб, хоншу эл бери Жакону башында джашагъан бир къарт къатыннга оноу сорургъа келишгендиле. Ол къатын къайдан, не юзюкден болгъанын киши билмегенди. Аны ауузунда бек уллу джангыз бир тиши болгъанды. Аны къарыуу ол тишдеди деб, хапар алай эди. Бети, адам къоркъарча, эрши, джюреги уа ариу, джумушакъ, кеси да акъыллы болгъанды. Адам джаралы болуб, къаны барса, тохтата билгенди, сыннанны-чыкъгъанны тюзетгенди, аначылыкъ этгенди. Хайуанлагъа айтханын этдире билгенди. Дуа окъуб, джыланни ёлтюргенди, чабыб баргъан атны тыйгъанды. Къудору бла таш салгъанды.

Инджиуюне себеб излей, анга кѣб адам джюрюгенди, ол барына да болушханды. Нохта баугъа адамла анга отха салыргъа отун, ашарыкъ элтгендиле. Сууукъ тюшсе, джылы тон, тубюне салыргъа къалын кийиз бергендиле. Ма бу къарткъуртхагъа баргъандыла элни къартлары болушлукъ излеб. Къарткъуртха сагъыш этгенди. Былагъа болушургъа суйгени, алай а аджирден къоркъгъаны танылгъанды. Алай болса да хо дегенди.

Къарткъуртханы сабаннга аджир отлай тургъан кѣзюуде келтиргендиле. Къатын тѣрт джанын зангырда тыб кычыргъанлай, аджир къачыб мукъут болуб тебреб, бир чынгаб, экинчи чынгайма дегенлей, джууаклары джерге батылыб къалгъанды, дагъыда чынгайма дегенинде, тобукъларына дери батханды. Аджир, кишнеялгъанын кишнеб, не къарыуун да салыб джерден чыгъыб, табаны бла къарткъуртханы хамхотуна уруб, ол джангыз тишин тюшюргенди. Джан бергинчи къаргъуртха. айтыргъа керекли сѣзюн айталгъанды. Ол аны айтханлай, аджир джерге кириб кетиб, тышында къуру башы къалгъанды.

Андан бери кѣб ёмюр ётгенди, алай а адамла алагъа игилик этген къарт къатынны унутмайдыла. Тамам да тишге, ат башха ушагъан ташланы уа, табигъатны эсгертмелерича, къол тийдирмей, кърал сакълайды.

КЪАРА КѢЛ ДЖАГЪАСЫНДА

Теберди сахарны арасында, Къара кѣлню джагъасында, мазаллы наратладан бир джыйын барды. Бу сейир терекле, къачан эсе да Теберди ёзенде джашагъан адамланы ёлюмден, джесирликден къутхаргъандыла деб, айтыу джюрюйдю.

Бу джерледе эртделеде аланла джашагъандыла. Тик таулада джерни къазыб, кѣнделен баразала этиб, алада арпа ёсдюргендиле, терекле салыб, алма, кертме джыйгъандыла. Бал четенле тутхандыла.

Кѣк джайлыкъла мал сюрюуле, джылкъылагъа тарлыкъ этгендиле. Чегетледе мазаллы доммайла айлангандыла, кийик къабанла, тишлери бла джерни къаза, кийик эчкиле бла буула да чегетни неси болуб джашагъандыла.

Къобан, Теберди ёзенледе, Гум, Инджик сууланы джагъаларында тегереклери таш буруула бла бегиген уллу шахарла болгъандыла. Кюпселе, джолоучула тохтаусуз джорюген, ауушла бла Рум къралгъа элтген джолланы джер-джерде сакълауулла сакълагъандыла. Солургъа джараулу ариу джерледе чыммакъ акъ клисалагъа джолоучула сейирсиниб къарагъандыла. Ол клисаладан кьонгурау таууш келиб тургъанды.

Къыйынлыкъ келиб тюшгюнчю, адамла рахат джашау этгендиле. Къара шинли бир кечгюнчю миллетни сансыз-санаусуз джыйынлары келиб тауланы юслерин басхандыла. Сакълауулла тургъан къалаланы, садакъла кьурулгъан джерлени гюрюлдетиб, оюб тебрегендиле. Джаралыланы сыйытлары, аркъан тагъыб алыб баргъан джесирлени кычырыкълары ёзенни титиретгенди.

Аламат чагъыб тургъан чегет гюллени ийисин къан, ёртен ийис басханды. Тютюнден кёк кёрюмгенди. Тауланы акъ башлары кьурумдан къаралгъанды. Алания къралны ара шахарын Ма-Асны да алгъандыла. Тюклю, алаша атлагъа миниб, джау Теберди ёзеннге да киргенди. Таулула деулеча сермешгендиле, алай а джауну къарыуу уллу болгъанды. Аланла, таша джерле бла жанлаб баргъан юйдегилерин, малларын, рысхыларын джакълай, ызларына ыхтырылгъандыла. Алай а тик таулагъа къалай чыгъалсынла, не уа къайры жанласынла?! Не да этиб, чегетни къалынына кирирге керекди. Садакъ окъла бошаладыла, бычакъла дуппукъ болгъандыла, къарыуларына джетгенди. Джауну аллын тыяллыкъ тюлдюле. Ол джетиб, аланланы къалгъан кесеклерин кау-куу этерикди. Тиширыула бла сабийле, чегетге джеталмай, кысыкъкёзлеге аш болургъа айланадыла. Болуру алай эди, ёзге ташлы джерде ёсген мазаллы наратла ахырларына таянган адамланы алларына тебиниб тебрегендиле. Джау чыртда аллына атлам эталмазлай, терекле кысыкъ сюелгендиле. Суу ташха тийиб чачылгъанча, джау атлыла, кеслерин тереклеге-тереклеге уруб, чачрагъандыла. Артха ыхтырылгъандыла.

Аланла, Къара кёлню джагъасында солуй, джараларын багъа, ёлгенлерин асырай, талай кюнню тургъандыла. Къартла джыйылыб, адамланы ёлюмден къалдыргъан бу тереклеге аш, суу да салыб, ол кюнден ары алагъа балта тиерге болмазлыгъын, бу нарат терек

къауумну билгичи, къарыу да болгъанын айтыб бегитгендиле.

Андан бери Теберди ёзенде кёб тюрлю адам джашаб ётгенди. Ала тюрлю-тюрлю тилледе сёлешгендиле, адетлери да тюрлю-тюрлю болгъанды. Алай а бары да бу Къара кёлню къатында наратлагъа бир кёз бла къаратгъандыла: бир джангыз адам алагъа къол кёлтюрмегенди, джара салмагъанды, бир джангызыны къабугъун сыдырмагъанды, аланы ичлеринде от джакъмагъанды, не да тюблерин кир этмегенди.

Бурунгу аланланы осиятларына кёре, ол наратланы ичинде сауут ачаргъа, адам къан тегерге, туюшюрге, айтыргъа — адамны сыйын туюшюрген затны этерге болмайды.

Адамла бу тереклени башха тюрлю болгъанларын ангылагъандыла. Аланы тюблеринде айланган, хыртты къабукъларына тийген адамгъа къарыу киреди, аурууу кетеди, саны дженгил болады.

Бу тереклени хапарлары бютеу дунягъа белгили болгъанды. Джыл сайын Тебердиге кёб къралдан адамла келиб, Къара кёлню къатында наратлагъа барадыла. Бюгюн бютеу областны адамлары, аланланы осиятларын унутмай, табигъатны ариулугъун сакълайдыла.

ДУУТ ЁЗЕНДЕ

Тауланы тёпелеринден кечеги джулдузла къарайдыла. Бычакъ бла кесилгенча, тар ёзен къап-къарангыды. Аяз уруб джандыргъан отну джарыгъы тегерекни узакъ джарытмайды, алай а суючюню чал сакъалын ачыкъ кёресе. Ол, ашыкъмай, тунакы ауазы бла, таурухха да, кертиге да ушагъан айтыуну тизиб барады.

Эртде, Асхакъ Темирни заманында, болгъан затды. Джашагъан джерлеринден уруш къобаргъан бир элни адамлары къалайгъа къонаргъа билмей айлангандыла. Сабанла, чегетле, суула — бары бийлени, ханланы къолларында болгъандыла. Аланы джерлеринде тохта сала, алагъа къул болуб къаллыкъ эдиле. Ол себебден бош джер излеб, талай джылны кечгюнчю болуб айлангандыла. Ала бармагъан джер къалмагъанча болуб, бир джолда Къобан бойнунда тохтагъандыла.

Уллу шынкъартны тегерегинде къартла олтуруб тургъан ашхам кёзюуде, ат аякъ тауушдан джер дюнгор-

деб, бир кесекдеи а, кѳанатлары болгѳан атха миниб, деуча бир атлы келгенди. Бу атлы нарт болгѳанын элчиле ангылагѳандыла.

Кѳартла анга тыйыншылысыча джарашуу тюбегендиле. Тѳрге олтуртуб, маджал шхуурларын аллына салгѳандыла, аякѳгѳа боза кѳуйгѳандыла. Нарт быланы тарыгѳыуларына эс бѳлюб тынгылагѳанды, туздам ючюн «сау бол» айтханды, сора, кете туруб:

— Эртденбла Кѳобанны сол джанына бурулугѳуз да анда джашагѳыз, адамла бир-бирин билиб, джашау рахат болса, кетерсиз, — деб, сол джанында мийик тауну кѳргюзгенди.

Адамла муну айтханына да, кесине да сейирсиндиле, ала анга джукѳ соргѳунчу, нарт, эрлай атына миниб, тауну тѳппесине ѳрлеб, Эбзеден башлаб Кѳобаннга дери тауланы киришин бычагѳы бла джаргѳанды, алай а деу нарт, кѳарыуун толу джыялмай, кѳолундан бычагѳы сылджыраб, кеси джаргѳан ѳзенни тюбуне тѳнгереб кетиб, анда джим-джим джылтырагѳан суу болуб кѳалгѳанды.

Адамла ол ѳзенни ѳрге кириб джашаб тебрегендиле. Суугѳа да, ѳзеннге да, элге да Дууут атагѳандыла.

ѳзен ташлы ѳзенди. Анда асыры узун болмагѳан наратла ѳседиле. Таула ѳзенни асыры кѳысхандан, кюн анга кюнорта заманнга дери тиймейди.

Суу чыкѳгѳан джерде, Уллу Кавказны джанында, эски юйлени оюлгѳан кѳабыргѳалары, тюблери энтда таныладыла. Ала кѳарачайлыла джашагѳан Дууут элден кѳалгѳандыла.

ѳзенни эки джанында, ташдан басхычлача, бир юзгереле ишленгендиле, бир кѳауумларыны уллулугѳу 5—8 онлукѳ болур, башха кѳауумлары да юй тюб тенгли бирер. Аланы орталарында — адамны мийиклиги тенгли хунала. Была мал орунла болурла деб, бери келген туристлени акѳыллары алайды. Бир кѳауумла уа — бу ташланы ырхы келтиргенди, дейдиле. Алай а хуналаны ичлери ол заманлада сабанла болгѳандыла. Тау бетджанлада ташны арытыб, эшекле бла алайгѳа топракѳ ташыб, сабанланы адамла кеслери кѳоллары бла этгендиле.

Кѳортле, ырхыла кѳобуб, ол сабанланы дагѳыда таш басханды, алай а арый билмеген кѳолла дагѳыда ташланы ариулаб, топракѳ ташыб кѳуйгѳандыла. Арытылгѳан ташладан тѳбеле сюеледиле.

Ол ташлы джерлени кюн дженгил кебдириб, битимни кюндюргенди, ол себебден сугъарылмай джукъ битмегенди. Сабаннга суу нер ючюн, адамла, илипин къазыб, къырыкъла салыб кюрешгендиле.

Тауда джай къыха болады. Арна кючден-бутдан бишеди. Джаз кеч тюнуб, арпаны себер заман озса, адамла анга амал этгендиле: сабанлада къар эригинчи, алагда эртдеден хазыр этилиб тургъан къара топракны неда кюлюн къуйгъандыла. Қъар алай бла, эртдеракъ тайыб, джерге урлукъ себерлай этгенди.

Тер къобарыб кюрешген сабанлары арпадан къолай битим бермегенди. Джерге тюшген хар бюртюкден беш бюртюк алсала, аны аламатха санагъандыла.

Уллу къыйын салыб джарандыргъан сабанчыкъларыны багъасы багъа болгъанды, алай а сатхан аз чыкъгъанды. Сатхан болса уа, джууукъ джууукъгъа, алай болмаса да хонусуна сатханды. Сабан бла къан телерге болгъанды, сабан къыз ючюн берилген къалыны орун да тутханды.

Нарт айтханча, насыб, къарнашлыкъ джашау келгенде, адамла бу къарангы ёзенден энишге, областны джарыкъ джерлерне кёчгендиле, юй тюбю гегли сабанчыкъланы хуналары, таш тебеле, анда джашаб кетгенлени талмай уруна билгенлерне шагъатлыкъ эте, бюгюн да турадыла. Саркъыб баргъан сууну къурч тауушу уа, тауланы джарыб, ёзен этген нарты эге салады.

ТЕЙРИНИ БЫЧАГЪЫ

Айтыу былайды: эртделеде, джууукълукъ анадан саналгъан заманда, хан ёлсе, аны рысхысы эки къарнашдан туугъанлагъа берилген заманда кёкню, джерни, сууну, нартланы, обурланы, дживлени, тюрлю-тюрлю аллахланы аллахына — Тейриге — бычакъ этилгенди.

Аны джети тюрлю темирден биширгендиле. Ол тийген зат бары — джаны болгъан, болмагъан да, таш да, темир да, хауа да, суу да — дуккулланыб баргъанды.

Тейри, бычагъыны аузуна мылы этиб, аны кёкню кём-кём ташына ышыб, билеб тебресе, кёк кюкюрегенди, от джилтииле — элия таякъла чачылгъандыла, джангур джаугъанды, аны ызы бла тауланы юсюне джети тюрлю бояулу бычакъ — джанкъылыч чыкъгъанды.

Джерден кекге узакъды. Кёкде джашагъанла джердегиленни сан этмегендиле, алай а тюзлюк ючюн кюрешигендеге Тейри бир-бирде болушханды.

Тейрини сыйлагъан, тюз джерледе джашагъан бир миллет, не зат эсе да бир джаудан къачыб келиб, таулада бир тар ёзенде орналгъанды. Ол ёзенни юсю бла къушдан ёнге джукъ ёталмагъанды. Не атлы, не джаяу, къалын чегетлени ичлерни джырыб, ол ёзеннге киралмагъанды.

Алай болса да, таулуланы джут джаудан ол ёзен да сакълаялмагъанды — хар джыл сайын дегенча алагъа ауушдан тюрлю-тюрлю джаула аууб тургъандыла.

Бир джыл Сир деген къралдан Кавказгъа джашил байракъны тюбюнде сансыз-санаусуз араб аскер ёлюм алыб келгенди.

Таулула джаугъа Гум Башы ауушда тюбөб, Къобан ёзеннге бармазча, аллын тыйгъандыла. Сермешну эртденгиде башланганды. Алацла джан къазауат этгендиле, алай а джау аладак кёб болгъандан, алацла Минги Тау этегини ышырылыргъа керек болгъандыла, душман атаыла таулуланы тегерегини алгъандыла. Бу бурудан киши да чыгъаллыкъ тюдю. Сау къалмазлыкъларын да биле, деулеча сермеше, аждагъанлача бир-бир аугъандыла. Эки кере джаралы болгъан бий, арт къаруун таууса, сермешедн.

Къылычланы, бычакъланы гъыжылдагъанлары, атланы кишиегенлери, душманланы къычырыкълары тауланы зангырдата, тиширыула бла къартланы джюреклерини чанчырады.

Бийни къатыны сермешнуге бир дунпурну башындан къараб тургъанды. Аны эри аскери бла бошала тебрегини ангылаб, Тейриге джалына баргъанды: «Къарыуу-кючю да болгъан Тейри, бизни бу къыйынлыкъдан къутхар, адамыбызны, молкюбюзню да сакълай, бу сермешнуге бизни эркишидеге бир болуш. Бийге кесинги бычагъынги бер!» — деб, къолларын кёкге джайыб тилегенди.

Тейри аны тилегини эшитгенди. Джети бояулу бычакъ, таза кёкде джылтыраб, сора бийчени къолуна келиб тюшгенди.

Ол, атха миниб, эрине джетерге аз къалгъанлай, сыртына садакъ тийиб, эмчегини тюбюнден чыкъгъанды. Эс ташлай, бийче Тейрини бычагъын эрине силдегенди, бий, аны алыб, бир-эки сермегенлей, душман ас-

кер тылак болуб, орнуна ёлюкледен эки дуннур чыгыб кьалгьанды. Сау кьалгьанлары, джыйгьан рысхылары да атыб, кау-куу болгьандыла.

Бий кьатыны сый бла асырагьанды, аны кьолуна кёкден бычакь тюшген джерде ташдан уллу сын салгьанды. Аны юсюн тешиб, тюрлю-тюрлю белгиле бла бийчени этген джигитлигини юсюнден джазгьандыла.

Таулуланы джаулары ол сыны кьоратыргьа аз кьорешмегендиле: аны темир бла туйгендиле, кьурч бла атхандыла, тишлери бла кемиргенча, ала анга этмегенлери кьалмагьанды, ол белгилени бир кесек сыдыргьандан озуб, кьораталмагьандыла.

Бий ёлгенден сора да, Теёрнин бычагы таулада кьатыб, Аланияны патчахларында сакьлангьанды.

Аланияны кючю, байлыгы узакь кьраллагьа белгиле болгьанды. Аны Инджик джанында ара шахарына тёрт дуниядан кюпселе, джолоучула, кьрал келечиле джюрюгендиле: Матрахдан орусула, Саркелден хазарла, ауушла бла аууб — картвелле, ансуа, дагыда былача кёбле.

Теёрнин бычагы терен дорбунда алтын сынджыргьа тагылыб тургьанды. Дорбунну темир эшиги болгьанды. Аны сакьлауула сакьлаб тургьандыла. Кьара шапталадан, джиледен эшикни кьатында джаныб тургьан ол бла кьабыргьаларына тагылыгьан ит териле сакьлагьандыла, алай а Аланияны патчахлары кьолларында кёб туталмагьандыла. Бир джолда патчахны кичи джаны атасыны орнуна патчах болдукь тамада кьарнашына кьаршы кьобханды. Бир кьауум бийле — кичи кьарнаш, башха кьаууму да тамада кьарнаш джанлы болгьандыла. Аланияны ара шахары Ма-Асны кьатында эки кьарнаш да аскерлери бла сермешуге киргендиле. Тамада кьарнаш дорбундан Теёрнин бычагын алгьанды, алай а кьолунда туталмагьанды. Бычакь кёкге учуб кетгенди. Алай керексиз кьан тегююню, кьарнаш кьарнашха кьол кёлтюрюню Теёрни ушатмагьанды.

Бычакь кьорагьанында, Аланияны кьарыуу да кьорагьанды, монгол орда таулагьа кьуюлгьанында, патчах, кьарыуун джыйыб, бир джумдурукь болуб, джаугьа кьаршылыкь эталмагьанды, таулуланы анда-мында бирер кесеги сермешуге кире да кьырыла баргьанды. Алания бошалгьанды. Ол уллу тау кьралгьа да, алавланы кьырылгьанларына да шагьатлыкь этген оюлгьан клисала, чачылгьан элле, шахарла, кьабырладыла.

Ол чабыуулладан сау аз адам кьалгъанды, алагъа джауланы ортасында джашаргъа кыйыи болгъанды. Ол кыйыи заманлада таулула, кёкге къараб, Тейрини бычагъын эсге тюшюргендиле.

Таулагъа Совет власть келгеннде, бай кьауум джыйылыб, аны кьурутургъа оноу этгендиле: Тейриге кьурманлыкъла этиб, Совет власть джанлы кьауумну бошаргъа аны бычагъын тилегендиле. Алай а кёк, кьашын-башын гюйюб тургъан болмаса, аланы тилеклерни сан этмегенди, бычагъын аланы кьолларына бермей, башларындан ийиб кьаушатханды.

Тейри бир-бирде бычагъын кынындан чыгъарыб билейди. Ол кёзюуде адамла кёкде джанкылычны кёредиле. Тюзлюкню джакълар ючюн, бычакъ хазыр турады, дейдиле.

ТУЗЛУ КЁЗЛЕУ

Преградна стансени аргъы джанында, Псекен суучукъну джагъаларында колхоз фермала бардыла, аланы арасында — сабанла, биченликле, отлау джерле.

Псекени сол джагъасында, Акъшир деген мазаллы тауну этегинде, эски хую сакъланады, аны ичине таш тешелибди, тюбюнде уа аз-буз суучукъ чыгъады. Алайда джашагъанла, ол суу кьуругъан хуюгъа тузлу кёзлеу дейдиле. Андан арлагъыракъчыкъда ташладан кьалау болгъанлары танылыб турады. Адамны кьолу кёл-тюрюрча бирердиле. Быланы бир джерге ким, не ючюн джыйгъанды деб соруунг келеди. Ол таш тебеде терекле ёсгенлерине кёре, тебе эртде кьаланганды. Станседе джашагъан кьартланы айтханларына кёре, 1869 джыл былайгъа хопёрчу кьазакъла кёчюб келиб, стансе кьурала башлагъан заманда да эски таш тебе бюгюнча тура эди, дейдиле.

Айтыу былайды. Эртделеде, Псекен сууну джагъасында эл болгъанды. Анда кюннге табыныб, нелери да джетишиб джашагъандыла, арпа битдиргендиле. Уруп сууну джагъасында кьаялада, тереклени тешиклеринде чегет бал джыйгъандыла. Алай болса да, эли эм уллу байлыгъы тузлу кёзлеу болгъанды. Кече, кюн да ол кёзлеуно джанында уллу багъыр кьазанлада ол сууну кьайнатыб, тузун алыб тургъандыла. Сууу кьайнаб кьураса, тюбюнде тузу кьалгъанды.

Тузсуз хантны татыуу болмайды. Ол огъай, маллагъа заман-заманы бла туз бермесенг, ауруб тебрейдиле. Ол себебден, таулагъа узакъдан туз алыб келген ат джюгю туз ючюн джашчыкыны, туюе джюгю ючюн — эки кыычыкыны алыб тургъандыла.

Псекен элли адамлары уа, туз кыайгылы болмай, маллары, кеслери да ох деб джашагъандыла. Джуу-укълары, тенглер, шагърейлер, тышындан келиб, кеслерине туз кыайнатыб тургъандыла, псекенчилени огъайлары болмагъанды. Адетге кёре, туз ючюн хакъ алмагъандыла — суу, хауа, джер, джаныуарла юлешинмейдиле педа сатылмайдыла, ала, биреунюкю болмай, хар кимге бирча болургъа керекдиле.

Бир джолда Уруп ёзенде кючлю буз джаугъанды. Тауукъ гаккыла тенгли бузла тереклени чапракътарыны, ууакъ бутакъланы кыургъандыла, отлаулада хансны топракъ бла тенг этиб кюйгъаны амалтын, мал кютер джер кялмагъанды.

Псекенчиле, хоншуларындан тилеб, малларыны ала-ны отлауларына сюргендиле. Экинчи джыл Псекен элли бийи, хоншуларына соргъан-оргъан да этмегенлей, бютеу малын келтириб аланы отлаугъа ургъанды. Хоншулары, ачыуланыб, аны малларыны ызына кыыстагъандыла, алай а ала Псекеннге туз алыргъа келгенлеринде, алларына бийин сауутланган адамлары чыгыб:

— Сиз бизни малыбызны кыыстагъансыз, даулашмайбыз, джер сизникиди, алай эсе, тузлу кёзлев да бизникиди, не хакъ тёлегиз, педа къорагъыз, — дегендиле.

Неди амал, тёлегендиле. Ол кюнден башлаб, туз алыргъа келген бары не бла болса да бийге хакъ тёлеб: алтын, кюмюш, ат, тууар, багъалы кюмач, сауут бергендиле. Бий байдан бай бола баргъаны бла, джутдан джут, хындан хыны бола баргъанды.

Сюрюучюле аны мингле бла кюй, тууар сюрюулерин, джылкыларыны кютгендиле. Алтын, кюмюш сомладан юч мазаллы кюбюрю тыкъ урулгъанды. Джумушчулары айтханнга кёре, бий кыышхы узун кечелёде, отджагъада олтуруб, кюмюш талерлени, динарланы, таньгаланы зынгырдагъанларына, алтын испан ачхала — пнастрла бла дублонланы, француз луидорланы, тюрк цехинлени¹ джылтырагъанларына кыууана, ары-бери кыуйгъанды.

¹ Цехин — алтын ача.

Бийге борчлу болмагъан элле аз адам къалгъанды. Аллай юйдегнаден бири, элли къыйырында, таза ар-базчыгъы, терек бачхачыгъы болгъан кирсиз юйчююнде башсыз тинирюу, джашы Мугъаз, къызы Түкүш бла джашагъанды. Урунуу суйгеи, адетни, намысны тутхан хоншугъа, тенгиге да керек джерде болуша тургъанды. Элчиле аны бек джаратхандыла.

Эгечи, алкъын сабий къызчыкъ, тенглерини арасында аруагъуу бла айтылгъанды, джашлары болгъан юйле, заманы келсе, аны келин этерге онгешингандыла.

Юйдеги такъырлыкъда джашагъанды, тузу да чырта болмагъанды. Кеслери, не этселе да, тѳзерик эдиле — ашарыкъгъа эрик суу къоша барыргъа боллукъ эдиле, къойчуклары бла джангыз ийнеклери ва түсүз аманнга джетиб тебрегендиле. Ингир сайын ийнек сюрюуден къайтса, несн къатын шавешик таякъ бла ийнекни сыртын къашыгъанды, алай этсе, ийнек сютлю да болады, авругъан да этмейди деб, айтыу алай эди, ийнеги, сют бергенни къоюб, амандан аманнга тебрегенди.

Мугъаз, бийге барыб: «къачда джюи берирме, бир тузчукъ бер!» — деб тилегенди.

— Джюиом гѳзенлериме сыйымай турады, Эзге мен сениге туз да берейим, аны юсюне он алтын сом берейим, сен меннге эгечинг Түкүшнү бер, — дегенди.

— Не мени кѳзлеримн, неда кесимн савдан ал, эгечиме ва тийме, — дегенди Мугъаз.

— Меннге къой кѳзле неда джауур эшек неге керекдиле! Къора кѳзюмден! Экиичи джол эгечинг бла келирсе! — деб къылджырагъанды.

Мугъаз, асыры ачыудан не этерге билмей, кетгенди. Кѳб сагъыш этиб туруб, тузну джашыртын алыргъа оноу этгенди.

Танг аласында, джукъу татлы кѳзюуде, кѳзлеуге сюркелиб барыб, гыбыт бла бир сууну кѳлтюрюб келе тургъанлай, итле юрюб, бийни къарауулларын уятхандыла, ала джетиб джашны тутхандыла. Бийни буйругъу былай болгъанды:

— Тузну урлагъаны ючюи, къойларыи, иинегин да сыйырама. Мугъазны багъанагъа байлагъыз. Элли джыллыгъыз, хар адам къолунда бирер таш келтирсин. — дегенди.

— Ташларыгъызны туз урлагъан Мугъазгъа шууулатыгъыз! — деб буйрукъ болгъанында, бир джангыз адам къолун кѳлтиралмагъанды.

Бу кезюде тау артында джарыкъ кюн чыгыб, аны таякълары джашны да, ол байланган багъананы да джарытхандыла.

— Атыгъыз гудучугъа ташланы! — деб кычыргъанды бий.

Кюн кезлерини къаматханды, огъесе, бийни джашауун сакъларгъа борчду деген законну къайсы эсе да бузубму кыйгъанды, аны киши билмейди. Алай а ким эсе да биреу кьолунда ташын атыб ийиб, бийни башына ургъаклай, ташма деген бийге, аны сакълауулуна кьуюлуб, ала тебе тюбюнде къалгъандыла.

Ол кюнден сора элчиле, алайда джашаб къалыргъа суймей, эки Инджик сууну джагъаларына кочгендиле, тузлу кезлеу кьуруб къалгъанды.

ЗАЛАХАР ТАЛАДА

Зеленчук станседен Архызгъа шоссе джол Уллу Инджикни джагъасы бла барады. Ёзенге джангы кирсег, кенгди, андан ары тардан тар, тикден тик бола, суу да бекден бек шууудан тебрейди. Къалын асфальт джолну тюбюнде джатхан джерни Азияны терешинден келген кюнселени караванлары, рим легионерлени сандаллары, джау аскерлени атларыны туякълары теблегендиле. Бу затла эртде болгъандыла. Ол замандадан тебеле, юслеринде тюрлю-тюрлю джазыулары бла таш плитала, мазаллы сын ташла, клисала, айтыула къалгъандыла.

Нартланы юсюнден айтыулада Архыз ёзенде Залахар тала сагъынылады. Бу талада дев нартла бла Пилтор деген эмегенини арасында сермешив болгъанды. Джити мюйюзлю, джити тырнакълы, чыгъана куйрукълу, айры тишли, кенг ауузлу дракон, адамланы, битген битимни ашаб кыймай, сабаиланы кеслерни да ашагъанды. Сермешген заманда ташла умур-чумур, мазаллы эмен, чынар терекле джонгурчха болгъандыла, къаяла кьоркьуб артха ыхтырылгъандыла.

Тюзлюк терсликни, кюн кечени хорлагъанына атаб, эмегенини джаны чыкыгъан джерде, таланы кыбла табасында, нартла уллу сын таш сюегендиле. Бу ёзенде джашагъанла христиаи динни алгъанларында, Алацияны патчахы, ол сын ташны тишетиб, юсюне крест салдыргъанды.

Ол сындап узакъ болмай, тереклеми салкынында, ташдан адам сурат барды. Аны чепкенинде түймеле ромбагъа ушашдыла. Белниде кылычы сабын сол кьолу бла тутуб турады. Онг кьолунда — чагъыры бла бокал. Не зат эсе да бир затны сакълагъаны бетниде танылыбды.

Бу адамны юсюнден айтыу бир төлюден бирине кёче келеди. Аллы тюз джерледен таулагъа кыпчакъла келген заманладан башланады.

Къайрукъ деген хан Уллу Инджик сууну джагъаларында малларын кютдюрюрге Аланияны патчахы бла келишгенди. Бир джолда патчах, кыпчакъ ханга къагъытын аскерчиси Къаракъуш бла джибергенди. Ол патчахны къалгъан джумушчуларыча бир болгъанды. алай а джигитлиги, акъылы бла кесин танытханы себебли, патчах аны уллу кьуллукъгъа — байрагъын сакълагъан айырма аскер бёлегине, тамада этгенди. Трапениягъа ушагъан, чыммакъ байракъны алап аскерле Гитче Азияда, Сирияда, Палестинада XII—XIII ёмюрледе болгъан Рум, Шама, Адарбадагъан деген феодал къралланы джерлеринде айландыргъандыла. Ол байракъны тюбюнде курдла, персианла, тюркле, арабла бла къазауат этгендиле. Англиядан, Франциядан, Италиядан келген крестопосецле бла да талай джолда урушха киргендиле.

Патчахны къагъытын ханга элтген аскерчик джолда къайгъысыз баргъанды. Аланы ызларындан бир тиширыу атлы джетиб озгъан заманда, ханны юрталары кёрюниген эдиле. Тиширыуну тюбюнде ат, джортуб бармай, джюзюб баргъанча, алайды. Кююш ат керекле джылтырайдыла, юсюнде алтын халыдан этилген парча чепкени бу тиширыу онглу къауумдан болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Ол барыб акъ юртапы къатында тюшгенлей, джумушчула джетиб джюгенин алдыла. Тиширыу аны ызындан келген атлылагъа къарады. Къаракъуш аны ариу бетин, кыйылгъан къашларын, узун кирпичлерин эседи. Кёз тюблеринин аз къаралгъанларын, ауузуну тегерегинде гитче джыйрыкъчыкъланы кёрюб, бу тиширыу не зат эсе да бир кыйынлыкъ чекгенин сезди.

Къаракъуш бла кыпчакъ тиширыуну къарамлары бир-биринде тохтар-тохтамаз, тиширыу юртагъа кириб кетди. Къаракъуш, несин да унутуб, симсиреб къалды. Ол кёб къралда кёб тюрлю тиширыу кёргенди, алай а

бир джагыз джолда да джюреги бюгюнча тебмегенди, аякътары къурч къуйгъанча болуб, орнундан тебалмай къалмагъанды.

Былай нек болады? Минг-минг джылланы сюймекликни нек келгенин, нек кетгенин киши айта алмайды. Бу затха киши да джууаб эталмагъанды, эталлыкъ да тюлдю.

Къаракъуш, джумушчу джашчыкъгъа соруб, ол тиширю ханны сюйген эгечи болгъанын билди. Аты — Акъбилек. Эри хазарла бла къазауатда ёлгенди, къызчыгъы бла энди къарнашында джашайды.

Къонакъла ючюн хап нигирде аш-суу этди. Ичлеринде чагъырлары, бозалары бла агъач аякъла къолдан къолгъа кечедиле. Хар къонакъны аллына къозу къуйрукъ, джаш тюени тюзланган сырт дуппур, къой баш салынгаиды. Хиикал келтиргендиле, хан бла къартлагъа уа — джиллик (ууакъ тууралгъан тилли юсюне мый салыныб бишген, эм сыйлы хант).

Аш-суу бара тургъанлай, тамада шапа, боза аякъны алыб кириб, Къаракъушха узата:

— Бизни багъалы ханыбызны эгечи, бу джыйылгъанланы савлукълары ючюн, аланла бла къыпчакъланы арасында шохлукъ, джарашуулукъ болуб турур ючюн, муну ич деб, сениге ийгенди, — деб, Къаракъушха тутурду.

Къаракъуш, джугъун къоймай ичиб, бармагъындан джюз ат багъасы джюзюгюн тешиб, аякъны ичине салыб, ызына къайтарды. Олтургъанла сейир болдула.

Хан къашын-башын туйдю. Ханны эгечине кесин тенг кёрюб, аллай багъалы саугъа ийген аскерчини алай этгенин ушатмады. Алай болса да, патчахны келечисини сыйын тюшюрмез ючюн, кесин тыйды, къолларын къагъыб, джырчыны чакъырды. Хар ким шум болгъанында, джырчы, учсуз-къыйырсыз тюзлени, мингле бла джылкытланы, къыркъ минг аскерни иеси Къайрукъну юсюнден джырлаб тебреди. Джырында ол аны байлыгъын, сыйын, аны атавулу Дулону, Уллу Болгарияны ханын, ханны аккасы Къубратны юсюнден айтыб барды. Хан джырчыны нек джырлатханын Къаракъуш англады: мен юзюгом да, кесим да быллайлабыз, сен кесинги бизге ышыма, дегенлигиди. Алай а хан бош кюрешеди — ат юсюне аджал бла бирге олтуруб айланган адамны къоркъуталлыкъ тюлдю.

Ала тюбешгенлеринде, джассыдан атлагъан эди.

Айны джумушакъ джарыгында хансла бир тукъум бир сейир кёрюнедиле. Гюлледен, чегет балдан келген ариу ийне башыгы тегерек айландырады. Минг-минг каскала тохтамай джырлайдыла. Акъбилекни бети уа Айдап эсе уллу джарыкны тегеди, кёзлери джулдузлача джанадыла, ауазы кюмюшча зыгырдаиды.

Алай а сюймекликни кыуанчына джашауу ачысы кыошулганды. Бир-бирине туру тюберге болмазлыгыни экиси да биледиле — алгынынгы джумушчу бла хан тукъумдан тиширыуу аралары узакъ болганын экиси да биледиле. Хан, быланы тюбегенлерин эшитсе, аны юзююню сыйын тюшюрюрге излегенин башын сау кыоярыкъ тюлдо, Акъбилекни юсюне уа кыйыплыкъ тюшерикди.

Ючюню кюн кыонакъла Архыз ёзенни ортасы чегетин ичинде акъ юйлери, клисалары агъара турган Ма-Асс шахаргъа атландыла.

Аланла ханшы акъ юртасындан бираз кетгенден сора, гокка хансла дуппуриу башында Кыаракъуш Акъбилекни да, кыызчыгыни да кёрдю. Анасына союб кыаблагъанча ушагъан гитче кыызчыкъ кыолан гёбелеккени тутаргъа кюреше айлана эди.

Кыаракъуш кыамчиси бла аты сермегенлей, ат шын туруб, сора кесни тыялмай, тюзде тёртгюлледи. Нёгерлери кыайда эсе да кёрюмей арда кыалдыла.

Кыаракъуш Акъбилекке кесни адамларын талай кере ийгенди, алай а джууаб табмагъанды. Сора ханс кыатхан, чапракъла тюшген, кёкде кыанатлыла джыйын-джыйын болуб айланган кёзюуде ханшы джумушчысу, Кыаракъушха келиб, ол Акъбилекни кече, Ай тиген заманда, Залахар талада эски сын ташны кыатында сакъларын айтханды.

Айтылган кечеге Кыаракъуш, алайгъа барыб, Акъбилек аны дженгил табыб кыоярлай, шынкыарт джакъгъанды. Ашыгыб, сакълай, талай заманны ашыргъанды. Ай кёкню тёппесине ёрлегенди. Ауангы джарыгы Залахар таланы джарытханды, эски сын ташны тёппесине алтын суу кыуйгъанча этгенди. Ол кёзюуде, ат аякъ тауушлары джерни тебдире, бир кыпчакъ аскер келиб, таланы толтургъанды.

Бир атлы атдан тюшдю. Ол хан болганын Кыаракъуш таныды. Кыаракъушну саламын алмай, ол:

— Ит кыул, сен Дулону юзююнден тиширыугъа кёзююню кыалай кёлтюрдюнг?! Ол юзюк ёмюрледен бери

Алатаудан Хазар теңизге дери баш болуб келеди. Болгария бла Хазария, печенегле бла огуз хапла, Румну императорлары, Киевни князлары, хорезм-шахла, солтанла бла эмирле бизни бла джууукълукъ тутууну башларына сыйгъа санайдыла. Къара къул мени эгечиме кёзюи кёлтюрмезлай этерикме, — дегенди.

Алан, ханны сёзюне тынгылай, къолун тыялмай, узун бычагыи кышындаи чыгъарыб, сора кесни кючден эседи.

— Хан, сени сёзлеринг къатыдыла, тюз тюлдюле. Адамла дунягъа бирча джаратыладыла. Бирча бай а болмайдыла, ким болса да мал кютерге, темир тюерге керек болады. Мен патчакны джумушчусу эсем да, адамлыгъым юсюмдеди, мени бла юрешгенге бычагымы чыгъарыргъа юрешгенме, алай а Акъбилекни къарнашына мен къол кёлтюралдыкъ тюлме. Мен чагъырына кюмюшню джонуб къуйгъанма, кел аны ичейик, — дегенди.

Къаракъуш алай айтыб чагъырыи узатханлай, хан бычагыи аны джюрегине чапчанды, кызыл чагъыр тёгюлюб къанига къатышчанды.

Экинчи кюн алан аскерчиле келиб, кеслерини тамадалары Къаракъушну асырагъандыла. Ташчыла, сарылыдым ташха Къаракъушну суратын салыб, къабдырына сын этгендиле.

Ташдан ишленген Къаракъуш, къарамын узакъгъа ийиб, суйген Акъбилекни атына мишиб келиб, сууукъ ташха джан салмаймыды деб къарайды.

Бош сакълайды. Озгъан затха къайтыу джокъду. Тауланы юсю бла ёмюрле ётгендиле. Къаракъушну ёлтюргенни сюеклери эртде чиргендиле, аты эртде унутулгъанды. Акъбилекни къайда басдырылгъаныи киши да билмейди. Келиб, сууукъ ташны киши да джылытырыкъ тюлдю. Ол суйген тиширыуун сакълагъанлай турлукъду.

СУУНУ БАГЪАСЫ

— Мийик тауланы акъ бёрклерини тюблеринден сууукъ суула чыгъадыла. Бир-бирине къошула, ол суула, кычырыкъ-сыйыт эте, ёзеннге энедиле. Кёмюклене, Къобан суу башланады, Къобандан — Уллу Ставрополь канал бёлюнеди, крайны къургъакълукъ кысхан джерлерине джан салгъанды.

Тик кыаяладан секириб келген шоркыа сууну бурундан бери да таулула дарман суугыа санаб тургандыла. Суу төгерек айланганлай турады: тылпыу болады, джангур болуб, джерге төгюледн, кыыш келсе, кыар болады, алай бла суу эскиге апланады. Кыайнаб тышген шоркыада уа сууну хар тамчысы, нарат татыу этген хауа кыатышыб, джандан джаш бола барады.

Тау элдеде ёмюрледен бери да джазылмагъан закон джюрюйдю: кийик джаныуарланы, сууну, джерни аяулу этерге деб. Ол затны юсюнден быллай айтыу джюрюйдю:

...Учу, кыыйыры болмагъан тюзлеге кыайдан эсе да джау аскерле келгендиле. Аланы атларыны аякларындан джер титирегенди. Садакъ окъларыны кёблюгю Кюнюю бетни джабханды. Суула кыан болгъандыла. Бу кыыйынлыкъдан джанларыни кыутхара, анда джа шагъацланы бир кыаууму таулагыа башын атханды.

Тар ёзендеде орнала, ал кёзюуде ала тюз джерлеге тансыкъ болгъандыла. Акъбан таула, джашыл чегетле, гоккалы биченликле, шоркыа суула аланы джюреклерни кыуандырмагъандыла — эркин тюзлеге талныгъанлай тургъандыла. Таулада уа алагыа джылы тюбегендиле.

Арпа сабаплада битим асыры кыалындан, ичин джылан джырыб ётмезча, алай болгъанды, кыойла кыойчуланы кыалын джюнлери бла, уллу төлюлери бла кыуандыргъандыла, ийнеклени сютлери да кыалын болгъанды. Айтыргыа, адамла ашхы джашагъандыла, сууну, джерни да аяулу джюрюте билгендиле.

Джерден боркыулдаб чыкыгъан кыара сууланы төгереклерине таш төшегендиле, буруу этиб, малгыа тебетмей тутхандыла. Джангур джаугъан, кыалын чыкъ тышген кёзюуледе, джерни топрагына заран салмаз ючюн, малны тик сыртлада, тюз джерледе да кютмегендиле. Отлау джерлени, биченликлени юслери бла мал сюрмегендиле. Хансха заран салмаз ючюн, кыошланы бир джерден бир джерге кёчюрюб айланмагъандыла, тузну маллагыа кыуру да бир джерге кыууб турмагъандыла.

Хансны джерден тамыры бла чыгырыб атыу, джаныуарланы, кыанатлыланы кыыруу адет болмагъанды. Джерни сыбыртхы бла кыыздыруу, малны башына уруу, суугыа тюкюрюу эм уллу айыбха саналгъанды.

Бу затланы джукыгъа санамай, кеси не суйсе, аны этиб айланган, Маймул деб джангыз бир адам бол-

гъанды. Аны маллары кёзлеуно тегерегин теблеб суу ичгендиле, алай бла сууну тегерегин батмакъ этиб, ийненден адам къатына баралмазча болгъанды. Маймул ол затны сан этмегенди, тёрт джаны кёзлеу, тёрт джаны отлау, ала бошаллыкъ тюлдюле деб, бир кёзлеуно батмакъ этиб бошаса, башхагъа барыб тургъанды.

Бир джолда элде той болгъанды. Маймул тойда бозадан кёбалгъанын кёбюб, суу ызына, элчиле суу алыучу джерге барыб, кеси джарауна суугъа чыкыгъанды, алайда уа таш тюбюнде ол кёзюучюкде Суу-Анасы солюй тургъанды.

Маймулну этгени кючлю ачыуландырыб, сууну анасы тау халкъны кёюб кетиб къалгъанды. Олсагъатлай огъуна кёзлеуле кёругъандыла, шоркъа суула шум болгъандыла, кёбанла азайгъандыла. Кюн асыры къысхандан, ташла джарылгъандыла, джер кыстыкысты атылгъанды, ханс кюйгенди. Суусабдан, ачдан мал сюрюуле кырылгъандыла. Джаныуарла, къанатлыла тауладан узакъгъа кетгендиле. Суу излеб, адамла, кечеле, кюнле бла хуюла къазыб, дыгалас этгендиле, алай а суусабларын кесалмагъандыла — ала джерни не терен къазсала, суу да аллай бир теренге кетиб баргъанды.

Бир иигирде, иссилик бираз сёнгюб, тауладан аязыккъ къакыгъан кёзюуде, джамагъат джыйылгъанды. Адетни бузуб, сууланы тегереклерин батмакъ этген, ала аямай, халкъгъа бу кыйынлыкъны келтирген Маймулгъа сюд этерге джыйылгъандыла.

Элчиле аны юйдегисин, кесин да элден кыстаргъа оноу этгендиле. Бу азаб, эм уллу азаб болса да, тюз болгъанды. Бир джангыз адам, ол огъай джууукълары да, Маймулну джакълаб бир сёз айтмагъандыла.

Анасын, къатынын, эки джашы бла кызын да алыб, ганг аласында Маймул элден кёчюб кетгенди. Ол кюнден башлаб, элден бир адам да аны саламын алыргъа болмагъанды, саламын алгъан огъай, Маймулну элни джеринде кёрген адам ёлтюрюрге керек болгъанды.

Джангур джаудурур ючюн, элчиле бир уллу макъаны тутхандыла, кызла, анга алтын окъа салыб чепкентигиб, бара тургъан бурху суучукыгъа ийгендиле, алай а макъа джангур джаудурмады. Эшекни джууундуруб, суу кёругъан джерде башындан тартыб айлангандыла. Суу-Анасына ашха деб, кёзула бла улакъланы сойгъандыла, алай а кёкден тамчы акымагъанды.

Элде эм сыйды къарт, юшдюз тапчыкъны джыйыб, хар гашха дуа окъуб, хар бирин суу ызгъа атханды, алай а кёк не кюкюременди, не джашнамагъанды.

Ёзенде джашагъан адамла, талай кере джыйылыб, Тейриден тилек тилегендиле: «О, кючю кёб Тейри, бизге суулары болгъан булутланы ий, таула джити башлары бла аланы къарынларын джырыб, сууларын бизге текдюрюрча эт», дегендиле.

Бу тилек да болушмагъанды: Минги Тауну тённесине булутла минменгендиле, кюн да бнягъынлай хатерсиз къыздыргъанды. Къуруб тургъан сабанланы адамла терлери бла, джыламукътары бла сугъаргъандыла, ол себебден бир-бир джерледен аз-буз тузлу суучукъла кёрюнгендиле, алай а ол суу, аруу бла ёлюм келтиргенден озуб, джукъгъа джарамагъанды.

Элде — эшиклери тартылыб къалгъан юйле, къабырлада уа — джангы къабырла кёб болуб башлагъандыла.

— Не сакълайбыз, мындан аманга джетипчи, былайдан кетейик, Итиль сууну джагъасында эркин тюзтеге барайыкъ да орналайыкъ, анда, бабаларыбызны джеринде джашау этербиз, — дегенле асламдан аслам бола тебрегендиле.

Бу кёзюуде къайда эсе да бир хан, таулада алкъын анга бой салмагъан халкъ болгъанын эшитиб, аланы бойсундурургъа аскер джыйын ийгенди. Элени кюйдюрюрге, анга къаршы тургъанланы ёлтюрюрге, аруу къызланы анга келтирирге, къалгъанлагъа да джасакъ буюргъанды.

Маймул ёзенни аягъында кюйлерын кютгенди, джауну келе тургъанын биринчи ол кёргенди. Сюрюююн да кёююб, кёшха чабыб барыб, къызын атха олтуртуб, элге къуугъуннга чабдыргъанды, кеси уа джашлары бла бирге, джауланы мычытыргъа оноу этгенди, ёзенде бир джангыз адам да ётмезча тар джерни билгени себебли, джау аскерин алдау бла ары бурургъа умут этгенди. Муратыча алайгъа буруб, сермешиб тебрегендиле: Маймул аланы бири бла сермешген заманда, къалгъанлары таргъа тыйылыб джан-джанларын талай тургъандыла.

Джауну хапарын эшитгенлей, ёзенни адамлары, къартдан башлаб джашха дери, къолуна сауут алалгъан бары кюбханды. Бу къургъакълыкъ къысхан джерибизни джаугъа кюяйыкъ да башыбызны бир джары атайыкъ деген адам болмагъанды.

Маймул бла кьарнашыны юсюне кичи кьарнашы да блюб тургъан кёзюуде, элчиле джетгендиле. Ёзенни тар джерин агъачла бла бегитгендиле. Кеслери сюелгендиле. Хар бир таулу тургъан джеринде бирер къая болуб сермешгенди, ол огъай, къаны къуюла тургъанлыкъгъа, сауутун кьолдан тюшюрмегенди, ёлюклери да джауну алына буруу болгъандыла. Сау кюнню исси кван тёгюлюб, джерге джутулуб баргъанды.

Ингир ауангыда кычырыкъ-сыйыт да, бычакъ таушла да тохтагъандыла. Таулуланы тебдиралмай, джау ызына кетгенди.

Елгенлени асырагъандыла, Маймул бла джашлары да ала бла бирге басдыргъандыла — ол къаны, джаны бла терелигин тюзетгениге санагъандыла.

Бу сермешнуден сора джети кюнден сейир зат болгъанды. Алгъы бурун кёкде Тейрни бычагъы — джанкылыч кёрюшгенди. Андан сора джанкылычны кёксюл этеги Минги Тауну имбашына тюшгенди, къалын болгъанды, кёбгенди, ызы бла уа сууукъ суу болуб, сыртладан агъа келиб, тогъуз ёзенде тогъуз кьобан ачханды: Тейри кьол, Чучхур, Уллу Кам, Гоначкир, Теберди, Басхан суула орунларына келгендиле.

Суудан тоюб, джерлеге джан киргенди, биченликле гокка ханладан джашнагъандыла; джаныуарла, кванатлыла, чегетлеге къайтыб, къууат салгъандыла.

Суудан суусаблары къандырыб, таулула сууну ариу сакъларгъа, аяргъа ант этгендиле.

ПАТЧАХ КЕШЕНЕ

Бу ханарны аллы 1955 джылдан башланады. Шагърей уучу Андрей Матвеевич, Кефар сууну джагъасында «ёлген шахаргъа» барыб кьарарыбызны изледн. Ол, Лаба ёзенден Акъсаут ёзеннге дери, кьолунда шкогу бла, кирмеген джери кьалмагъанды. Бу ёзенледе чегетле бла таулары кьарт уучу кьол аязыча биле эди. Хар кёзлеуню, кёчиюню, адам джюрюген, джаныуар джюрюген джолчукъланы бир джангызын унутмай, эсинде тутта эди. Чегетде кече кьалырлай джерлени да уста биле эди. Бурунгуладан кьалгъан кёб эсгертмеге тюртюлген эди.

Андрей Матвеевич айтхан, алкын киши эслемей

тургъан эл тюрбеге, клица оюлгъанлагъа, суратлары болгъан ташлагъа барыб къраргъа, кърт уучу кърген, билген затла бла хайырланыргъа заман чыкъмады, алай болса да ол кърюзген бек сейир зат болду. Лаба ёзен бла Урун ёзенни арасында душпур башында къала оюлгъанла бардыла. Къачан эсе да ол мазаллы къала болгъаны белгиледи. Андан узакъ болмай — дорбунла, дорбунланы ичлеринде суратла салынгандыла, адам сюекле джонну-джонну болуб турадыла. София талада бир къаланы оюлгъанлары, Кефар сууну джагъасында алап элини къалгъан-булгъан кесеклери барды деген хапар эртдеден чыкъгъан эди, аны барыб кърген а кёзюне ийнаналмай къаллыкъды.

Шахар площадьдан башланады, аны къыйырында эки къая тюр барды. Аланы гитчеси, къалагъа ушаш, миникди, анга киши ёрлейлыкъ тюлдю. Экинчиге уа таш басхычла бла ёрлейсе. Ол басхычланы уста адамны къолу этгени танылыбды. Бурунгу устала, не билмлерин, не заманларын аямай, басхычланы алай ариу этгендиле. Не ючюн? Къуру ёрге чыгъыб, энишге энер ючюн этилмегени хакъды. Алайтын не зат эсе да белгиле кюнде джорюгендиле, ол себебден бу басхычла ёрлеген джерде иелери эсе да болгъанды.

Ал къраргъан бла, къаяны башы, къайда да тюрбечюча, тюр джерди. Къаяны кюн батхан джаны тикди. Аны тюрбюнде теренде Кефар суу кёмюклениб барады. Гитче къаягъа айланган джанында ташдан джонулгъан саб барды, эки къаяны бир-бирине джалгъагъан кёнюрчюкню къыйырын анга бегитгенлери хакъды. Ол тюр джерде эки уллу плитадан озуб джукъ джокъду. Ол эки плита былайда болумну ангылатадыла. Сол джанында плита уллуракъды, къалыныракъды. Юсю сыйдамланганды, ортасы табакъгъа ушаш тинелгенди. Не ючюн — белгиле тюлдю. Дни байрамлагъа союлгъан малыны къаны ол табакъгъа саркъгъан болурму?

Онг джанында плитаны, эшта, къайдан эсе да келтириб, тюрбюнден юч аякъ тиреб салгъандыла. Тамам да тепсиди. Алай тепсилени юслеринден партланы хапарларында айтылады. Тенси кърарачайдыла бла тегейлиледе бююн да джорюйдю. Меджисуу заманлада кърманлыкъ малланы боюнларын алай тепсиледе къанатхандыла.

Ол таш столладан арлагъыракъда, площадны ортасында, хую барды. Анга таш басхычла бла тюрноб, къая-

ны кыйыры таугъа джетген джерге дери бараса. Къабырла былайда бюгюн да белгилидиле — тар, таш ящикле. Алагъа уллу адамны ёлюгюн, джатдырыб салмай, сукъгъан этгендиле.

Ёмюрлери бу джерледе джашагъан къартланы айтуларына кёре, бизни ёмюрню аллында бу къабырла тинтилгендиле. Алада, адам сюекле болмаса, бир тукъум бир мынчакъ, туюме, бычакъ, бояу, кюл, неда былача башха зат табылмагъанды. Бу сейирди, нек десенг, не джарлы адамны къабырына да ол заманлада туюмеле, узун мынчакъла, къошун сауутла, бояу, кёмюр салгъандыла. Аны тышында да, шахарчыла ёлгенлерин басдыргъан къабырла иги огъуна узакъдадыла.

Къайсы эсе да аллахларыны сыйы ючюн бу къаяны юсюнде, малладан сора, адамланы да къурманлыкъ этгендиле, деб кёлюнге келеди. Ёлгенлени уа, хуюну ичи бла элтиб, къаяны этегинде басдыргъандыла.

Бу меджисуу затла болгъан джерден дуппурну тёпеси бла барсанг, алан шахарны тюбю танылыб турады.

Онтогъузунчу ёмюрню аллында бери, Кефар сууну джагъасына, джангы эл тюшгенди. Ала тюб болгъан шахарда юйлени къабыргъаларын кеслерини кереклилерине ташыб тургъандыла. Бир кёзюуде былайда Тегин полк да тургъанды, белгилисича, М. Ю. Лермонтов ол полкда къуллукъ этгенди. Былайда тургъан заманда полкну солдатлары да алан шахарны юйлерини ташларындан джаугъа тыйгъычла ишлегендиле.

Кавказ къазауат бошалгъанында, къазакъла да, кёчюб былайгъа келгенле да Лесокефарь, Ермоловка элени, Сторожевой стансени юйлерин ишлер ючюн, ташны биягъы алан шахардан ташыб тургъандыла.

Эски шахар айрыда болгъанды. Юйлери бир-бирине къысыкъ ишленгендиле. Аланы бюгюнге дери сакъланган тюблерине кёре, юйле къалай ишленгенлерин кёзге кёргюзюрге боллукъду.

Юйню тюбюне таш плиталаны салгъандыла, аны юсюне четенден эшиб къабыргъала сюеб, сюртгендиле. Башын салам бла джабхандыла. Комнатлары уллу болмагъандыла.

Юйлени биз бусагъатда тюз джерледе салабыз, аланла уа джерине кёре ишлегендиле, ол себебден, юйлени мийикликлери, тыш сыфатлары да тюрлю-тюрлю, ол огъай эсенг, бир-бирде комнатланы къабыргъалары

да бирча болмагъандыла. Ёзге, эки мекамны уа аланла деменгили ишлегендиле: джаудан сакъларча, сахарны тегерегин кюршалагъан къабыргъа бла бийлени кешенелерин.

Къабырла сахарны къатындадыла. Хыршы ташладан ишленген кешенеледе ёлюк бла бирге салыныучу багъалы затланы излеб, аманлыкъчыла аланы чачхандыла. Ала чачыб тебе-тебе этген ташла сыртда тереклени араларында ачыкъ кёрюнуб турадыла. Бир кесек арлагъыракъда алай уллу болмагъан тала барды, алайда джерде узун таш плитала бардыла, кешенелени аладан ишлегендиле.

Алада асыралгъан аланланы атларын заман джуханды. Аланы джашауларыны юсюнден да джукъ билмейбиз, таш усталаны усталыкълары уа бююн да кёрюнуб турады. Плиталада тишелген тюрю-тюрю оюула хар оюулача, алайдыла.

Гитче джелчик тереклени чапракъларын азчыкъ къымылдатады, кюн таякъ бир ташдан бирине чынгай, алада суратланы ачыкъ кёргюзеди. Ол суратла былайда бурун джашаб кетген адамланы къайгъыларындан, сагъшларындан хапар айтадыла.

Харлача тишелген бу ташланы сынай, башынга кёб зат келеди: къайда да адамла бир-бирине ушайдыла, тюрю-тюрю тилледе сёлешселе да, излемлери бирча болгъанды.

Былайда, бу оюлгъан кешенелени арасында, башынга кёб сагъыш келтире, кёзюнге кёб затны кёргюзе, талай заманны сюелирге боллукъ эди, алай а Андрей Матвеевич ашыкъдырады, «былайда заманны ашырмайкъ, патчахны кешенесине барайкъ», дейди. Ол кешене, кертиси да, айтыуда айтырлай бир затды. Мийиклиги мийик адамны санындан эсе мийикди, узунлугъу юч метр. Ташлары суратладан толудула. Ичинде не сюек, не башха зат сакъланмагъанды. Бу керти да къолунда уллу оноуу болгъан адамны кашенесиди. Кешенеде суратла анда асыралгъанны джашауундан хапар айтханларына ишек джокъду.

Кешенени ал къабыргъасында гяур къачла бардыла, ала мында джатхан адамны христиан динли болгъанын билдиредиле. Аланы къатларында да, кешенени башха къабыргъаларында да итлени суратлары тишелгендиле. Эски тюрк айтыугъа кёре, итле къара джинлени, шайтанланы адамдан керти тутхандыла. Сёз ючюн, Хачыпсы-

да орта ёмюрледен квалгъан эски клисаланы къабыргъаларында ит суратланы бюгюн да кёрлюксе — ала адамны, малны да джакълайдыла деген айтыу бюгюн да белгиледи.

Бу кешенеде асыралгъан, аланланы орталарында белгили адам, христиан динли болса да, меджисуу адетлени атмагъаны ол суратладан билиниб турады. Былайда джашаб кетген адамланы къайсы диннге да огъайлары болмай джашагъанлары танылады — меджисуу адетлени этиучю джерлерини къатында клисаны фундаменти табылгъанды.

Гяур къачланы къатында балтасы бла адамны сураты барды. Бурун заманлада балта, сермешледе сауутлугъундан сора да, аскерчи адамны танытхан зат болгъанды, алай бла, бу кешенеде аскер тамада асыралгъанын кёргюзеди.

Кешенени ташы, джумушакъ мермер таш болмай, кёксюл къаты ташды, ол сеbebден кючлю кесгич бла тишлиб, суратла да терен этилгендиле. Магъаналы затланы билдирир ючюн, суратчы ууакъ затланы кёргюзмейди: сюммеги болгъан улуу кюшундан адам чагъырыны сауутха кюя турады. Тёгерегинде адамла ичедиле, тепсейдиле, табынадыла, чёгючню тёшге урадыла, кылычланы кёлтюредиле, байракъны тутуб турадыла, атда чабыб барадыла, садакъ атадыла.

Бу затла орта ёмюрледе джюрюген затладыла. Гугурукланы суратлары салыннгандыла. Гугурук кычыргъаны бла къарангыны къоратады деб, аны бурунгула сыйлы къанатлыгъа санагъандыла.

Кешенеде дагъыда чабыб баргъан къабанны, не зат эсе да бир кюйрукълу джаныуарны, тырнакъларындан таш макъаны ычындыргъан кюшну суратлары бардыла. Бу джаныуарла, жанлары болгъанча, алай уста салыннгандыла.

Узунлугъу, кенлиги бла, плиталаны уллулукълары бла, джарашдырылгъаны бла бу кешене бютеу Къарачай-Черкес областда табылгъан кешенеледен башха тюрлюдю, патчахныкы тюл эсе да, «патчахны кешенеси» деб археологла ол затлары ючюн атагъандыла.

«Патчахны кешенесин» талай замандан элтиб Ставропольда музейни арбазына орнатхандыла. Бир джолда, Андрей Матвеевич бла сёлеше кетиб, «ол кешене областдан тышына кетмесе, иги боллукъ эди» дегеникде, къарт, ышарыб:

— Бизде андан да уллу, андан да ариу кешенеле бардыла, — деб, ма бу сейир хапарны айтды:

— Қъазауат башланьрдан алгъа мен ууда джаз киштикни джаралы этген эдим. Ол, менден къачыб, ёзенни тик, ташлы сыртыны къалайында эсе да букъгъан эди. Кёб излеб, табмай, ызыма къайтыб келе, таш кирпичледен къаланнган бир къабыргъаны эследим. Ол тик сыртда ташланы тюбюнден кёрюнюб тура эди. Тинтиб къарагъанымда, къалау дорбунну аллын джабханьн, ташла да аны билдирмез ючюн салыннганларын ангыладым. Энишгеде баргъан суучукъ тикни этегин ашаб, ташланы бир къаууму орунларьндан тайгъаны себебли, ташдан къаланнган къабыргъаны бир кесеги ачылгъанды.

Сейирсиниб, къабыргъаны чачыб тебретим. Ташла, тылдан бла джабышдырылмай, бир-бирине къуууш этилиб бегигендиле. Кирпичле къаягъа тирелген джерде уа тыйгъыч болмай, къабыргъаны тынч седиретдим. Алай уллу болмагъан дорбунну ичинде таш гроб тура эди. Сарыракъ плиталадан этилген ол гробну мийиклиги адамны мийиклиги чакълы бар эди.

Дорбунну къабыргъаларьнда — суратла, гяур къачла, джазыула. Гробну юсю саудан да суратдан толу: адамланы, атланы, гяур къачланы, къанатлыланы, дагыда былача кёб затланы суратлары. Джангыз адам гробну башын ачаллыкъ тюл эди. Иги къарагъанымда, гробну къысха къабыргъасында бир тешике буштукъ этилиб тургъаньн кёрдюм. Кюреше кетиб буштукъну чыгъарыб, къайын къабукъну джандырыб, тешикден ичине джарыкъ этгенimde, анда сюеклени эследим. Кийими джылтырауукъ кийим болур эди, юсю джылтыраб эди. Белине тагъылгъан уллу бычагъы, аны къыны кюмюш болур эди. Унутмай эсем, къатында — къанджал тышлы китабха неда кюбюрчекчикге ушагъан бир зат. Аякъ джанында — тюрлю-тюрлю сауутла. Джарым метр чакълы мийикликлери бла эки къошун.

Джууукъда бир къошунчукъну таягъыма чанчыб чыгъарыб, биргеме алдым. Юй бийчем аны тазалагъаньнда, ол джим-джим джылтырады. Аз саргъылдымчыгъы болгъан кюмюш къошунчукъ. Анга джез къошулгъаны белгилиди. Юсю саудан сурат. Не зат суратла болгъанларын унутханма. Эсимде къалгъан — бугъа сурат бла къанатлары болгъан джашны суратларыдыла. Къошунчукъну ичинде — джети алтын ачха.

Фашистле бери кирген заманда къошунчукъну немец офицер алыб кетген эди, алтын ачхаланы алтысын уруш бошалгъан кёзюуде юй бийчем туз бла уннга аушдургъан эди.

Дорбунну тешигин джабыб, ол таш къалауну да билдирмез ючюн, юсюне ташла ташыб, эки сагъатны кюрешдим. Андан бери алайгъа барама эте, баралмай турама, — деб хапарын бошады.

Аны хапары керти болгъанына ишек джокъ эди, алай болса да, таурухха ушагъан бу хапаргъа ийшаныргъа къыйын эди. Къарт, бу затны сезиб, къобуб барыб, къобюрюн ачыб, эски сахтиян бочхасыны ичин столгъа къакъды, не зат эсе да бир квитанцияла бла бирге аны ичинден бир алтын ачха да тюшдю. Уллу тюл, бусагъатда эки капек тенгли бир, алай а андан къалын. Бирча тегерек тюл. Ол ачхаланы къалай этилгенлери белгилиди: алтын чыбыкъны ууакъ кесгендиле, ол кесилгенни кебчикге салыб, башындан чёгюч бла урсала, ачха болуб баргъанды. Ачханы бир джанында эркиши сурат, башында лавр чапракъладан веногу. Урум тилни харифлери бла джазыу: «Басилевс Котлас» деб. Аны магъанасы: «Котлас деген тамада». Ачханы бирси джанында да — тиширыу сурат, эшта, ол тиширыу аллахланы бири болур.

Къарт уучуну карабинини огъу 7,6 грамм тарта эди, аны бла эсеблей базманнга салгъаныкъда, ачханы ауурлугъу 7,3 грамм чакълы болду. Кёб джыл ётгенден сора, нумизмат бла селешдик. Ачханы кесин кёрмегенлей, аны юсюнден селешген къыйынды, алай болса да ол уста айтханнга кёре, аллай алтын ачхаланы — драхмаланы бурунгу Грецияда чыгъаргъандыла. Бу ачха ауурлугъуна кёре дидрахды, алай демеклик, эки драхма демекликди. Этилген а эки минг, эки минг бла джарым джылны мындан алгъа Къара тенгизни джагъаларында орналгъан къайсы болса да бир урум колонияда этилгенди.

Кешенени юсюнден арт кёзюуледе Андрей Матвеевич бла талай кере селешиб, ол дорбун къалайда болгъанын кёргюзтюрюн, музейде ишлегенлеге аны юсюнден билдирирге керек болгъаны айтылса, ол не ючюн эсе да сылтаула салыб къойгъанды. Узаймай кеси да ауушханды. Ёзге, ёлюрюню аллы бла музейден адам излегенин айтадыла.

Андрей Матвеевич айтханнга кёре, ол дорбун бол-

гъан джерни картада излей, биз кѣб заман ашыргъан-быз.

Къазауатны аллында къарт уучу Ермоловкада джа-шагъанды, ол себебден уугъа Архыз ёзеннге неда аны къатына барыргъа боллукъ эди. Аны бир-бир сѣзлери-не кѣре, кешене эски алан джолдан узакъ болмагъан-ды, кешенеге тоннала ауурлугъу болгъан таш плитала ны джолдан узакъ джерден келтираллыкъ тюл эдиле.

Къарт уучу тюртюлген кешене Аланияны патчахларыны бириники болгъанына ийнанырынг келеди. Бир-бирине келишмеген затла анга ийнандырадыла: Андрей Матвеевич гяур къачланы юсюнден айтхан эди, алай эсе, ол христиан динли болгъанды, бирси джаны бла уа христиан динлини къабырында сауут-мауут болмазгъа керекди. Сауутла уа болгъандыла. Да сора ол кешенеге асыралгъан не меджисуу динли болгъанды, неда эски аллахларына, джангы аллахларына да ийнанган адам болгъанды. Бу болум аланлада джюрюгенди.

Белгилисича, 1940 джыл Тѣбен Архызда, аланланы ара сахарлары болгъан джерде, тишируу къабыр табылгъанды, ол къабырны ичинде джюзден артыкъ алтын зат болгъанды. Тогъузунчу ёмюрню аягында патчахлыкъ этиб тургъан эрмен патчах Ашот I мухуру басылгъан алтын джюзюк да аланы ичинден чыккъанды.

Кешенени эки метр чакълы мийиклиги, беш метр узунлугъу аны ичинде асыралгъанны сыйы уллу болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Андрей Матвеевич кешенеден ачхалары бла чыгъаргъан суратлы къошунчукъ, эшта, ол айтханча, кюмюш бла джез къатышдан этилмей, кюмюш бла алтын къатышдан этилген болур эди. Бу багъалы зат алай кѣб тюбемегенди. Тогъузунчу-онбиринчи ёмюрледе христиан дин джайыла башлагъан кѣзюуде, бу джерледе алап къралдан бай бла андан кючлю кърал болмагъанды.

Алан патчахланы атлары унутулмай бизге джетгендиле. Дергулел патчахны эгечи Борена гюрджю патчахны къатыны болгъанды. Сарон, Итаз, Ордур, Худдан да патчахла болгъандыла. Алай а патчахлашы кешенелеринде ол-бу табылгъанды деб белгили зат джокъду. Аланы тонагъан болурла деген мурат да джюрюйдю. Алай болса да, кешенеге адам сюекле къаллыкъ эдиле.

Алания Византия бла къагъыт джюрюютюб тургъаны белгилиди, китабла болгъанлары да хакъды. Татар-монгол аскерле бери кирген кѣзюуде китабланы джашыр-

гъан болурла деген оюм тюздю. Батый ханшы аскерлери, Аланияны дженгил алыб къоялмай, талай джылны къазауат этгендиле, ол себебден багъалы затларын джашырырга аланланы заманлары болгъанды.

Бизни бирибиз, Юрий Пензиков, отпускасында кешенени излерге Архыз ёзеннге атланды. Аны мураты — эски алан джолла бла барыб, тегерекни тинтерге эди. Алай а къачан эсе да аланланы ара шахары болгъан Тёбен Архыздан джолла джюзле бла, таб мингле бла да километр узакъгъа айырылгъандыла.

Джартысына таш тешелген бир джол, Кефарда тюб болгъан шахаргъа барыб, андан сора Исправна стансени тегерегинде тас болуб къалады. Башха джол да «Сюрючюле» таугъа ёрлеб, бусагъатда обсерватория тургъан джер бла барыб, Морх ёзеннге тюшюб, андан Теберди ёзеннге кетеди. Алайда ол, тёртге юлешиниб, Бийчесыннга, Хумарагъа, Клухор ауушха, Доммайгъа элтеди.

Бусагъатдагъы Архыз элни къыйырында Аланияны эм уллу джолуну къалгъан-булгъаны танылыб турады. Аны кенлиги тёрт метрди, уллу тау киришни юсю бла барыб, Лаба ёзеннге тюшюб, Санчар айрыгъа ёрлейди.

Джыйырма кюнню таулада айланыб, Юрий Пензиков кёб джерге къарагъанды, къуруб кетген шахарчыкъланы, элени тюблерин кёргенди. Эм сейир затха уа джукъ билмей тургъанлай тюртюлгенди.

Сыртда кетиб бара, аууб тургъан терекге тюбегенди. Аны таза, къургъакъ бутагъына олтуруб, адетича, тегерекни сымарлаб тебегенди.

Кючлю джангурладан сора джер алкъын мылы эди. Бир-бир джерледе топракъны джангур джуууб, кёксюл ташланы ачханды. Иги эслеб къарагъанында, ол ташла шахматлагъа ушаш тизилгенлерин чертди. «Была къабыр къалакъны орнуна салыннган ташладыла да!» — деб, ташланы бирине баргъанды. Джерден тышына плитаны мюйюшю къараб тура. Аны кенлиги метрден узун, къалынлыгъы 25 сантиметр. Сыйдам сюрмеленнген плита — джерге басдырылгъан мазаллы таш ящикни башыды.

Бир джанын иги кесек къазыб ачханды. Беш метр чакълы узунлугъу бары тегерек, узун, къынгыр-мынгыр сызладан хар оюулача этилгенди. Онбеш чакълы мазаллы саркофагдан озуб, башха тюрю къабырла болмагъанлары сейирди.

Былайда ким асыралгъанды? Аланла? Алай болур, ёзге башхала асыралыргъа да боллукъдула. Бу къабыр-ла сарматланы, римлилени къабырлары болургъа да боллукъдула. Историк Корнелий Тацит джазгъаннга кёре, бизни ёмюрге дери алтмыш бешинчи джылда рим-ли аскер тамада Юлий Аквила, аорсланы патчахы Эв-нон бла бир болуб, Архыз ёзенде Успе шахарны тегере-гин алгъанды. Ол шахар артда орта ёмюрледе Алания-ны ара шахары болгъанды. Къайсы болса да бир къа-бырны чачыб къарагъан кёб сейир затны биллик эди, алай а Юрий Пензиковну ол затха эркинлиги болмагъан-ды, ол себебден къазгъан тешигини топрагъын ызына куйгъанды, плитаны джерден тышына чыгыб тургъан мыйюшюн да ташла бла басдырыб кетгенди.

Алайдан юч джюз метр да кетмегенлей, бурундан къалгъан таш карьерге (таш къобарыучу джерге) тюр-тюлгенди. Тюгел джонулуб бошалмагъан бир плита да джата. Бу зат, аланла, кешене этерге ташланы не карьерде, не мастерскойда джонуб, къабырлагъа алай элт-гендиле, деген оюмну кзурутду. Кешенелени, алагъа джараулу таш къалайда бар эсе алайда ишлеб, ёлген-ни алайда асырагъандыла.

Дорбундагъы патчах кешенени Юрий Пензиков таб-магъанды, алай болса да анга джууукъ джерледе ай-ланнганына ишексизди. Бу оюмгъа ол талай айдан сора келгенди.

Айланган заманында джазгъан затларына артдан къарай барыб, сейир затны эслегенди: къарт уучу кёр-ген кешене саргъылдым-къызыл хыршы ташдан этилген-ди, аллай таш чыкыгъан джер а бек азды. Аллай ташха кзуру юч джерде тюртюлгенди Ю. Пензиков. Бу джер-де бурунгула таш чыгъарыб тургъанлары танылады, ол себебден, аны тегерегин тинтерге боллукъду. Къачан эсе да къарт уучу тюртюлген патчах кешене кеч, эртде болса да табыллыкъды.

АЛТЫН ЧОЛПУ

Бурундан къалгъан улоу джолчукъ Теберди ёзенден эски акъ клисаны джаны бла ёрге тик ёрлеб, къаяланы тегереклерин аулаб ёзенни тюбуне Амгъата суу шор-къулдаб баргъан джерге тюшеди, дагъыда тик ёргеге миниб, кёкде кыйыры тас болуб къалгъанча алайды.

Таш плиталаны бир-бир джерлеринде чуңгурла базугунга дери джетедиле. Қъаты ташланы ат аякъ бла да, адам аякъ бла да алай чуңгур этер ючюн, ненча ёмюр керек болгъанды! Бу джолчукъ бла бара, башынга кёб сагъыш келеди: къаллай бир адам джюрюгенди анда! Аланы хар бири биргесине къууанчын, бушууун алыб джюрюгенди. Джоллары болгъанмыды, джашаулары къалай ётгенди — ол затны биз энди билаллыкъ тюлбюз, озгъан ёмюрле аланы юслерин джабхандыла. Ол огъай, тик къаяланы тешиб этилген къабырланы да гудучула тонагъандыла.

Алай болса да аланланы, нартланы юсюнден айтыула, аууздан ауузгъа кёче, бююннге дери сакъланадыла. Джолчукъ къаяны этегине элтеди. Қъаяны башында оюлгъан къаланы ызлары ачыкъ таныладыла: мазаллы суу ташла, фундаментге салыннган блокла. Былай мийикликге аланы адам къолу чыгъараллыкъ тюлдю. Адамла айтыудан, былайда бу къаяны къачан эсе да бир деу нартла ишлегендиле.

Ол заман адамланы насыблы заманлары болгъанды: Кавказда джашагъанла кийик джаныуарла бла юй хайуанлагъа тиймегендиле; ханс джылны узуну джашлай, кёклей тургъанды; ауруула, адамны къабыб ачитхан сокъур чибинле болмагъандыла: ач, джарлы адам тюртюлмегенди; кичиле тамадаланы айтханларын этгендиле, тамадала уа оноуну бирге келишдиргендиле. Чырайлы, джигит, огъурлу, ишни суйген нартла киши хакъгъа джутланмагъандыла, кеслерини малларын, джерлерин, юдегилерин сакълагъандыла.

Таулада эталгъан аманлыгъын этиб айланнган, уллу байлыкъны иеси Иблис нартланы къралын чачуу къучуу этерге ууланнганлай тургъанды: буздан, къардан ауурланнган къара булутланы башларындан ийгенди; от садакъланы — кёк джашнауланы чакъдыргъанды; уллу джеллени, ачы сууукъланы, къургъакълыккы келтиргенди, алай болса да, нартлагъа джукъ эталмагъанды — нартла не къыйынлыккы да хорлаб баргъандыла.

Кюн иссилиги бла сабанны, хансны, чегетлени кюйдюре тебрегенлей, нартла, илипинле къазыб, ала бла суу ийиб сугъаргъандыла. Қъыйын къыш маллагъа толу джетерлай бичен хазырлагъандыла. Суула къобсала, дорбунлада джашагъандыла, сууукъдан сакъланыр ючюн а, отну къурутмагъандыла.

Нартлагъа къарыу бериб тургъан алтын чолпу болгъанды. Ол чолпугъа къуюлгъан суу, аны ичгенлеге къарыу, къюч, оюм бериб тургъанды. Ичинде суу бла ол чолпу кеси аллына ёрге, хауагъа чыгъыб, сора тюз сёлешген адамны аузуна кеси барыб, ётюрюк сёлешгени уа къатына да къоймай тургъанды.

Сейир чолпуну юсюнден хапар төрт дунягъа джайылгъанды. Аны къолгъа джыяргъа кёбле дыгалас этгендиле. Киши джерледен джаула къуюлуб-къуюлуб келиб, ат аякъ тауушла ёзенни титиретгендиле, садакъ окъла, къылычла гъыжылдагъандыла. Джау киргенлей, нартла къаладжюклени, башха ишлени да атыб, къолларына сауут алыб, сермешиуге киргендиле. Джау ёлюкле Амгъата сууда аз джууунмагъандыла, ол суу къаннга бир кере боялыб къалмагъанды.

Ёлген ёлгенди, саула уа, алтын чолпуну унута да къоя, сора биягъы джаула чабсала, аны эслерине тюшюре, сермешиуге киргендиле.

Алтын чолпуну къолгъа джыяргъа излегенлени саны азаймагъанды, ол себебден сермешиулени да учу-къыйыры болмагъанды. Ол чолпуну дуняда бир джан табмазлай, нартла алай джашырыргъа излеб, Амгъата суу башланган джерде тик къаяны эринде къала ишлерге оноулашхандыла. Ол къалагъа басхычла бла ёрленгендиле. Басхычла салынган джерни уа кече, къюн да къарауулла кирпич джабмай сакълагъандыла.

Къалада джашаргъа уа нартла аты Ай болгъан къызы орнатхандыла. Чолпуну къыз, темир къюбюрге салыб, кече аны юсюнде джатханды, къюндюз аны юсюнде олтуруб, алтын къочхарны джюнюнден этилген билезиклени ийиргенди. Алтын халыла бла уа къыз нартланы байрамгъа кийиучю кийимлерине тукъум тамгъала тикгенди. Къыз къюбюрню юсюнден, суугъа барыб джюнюн джууар ючюн болмаса, чыртда къобмагъанды. Къалада башха тиширыу болмагъаны ючюн, Ай бир-бирде иги огъуна эрикгенди. Алай бла кёб джыл ётгенди. Киши аягъы тиймеген къаланы хапары дюн-дунягъа джайылгъанды. Сейир чолпуну къолгъа джыяргъа излеген энди болмагъанды. Таулагъа тынгы келгенди. Алай а фитначы, джут Иблис, не да этиб, ол чолпуну къолгъа джыяр акъылгъа киргенди.

Ай бир джолда, Амгъатагъа эниб, джюнджуууб башлагъанды. Иблис бу кёзюуде суу джагъа бла келе тургъанды. Къызы эслеб, ол, джууугъуракъ барыб, таш-

ны джанына бугъуб, къызны ариулугъундан кѣз айралмай, талай заманны къарагъанды. Къызгъа джаны киргенди. «Урлармедим?» деб кѣлюне келиб, сора: «Огъай, ол мени сюерча этерге керекди, алай этсем, къызны юсю бла алтын чолпу кълума джыйыллыкъды» деген оюмгъа келишгенди.

Иблис, ташха кесин уруб, къараб-къарагъынчы бир омакъ кийинген ариу джаш болуб къалгъанды. Ай, аны кѣргенлей, кърккъуб, кетерге, неда къарауулну чакъыргъа тебregenди, джаш ариу, адебли сѣзлени айтханында, къыз, мычыб, биразны сюелгенди.

Кете туруб, Ай хар кюнорта сайын былайгъа джюн неда кийим джууаргъа келиучюсюн джашха сездиргенди. Ол кюнден башлаб Иблис, ариу джашны къабына кириб, суу джагъада къыз бла тубешиб тургъанды, бираздан а къызгъа кесини сюймеклигин айтыб тебregenди. Ай анга ал кѣзюуде тынгыламагъанды, андан сора къулакъ ие башлагъанды, артдан артха уа, сѣлеширин асыры онгсуннгандан, бошайды деб кърккъгъанды. Андан айырылыр-айырылмаз, дагъыда тубериклерине ашыкъгъанды. Танг атар-атмаз, Ай, къаланы аллына чыгъыб, ариу джаш къачан кѣрюнеди деб, ашыгъыб сакълагъанды.

Бир джолда тубешгенлеринде, джаш тамбла кюндюз былайгъа келалмазын, ингирде тубюнде болурун айтханды. Ай анга, къаланы къабакъ эшиклерин беги-тиучюлерин, кюн батарны аллында басхычланы ѳрге джыйыб кълучуларын, ол себебден къаладан тышына киши да чыгъаргъа болмагъанын айтханды. «Къайгъырмаз, сен къаланы къабыргъасына чыкъ да эшмелеринги энишге ий, мен ала бла ѳрлерме», дегенди джаш.

Къыз ол айтханча этгенди. Къалада хар не шум болгъанлай, Ай эшмелерин энишге-энишге ийгенди. Иблис, чѳртлеуюк терекден агъашчыкъла кесиб, аланы эки эшмени араларына чанчыб, басхычлача этиб, къаланы къабыргъасыны башына ѳрлегенди. Ала экиси да Ай алтын билезиклени ийириучю юйге киргендиле. Джаш алтын чолпу бла суу ичерге сюйгенин айтханды. Ай анга нартланы сейир сууну келтиргенди. Иблис, ол сууну тогъуб, эрлай кесини къабына кириб, чолпуну белибауна сугъуб, къызны сермеб, къаланы къабыргъасындан чынгаб тюрюб, къанатлары болгъан тулпар атха секириб, думп болгъанды.

Къаяланы кълараууллары кълзгъалыб, чотну ангылаб,

атларына джер салгынчы, Иблис узакъ кетгенди. Аны тулпарыны аякъ ызы да къалмагъанды. Насыбха, Айны къолунда алтын туюкю къочхарны джюнюнден бир кесек къалыб, Иблис аны къалай ары алыб баргъанын нартла билир ючюн, стукку-стукку ата баргъанды.

Джерден башлаб кёкге дери джолну барын алтын къочхарны джюню джарытыб баргъанды. Сокъур адам болмаса, аны кёрмеген къалмагъанды. Алай болса да, нартланы атлары кёкге чыгъалмагъандыла, деуле джерде къалгъандыла.

Амма, садакъла учургъандыла, алай а садакъ окъла Иблисге джеталмагъандыла, ала кёкню кёгюне тийиб-тийиб, къобарыб, ол къобханла джерге-джерге тюшюб, кём-кём кёлле болгъанды. От садакъла да атхандыла, алай а, Иблисге джетгинчи, къарыулары бошалыб, джерге-джерге тюшгендиле.

Ай, быллай джазыууна асыры ачыгъандан, кесин тыялмай джылагъанды. Иблис, аны кесине юй бийче этерге деб, мураты алай болгъанды. Қъыз, андан эсе ёлюрге разы болуб, башын терен ёзеннге атханды, алай а Иблис аны, джерге тюшюрмей тыйыб, кёкде Ай этиб къойгъанды. Кече дуниягъа джарыкъ бериучю планетагъа адамла Ай деб аны ючюн атагъандыла. Чолпуну уа Иблис кёкде асырагъанды. Алтын чолпу кёкню тёп-песинде, Джетегейли джулдуздан ат бла джети кюнлюк джолдады.

Алтын чолпусуз къалыб, нартла кеслерини къарыуларын бошагъандыла. Иблис аланы орталарында джутлукъну, эринчекликни, фитналыкъны урлугъун джайгъанды. Нартла бу затлагъа кеслерин хорлатмазгъа кюрешгендиле, алай а хорлангандыла. Аланы хар бири не да этиб джерни, малны кёбюн кесине тартаргъа кюрешгенди, алай бла тиклик бла айрылыкъ терен болуб баргъандыла. Бир-бири бла сермешиуледе къарыулары бошалыб, кёбюсю къырылгъанды, бир-бирлери уа таула болуб къалыб, бюгюн да атлары айтылады: Машукъ, Минги Тау, Мусса-Ачытара, Тегин, Казбек, Ушта. Қъартла айтханнга кёре, эм ариу таулу тиширюгъа бир тулпар джаш тууарыкъды, ол, Амгъата къаланы оюлгъан къабыргъаларыны тубюнден нартланы садагъын чыгъарыб, садакъ окъ бла алтын чолпуну кёкден тюшюрлюкдю. Ол джерге тюшсе, адамла, аны бла нарт сууну ичиб, бир-бирин билиб, ангылаб, рахатлыкъда джашарыкъдыла, дейдиле.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз 4

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АХМАТ

Къарачайны (Къарчаны) джигитлик ишлери	6
Къарачай бла франкла	13
Къарча — эркинлени башчысы	17
Хан къыз	38
Акъбилек	47
Апсаты Элияны къалай алдагъанды	53
Лабадан — Архызгъа	57
Тамара къала	65
Нокарны джашы Ахса-Будай	75
Сау къапланны тилин юзген	85
Арт сѣз	92
Литературада къысхартылгъан сѣзле	93

ЕЗДЕНЛАНЫ АБУГАЛИИ

Халкъны сырын багъалат	95
Атланы юсюнден	98
Ат оюнла	102
Басханда	104
Езден	112
Басханукъ	116
Джанболат	117
Багъыр улу Къасбот	121
Аппа	126
Биринчи джырлагъаным	127
«Тилграмм»	128
Алым	130
Джазлыкъчы джазыучу	132
Джѣрме	133
Джыр бла заман	135
Аймуш	141
Эм эскиледен	144
Гассы	145
Дсбошла	148
Менича къартлыкъгъа...	150
Мамурашчыкъ	150

Атамы Стампулгъа барыб къайтханы	151
Татлы чабакъ	153
«Саиға — алты да, манга — алты»	155
Биринчи чалкъы тутханым	156
Кавалерист тенгим	160
Къолташ атыу	162
Къойчу бла джашлары	163
Адам джетишмей турса да	167
Джанхот къайтды...	167
Улху	168
Айю бла тюбешну	168
Айю тешике кириу	169
Ким кючлюдю?	170
Врач къызгъа	173
Сарытюзге джыр	173
Сенлей джырчы туусун бизни халкълагъа	174

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ, ПЕНЗИКОВ ЮРИИ

Ал сѣз	176
Къуш къая	178
Апсатыны дерти	180
Аймуш бла Таулу	185
Джин тау	188
Таш сыбызгъы	192
Ахмат къая	195
Айбетли	199
Бийче сын	204
Нартны къызы Лаба	209
Нарат	212
Къарт къатынны тиши	218
Къара кѣл джагъасында	221
Дууут ѳзенде	223
Тейрини бычагъы	225
Тузлу кѣзлеу	228
Залахар талада	231
Сууну багъасы	235
Патчах кешене	239
Алтын чолпу	248

*Байрамкулов Ахмат Магометович
Узденов Аbugалий Адурхаевич
Байрамукова Халимат Башчиевна
Пензиков Юрий Александрович*

УЗОРЫ ЖИЗНИ

**Сборник отрывков из исторических исследований,
легенд и воспоминаний старшего поколения.**

Редактор Баучиев А. Д.
Художник Хахандуков А. Р.
Художественный редактор Асланова Л. А.
Технический редактор Климовская М. Г.
Корректор Салпагарова К. А.

ИБ 2190

Сдано в набор 15.03.88.
Подписано в печать 12.09.88.
ВУ 28223 Формат 84x108 1/32
Бумага типографская № 2
Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. п. л. 13,4 Уч.-изд. л. 13,8
Усл. кр. от. 13,8. Тираж 3000 экз.
Заказ № 1976. Цена. 95 коп.

Ставропольское книжное издательство.
Карачаево-Черкесское отделение
357100. Черкесск, пл. Кирова, 23.
Дом печати.

Карачаево-Черкесское
полиграфическое объединение
357100. Черкесск,
ул. Первомайская, 47.

У-34

«Узоры жизни». Ставропольское книжное издательство. Карачаево-Черкесское отделение, 1988, 256 с.

В коллективный сборник вошли выписки из исторических хроник и записок средневековых путешественников, рассказы народного певца А. Узденова, карачаевские легенды, собранные Х. Байрамуковой и Ю. Пензиковым. Книга рассчитана на широкий круг читателей.

94.3

ISBN 5-7644-0161-5

У $\frac{4702260000-77}{M159 (03)-88}$ 66-88

